

K historickým a třídně ideologickým zdrojům buržoazní sociologie vůbec a empirismu zvlášť*

K rozvoji buržoazní sociologie a sociologického empirismu nedochází „z čista jasna“. Jsou produktem konkrétní historické situace, produktem určité doby, vyrůstají z potřeb dané společnosti a její vládnoucí třídy.

V druhé polovině devatenáctého století, zejména po porážce Pařížské komuny, dosahuje buržoazie plného rozvinutí výrobních sil a „pokojnou cestou“ upevňuje své pozice. Kapitalismus, toto „veledílo moderních dějin“, postupuje na další příčku žebříčku své historie. Kam ale povede lidstvo tento prokletý, vulgární, s vlastními přáními kramařící plagiát, který je... „bez víry v sebe, bez víry v lid, bez světodějněho poslání — jako prokletý stařec, odsouzený k tomu, aby hatil první mladické vzněty lidu plného života a zneužíval jich pro své stařecké zájmy — bezoký, bezduchý, bezzubý, úplná troska...“ [Marx 1959 : 134].

Světová buržoazie druhé poloviny devatenáctého století se příliš neliší od pruské buržoazie, jež se po březnové revoluci 1848 ocitla u kormidla pruského státu a již Marx věnoval toto ocenění. Rozdíl je snad jen v tom, že nyní už nemusí fňukat před těmi, kteří stáli nad ní. Moc feudálních pánů je definitivně zlomena a ne jeden bývalý šlechtický palác se natřel barvou svobodného podnikání nebo byl vyměněn za apartní příslušenství finančního magnáta.

Zejména sedmdesátá a devadesátá léta jsou obdobím, kdy kapitalismus získává nové kvality. Proces přeměny kapitalismu v imperialismus je dovršen na počátku dvacátého století.

Vrátíme-li se však k Marxovu eseji z roku 1848, který známe pod názvem *Buržoazie*

a kontrarevoluce, pak i v novém období rozvoje kapitalismu zůstává buržoazie (řečeno Marxovou terminologií) „třesoucí se před těmi, kdo stáli pod ní“. Narůstající sociální konflikty doby budí u vládnoucí třídy hrůzu z představ „jak to půjde dál“. Rozpory se zvětšují. Růst bohatství jedněch vede k růstu chudoby druhých, kteří jsou označováni jako „tool making — animal“ („nástroj — živočich“). Spojení mezinárodní buržoazie a vytvoření celosvětového kapitalistického trhu jen urychluje růst a spojení světového proletariátu. Vznik masových politických stran je spojen s narůstající politickou aktivitou stále širšího okruhu obyvatelstva. Masově se šíří myšlenky vědeckého socialismu, obsažené ve spisech K. Marxe a B. Engelse. I když má socialistické hnutí na přelomu století nové problémy v internacionále, kde svůj vliv uplatňují teoretičtí obhájci oportunistického, reformistického pojetí dalšího postupu sociálně demokratického hnutí, nic to nemění na skutečnosti, že dělnické hnutí získává značné úspěchy, a to jak ve sféře politického, tak i ve sféře hospodářského zápasu.

Počátek dvacátého století s sebou nese nejen konflikty mezi imperialistickými státy a utlačovanými koloniálními národy, ale především zostřený rozpor mezi prací a kapitálem. Prorocká Marxova slova z *Kapitálu* se stále více blíží svému naplnění:

„Zatímco stále klesá počet magnátů kapitálu, kteří uzurpují a monopolizují všechny výhody tohoto procesu přeměny, vzrůstá masa bídy, útlaku, poroby, degenerace, vykořisťování, ale zároveň vzrůstá i rozhořčení stále rostoucí dělnické třídy, která se školí, sdružuje a organizuje me-

* Clánek je součástí širší studie, která jako příspěvek k systematickému výkladu marxistické so-

ciologie vyjde pod názvem *Sociologie na cestách poznání* v nakladatelství Academia v r. 1978.

chanismem kapitalistického výrobního způsobu, který spolu s ním a pod jeho ochranou vyrostl. Centralizace výrobních prostředků a zespolečnění práce dosahují bodu, kdy se jim kapitalistický obal stává nesnesitelným. Obal puká. Odbíjí hodina kapitalistického soukromého vlastnictví.“ [Marx 1953 : 804].

Válka, kterou otevřeně a před celým světem vypověděl proletariát buržoazii svým *Manifestem Komunistické strany*, narůstá do mohutné revoluční vlny. Radikalizaci dělnického hnutí nemůže zastavit ani porážka ruské revoluce v r. 1905. Pro boj dělnické třídy se vytváří nová, revoluční situace, která vrcholí katastrofou první světové imperialistické války a rokem 1917.

Tato situace určuje charakter sociálních úkolů buržoazie a odráží se i v jejich sociálních teoriích. Zde má své kořeny služebnost buržoazní sociologie, v pozdější době vyúsťující v sociologický empirismus, plnící nemalé sociální funkce.

* * *

Na počátku dvacátého století se sociologie v buržoazním světě stává všeobecně uznávanou vědou. Má to své příčiny. Může buržoazii leccos nabídnout, v leccems posloužit. Ovládá hodnotné a pro společenské poznání nesmírně cenné metody a techniky terénního sběru informací, pracuje se statistikou. Díky řadě sociálních experimentů, které se rozvíjejí na počátku století, je schopna poskytnout řadu námětů jak optimalizovat některé společenské procesy, zejména v „mikrosféře“, v lokalitě podniků, dílny, města, rodiny apod., jak kontrolovat a regulovat sociální chování některých vrstev obyvatelstva, jak „s nejmenší bolestí“ přizpůsobit člověka strojovému rytmu, jehož obrátky se stále zvětšují atd. Buržoazní empirická sociologie může tedy nabídnout nejen diagnózu, ale předložit i návrhy opatření jak s nejmenšími sociálními riziky provést některé „opravy“, jak „vyspravit“, „příšit záplaty“ skřípajícímu sociálnímu mechanismu společnosti, která žije jen proto, že neustále reprodukuje kapitalistu na straně jedné a námezdního dělníka na straně druhé.

Představitelé buržoazní empirické sociologie jsou ve své společnosti tak silně za-

kořenění, že nemohou překročit sami sebe. Aby vyřešili dilema, před nímž stojí v buržoazní společnosti každý sociolog, tj. zda sloužit vládnoucí třídě nebo progresivním silám společnosti, nepotřebují mnoho času na rozmyšlení. Stávají se nástrojem manažerských kruhů velkého průmyslu. Jsou přijati s otevřenou náručí, s laskavým úsměvem a zpravidla i s plným měsčem. Kontrakt je uzavřen.

Buržoazní empirická sociologie v jeho rámci plní nemalé funkce. Pomáhá stabilizaci, upevňování a rozvoji kapitalistických výrobních vztahů, vykořisťování, zotročování lidí a jejich útlačku. To samozřejmě není málo. Za to se jí dostává náležitě podpory a ocenění.

Pokusíme se naznačit, že empirická sociologie může poskytnout vládnoucí třídě to, co zcela odpovídá jejím potřebám. Před buržoazií stojí v této době dva základní úkoly:

První je dominující: *upevňovat stávající řád a zajistit stabilitu moci*. Tomuto úkolu je podřízeno každé hodnocení dané situace. Stejně tak jakákoli společenská prognóza musí vycházet z toho, že tento „demokratický“, „svobodný“ společenský řád, který likvidoval feudální nevolnictví a vyhlásil rovnost lidí před zákonem, je nejsvětější perspektivou lidstva.

Stabilizovat moc buržoazie znamená potlačit sociální konflikty, vypořádat se s organizacemi dělnictva a nahradit Marxovu teorii třídního boje nějakou přijatelnou variantou koncepce „třídního smíru“.

V „hledání teorií“ má buržoazní empirická sociologie splnit to, co bylo postaveno na vrchol veškerého snažení — vytvořit ucelený, reprezentativní a především pro všechny základní společenské třídy a sociální skupiny přijatelný systém názorů, který by vystřídal nebezpečný marxismus. Pro takovouto úlohu je buržoazní sociologie dobře vybavena. Vždyť v sobě nese tradice svého zakladatele A. Comta. Comtova teorie „harmonického pořádku“ odmítá třídní boj a sociální konflikty hodnotí jako patologické jevy. Pro buržoazii neexistuje přijatelnější stanovisko než to, které vyslovil Comte v prvním článku svého kursu pozitivní sociologie: „Sociální otázky měly by pro složitější povahu svoji zůstatí soustředěny

v rukou malého počtu vybraných myslitelů, kteří, připraveni jsou co nejdůkladnějším vychováním předběžným, zabývali by se náležitě přímým studiem. Takový aspoň jest normální stav ducha lidského. Každá jiná situace tvoří za revolučních dob chorobný případ dočasný, ale nevyhnutelný. Tento sociální neduh musí způsobit ohromné škody v době, kdy všichni seberozumnější jednotlivci beze vší přípravy mocně jsou pobádáni, aby rozhodovali o všech politických otázkách bez vůdce a bez uzdy.“ [Comte 1927 : 82].

„Normální stav ducha lidského“ — tak vznešeně zní teze, která se nedožaduje ničeho jiného, než aby věci moci a řízení této společnosti byly ponechány v rukou buržoazie. Sociálním neduhem tu není takový stav společnosti, kdy jedna třída má všechna „zákonná práva“ k tomu, aby si přivlastňovala výsledky práce třídy druhé a odsuzovala milióny pracujících k bídě a hladu. Sociálním neduhem v pojetí A. Comta je stav, kdy vykořisťování „mocně jsou pobádáni, aby rozhodovali o všech politických otázkách“. Těm, kteří nesouhlasí, se doporučuje „... vypěstovat moudrou rezignaci vůči nezhoditelným politickým zlům“. [Comte 1927 : 93].

V Comtově analýze jsou základními principy výkladu sociálního života *consensus* (soulad společných zájmů jednotlivých složek společnosti, jejich vzájemná závislost) a *harmonie*. „Sociální neduh“ je však v rozporu s touto harmonií a patří proto mezi jevy patologické.

C. Warnková v této souvislosti připomíná, že v Comtově koncepci výkladu společnosti vysychá nejdůležitější zdroj, z něhož prýštila dialektika. Tím byl zájem na bezohledném odkrývání společenských rozporů.

To má své příčiny. Proletariát vstoupil na scénu jako politický protivník buržoazie. Proto se „začal etablovat takový obraz společnosti, z něhož byl vyhnán rozpor jako konstitutivní princip a měnící síla.

Společnost se nyní definuje v jedné vrstvě jako svou přirozeností identické, poněvadž její cílová funkce je zaměřena na udržení stávajícího“. [Warnková 1976 : 43]

Comte tak zahazuje tradici metafyzického způsobu myšlení v sociologii. Oddělení k sobě patřících rozporů vede na všech úrovních sociologického zobecnění k abstraktním přístupům, pro něž stávající je jediné správné, a ke ztrátě schopnosti vysvětlovat existující společenské skutečnosti z jejich vlastních souvislostí.¹

Comte rozpracovává „sociální statiku“ jako koncepci společenského pořádku a spontánního souladu, který má být „normálním stavem společnosti“. Vynakládá nemálo úsilí, aby zdůvodnil existenci takového „statického“ stadia společnosti, jakým je kapitalismus. „Statické stadium společnosti musí být spojeno s teorií pořádku, která nemůže spočívatí leč na správném souladu mezi existujícími podmínkami společnosti.“ [Comte 1927 : 110]

Velmi přiléhavou je poznámka, kterou v *Kapitálu* věnuje Comtovi K. Marx: „August Comte a jeho škola by byli mohli dokázat věčnou nutnost feudálních pánů stejně, jako dokazovali věčnou nutnost kapitalistů.“ [Marx 1953 : 358]

Co si přát více v situaci, kdy pod tlakem třídních zápasů kapitalistická společnost praská ve švech, než takovou koncepci výkladu společnosti, jakou je Comtova teorie pořádku? Není náhodou, že Masaryk, který byl dlouhá léta předkládán naší veřejnosti jako největší český sociolog, oceňuje ve svém výkladu Comtova „převratu ducha lidského“ právě tyto partie Comtovy pozitivní sociologie. V podstatě realizuje Comtovu teorii v praktické koncepci státu, který je nástrojem moci „malého počtu vybraných“. Ti musí bdít nad hnutím lidových mas a podle potřeby potlačit veškerý odpor namířený proti vládě.

Avšak nejen „sociální statika“, ale i „sociální dynamika“ nachází své uplatnění

¹ C. Warnková ukazuje, že na tuto tradici „úspěšně“ navazují autoři tzv. „velkých teorií společnosti“. Např. T. Parsons eliminuje sociální konflikty jako „momenty rušící systém“. Rovnováha se předpokládá jako daný, normální stav. Ve stejné řadě krácejí i Parsonsovi kritici z pozice teorie konfliktu. Zostření sociálních rozporů imperialismu a nebezpečí jejich vyústění v sociální změnu eo ipso znamená, že je jim třeba dát dobré koleje.

Jinak by mohly vést po nekontrolovatelných cestách.

„Buržoazní sociologie skutečně vzala na vědomí v pojmu konfliktu rozpornost svého společenského zřízení... Ale rozpor, zúžený na konflikt, přichází na svět jako mrtvé narozené dítě, jako pojem, kterému chybí v jeho abstraktnosti samopohyb a hybná síla.“ (s. 70)

v koexistenci úloh, které musí v této době plnit buržoazie.

Druhý základní úkol, před nímž stojí vládnoucí třída, bychom mohli formulovat takto: *plnit řídicí role v novém sociálním organismu a cestou kontroly vzniklých vztahů a konfliktů zajistit jeho sociální regulaci.*

I v tomto směru je Comtova pozitivní sociologie dost pružná, aby našla své uplatnění. Comte koncipuje svoji sociální dynamiku tak, že postupně odmítá to, co například Saint-Simona spojovalo s historickým materialismem (přesvědčení o vlivu ekonomických podmínek), a při specifikaci primárních a sekundárních činitelů, které rozhodují o dynamice sociálního vývoje lidstva, staví na prvé místo intelektuální vývoj. Ten má být určující pro sociální pohyb.

V dynamice, jež se předkládá jako základ nové, vědecké, skutečně pozitivní sociologie, představuje koncepce A. Comta zcela jasný historicko-filozofický idealismus.

Obrat a posun od „statiky“ k „dynamice“, od idejí globality k idejím detailu, směřují sice do sféry sociální praxe, cílem však není přispět k zásadní, revoluční, radikální změně společnosti. Naopak. Cílem je zdokonalit prostředky poznání v zájmu toho, aby bylo zlepšeno fungování dané praxe. Cílem není osvobodit, ale přizpůsobit pracujícího člověka společnosti, která je založena na vykořisťování.

Empirická buržoazní sociologie přijímá konkrétní úkoly buržoazního systému v ještě větším rozsahu než velké spekulativní teoretické systémy: „...tím, že tomuto cíli slouží, vydala se na cesty antihumanismu a stává se nástrojem transformace člověka v poslušný nástroj vládnoucí třídy.“ [Osipov 1972 : 50]

I když v jejím dalším vývoji se Comteho teorie stává předmětem mnoha kritických výhrad a sám její autor je označen za „sociologa kabinetního typu“, nic to nemění na skutečnosti, že v sociologii A. Comta, v jeho koncepci „sociální statiky“ a „sociální dynamiky“ nacházíme výraz koexistence dvou základních úloh, které stály před buržoazií.

Posuzujeme-li buržoazní empirismus, nemůžeme proto svou kritiku uzavřít oceně-

ním, že tento empirismus je důsledkem „metodologických prohřešků“. Mnohem hlubší, globálnější příčiny neúspěchu, neschopnosti empirické sociologie dosáhnout adekvátního poznání jsou dány skutečností, že její nositelé nepřekročili hranice daných kapitalistických společenských vztahů.

Dá se říci, že vlastně už koncem devatenáctého a začátkem dvacátého století postupně vykrystalizovaly základní koncepční přístupy buržoazní empirické sociologie. Vycházely z předpokladu, že sociálně ekonomická struktura společnosti dosáhla svého optimálního rozvoje, a proto je povinností sociologů podporovat a zdokonalovat systémy mechanismů fungování této společnosti.

Čím více se sociologové snažili ospravedlnit stávající pořádek dané společnosti, tím zřetelněji ignorovali fakt závislosti na ekonomických podmínkách.

G. V. Osipov v této souvislosti připomíná, že zvláštní vliv na rozvoj sociologické teorie měly zejména tyto skutečnosti:

- opuštění idejí evoluce a historismu
- orientace na studium předem daných a v čase neměnných funkčních spojení, která podporují existující pořádek
- hledání podpory a ospravedlnění tohoto pořádku ve sféře idejí [Osipov 1975 : 189].

Jedno je pro tyto koncepce společné. Akcentují takové přístupy a teoretická zobecnění, jež podporují stávající buržoazní režim a ideově jsou mu nějak užitečné.

Vzájemný vztah teoretických a empirických aspektů, stejně jako okruh zkoumaných otázek, se posuzuje vně, mimo okruh určujících sociálních determinant.

Pro toto základní koncepční zaměření buržoazní empirické sociologie jsou příznačné utilitární tendence. Společenská objednávka orientuje aplikovaný výzkum především na dílčí, jednotlivé, oddělené jevy společenského života. S pomocí aplikovaného výzkumu mají být formulovány praktická doporučení sociotechnické povahy, která by zdokonalila a usnadnila řízení a regulace ekonomických, politických a zejména sociálních procesů. Výrazně jsou stimulována především ta empirická poznání, která pretendují na získání praktic-

kých návodů, na vypracování optimálních, nejčastěji lokálních opatření. Proto se postupně centrum pozornosti přesouvá na mikrovýzkumy, na analýzu dílčích otázek, na poznání určitých stránek, detailů společenských enkláv.

Buržoazní empirická sociologie se tak postupně stává nástrojem, který má řešit nebo usnadnit řešení problémů, před nimiž stojí buržoazie.

I když víme, a společenský vývoj to potvrzuje, že sama podstata kapitalistických výrobních vztahů a jejich třídně antagonistická náplň vylučuje možnost uvědoměle řídit společenské procesy, nelze přehlédnout skutečnost, že vznikaly dlouhodobě orientované pokusy, v nichž vládnoucí třída musela hledat cesty a prostředky jak zmenšit ostrost sociálních rozporů, jak za pomoci státního aparátu, s využitím propagandy a agitace regulovat alespoň jednotlivé stránky života buržoazní společnosti.

Vznik a bouřlivý rozvoj buržoazní empirické sociologie je projevem historické nezbytnosti, která vyžaduje *empirické výzkumy, zejména v oblasti práce*. Růst kapitalistické výroby a zvyšování její technické úrovně jsou objektivně spojeny se stále více se prosazující tendencí k poklesu všeobecné, či průměrné míry zisku.

Zavádění nových strojů a zdokonalování výrobního procesu vedou k neustálému zvyšování organického složení kapitálu. (Narůstá podíl konstantního a zmenšuje se podíl variabilního kapitálu.) Nově akumulovaný kapitál přitahuje stále menší počet pracovních sil. Snižování průměrné míry zisku samozřejmě neznamená, že se snižuje masa zisku.

K. Marx vyvodil z analýzy těchto skutečností zákon sestupné tendence míry zisku. V něm se odráží historická omezenost kapitalistického výrobního způsobu. Má své výrazné projevy v narůstání a zostřování rozporů kapitalistické společnosti.

Této tendenci čelí kapitalisté větším vykořisťováním dělnické třídy a drobných výrobců, větší intenzifikací práce (dochází ke snížení hodnoty mzdy pod hladinu hodnoty pracovní síly), vývozem kapitálu, hledáním ekonomicky výhodnější organizace výrobních procesů, využitím výsledků

vědy atd. Například i takový vědecký systém organizace práce, jakým je taylorismus (Lenin ho pojmenoval systémem na ždímání potu), který vzniká na přelomu devatenáctého a dvacátého století, se brzy stává nedostačujícím. A tak se hledají jiné, jemnější nástroje přístupu k těm, kteří v procesu výroby produkují nadhodnotu. Tehdy se vytváří prostor nejen pro empirický výzkum, ale i pro rozvoj sociotechniky, sociálního experimentu atd. To má bezesporu progresivní význam.

Empirismus tedy má své sociálně ekonomické příčiny. Rozvoj výrobních sil vyvolává potřebu empirického zkoumání, rozšiřuje experimentování a vyžaduje hlubší poznání jako předpoklad dalšího rozvoje výroby. Třídní omezenost zájmů buržoazie však nedovoluje dovést empirické poznání k materialistickému chápání dějin, k odhalení obecných zákonů vývoje společnosti. Buržoazie se stále více a více staví na pozici pozitivistického idealismu.

Prosazuje se tzv. pragmatický, spotřebitelský přístup ke všem otázkám společenského života. To, co nazývá Marx „kramářskou praxí“, nutně podněcuje ke střízlivé, racionální, empirické kalkulaci a k chladné přizemnosti, která odpovídá egoistickým zájmům buržoazie.

„Zpřetrhala bezohledně pestré feudální svazky poutající člověka k jeho „přirozenému představenému“ a neponechala mezi nimi žádný jiný svazek než holé sobectví, než bezcitné „placení hotovými“. Utopila v ledové vodě sobecké vypočítavosti posvátnou bázeň náboženského vytržení, rytířského nadšení a šosácké sentimentality. Proměnila osobní důstojnost člověka na směnnou hodnotu a namísto nesčetných propůjčených a řádně nabytých svobod, postavila jedinou, na nic se neohlížející svobodu obchodu.“ [Marx, Engels 1955 : 430]

V období, kdy buržoazie bojovala s feudalismem a jeho přežitky, kdy bojovala proti spekulativní feudální ideologii, byl obrat k faktům zbraní ke kritice náboženství, reakčního romantismu a ostatních rysů feudální ideologie. V období monopolního kapitalismu přijímá empirismus nové role. Stává se zvláštním odvětvím vědění, zvláštní vědou, kterou označujeme pojmem buržoazní empirická sociologie. Je

důležitou zbraní všech „reformátorů kapitalismu“, kteří hledají cesty jeho vylepšení.

Buržoazní empirická sociologie nejen hledá a nachází nemoce, ale i předpisuje léky na neduhy sociálního organismu, který přerostl hranice kapitalismu volné souťaže a přeměnil se v imperialismus. Buržoazní empirická sociologie je nutným odrazem potřeb této etapy života společnosti a zájmů vládnoucí třídy.

„Poznání společnosti pod mikroskopem empirismu“ nebylo jen apologetikou za každou cenu. Zejména rozpracování cest a postupů sociologického poznání přineslo mnoho poznatků, k nimž se dnes vracíme.

To, že připomínáme výrazné ideologické momenty, které v sobě buržoazní empirická sociologie nese a třídní úlohy, které plní, neznamená, že si v našem vztahu k této etapě společenského poznání chceme nasazovat brýle slepoty. Bylo by nsmyslem přehlížet z pozic absolutního odmítání to, co se má stát předmětem našeho kritického posouzení a co se nezřídka stává námětem nebo i impulsem dalšího rozvoje marxistické sociologie.

Nikdy však nelze přehlédnout, že vše, čeho bylo dosaženo v buržoazní empirické sociologii, vše, co se odehrálo v projektu empirických výzkumů, v sociologické analýze lokalit závodů, města, rodiny atd., se dělo na pozadí makrozájmů buržoazie. Snaha poznat a zasáhnout do mikrosféry měla vždycky jednoznačnou orientaci. Dělo se tak zpravidla výhradně proto, aby makrosféra fungovala „normálně“, aby byl stabilizován celek, který se stále více otrásal v sociálních rozporech. Proč tedy nepřipustit jeho vylepšení tam, kde se to nijak nedotýká podstaty systému?

Buržoazní empirická sociologie představuje takové spojení sociologie s praxí, v němž se sociologie spokojuje s postavením dodavatele faktů a s vypracováním návrhů sociotechnických opatření. Tato koncepce společenského poznání je vlastně aktem zrady. Zatímco jedni vedou zápas o to, aby se nejširším vrstvám obyvatelstva postupně dostalo takové vědecké teorie společnosti, která by jim umožnila pochopit daný stav a vést zápas za vytvoření společnosti založené na skutečné sociální rovnosti a humanismu, buržoazní empirická sociologie rezignuje na tyto cíle a

orientuje se na objevení mechanismů fungování a vypracování mechanismů stabilizace daného sociálního pořádku.

To je cesta, na níž se buržoazní empirická sociologie zřídka možnosti ukázat v tom kterém historickém období pravdivou a reálnou perspektivu společenského vývoje, nacházet zákony a hybné síly tohoto vývoje, stát se vědeckou teorií adekvátně odrážející realitu a odhalující pravdu, vstoupit do zápasů za sociální přeměny světa, podílet se jak na vypracování sociálně politických cílů, tak i na zápase za jejich realizaci.

Řešení a přístup k těmto otázkám vždycky byl, je a bude spojen s tím, zda sociolog pochopil nejhlubší smysl a základní směr společensko-historického vývoje, s jakými sociálními silami svou vědeckou práci spojil.

Otázka občanské pozice sociologa byla na přelomu devatenáctého a dvacátého století velice aktuálním tématem. Zůstává jím i dnes. Sociologové se sice mohou v akademických diskusích vzájemně přesvědčovat, že stojí mimo politické zápasy tohoto světa. Nic však nezmění na skutečnosti, že sociologie byla, je a bude významným nástrojem sociálních zápasů lidstva.

Sociologie nikdy nebyla neangažovaná akademickou disciplínou. Představa o její nezávislosti na společenských silách je buď naivní iluzí, nebo nálepkou, která má skrýt faktický stav. Ostatně i buržoazní sociologové pod vlivem utilitární objednávky svého pána velice brzy ztráceli iluze o své údajné akademické svobodě. Odvahu veřejně přiznat svou závislost však měli jen nemnozí.

Empirická sociologie se stává nástrojem buržoazního pořádku. S politikou buržoazie nemá jen „každodenní pracovní spojení“, ale v samé podstatě jí je podřízena.

Oprávněně někteří autoři upozorňují, že už na počátku tohoto století se vytvořila historická forma spojení empirické sociologie s buržoazní ideologií. Postupně vykrystalizovala v idealistický, nebo vulgárně technologický výklad sociálního světa.

Krise, kterou dnes prochází buržoazní sociologie, nemá své příčiny jen v samotném vnitřním rozvoji této disciplíny. Ve sféře buržoazní sociologie nachází svůj od-

raz všeobecná krize kapitalismu a hluboké, třídní, antagonistické rozpory, jejichž řešení přesahuje hranice zájmů a možností vládnoucích sil. Ve své třídní ohraničenosti není dnes buržoazní empirická sociologie schopna uchopit základní a určující stránky společensko-historického procesu. [Osi-pov 1975 : 196].

Na tomto místě je možno připomenout, že marxistická a buržoazní sociologie projevují svou protikladnost i v tom smyslu, že odrážejí rozdílné typy sociální skutečnosti.

Marxistická sociologie se stala součástí zápasu o revoluční přeměnu tohoto světa. Stanoví závislost vývoje vědomí na vývoji věcí a dokazuje zákonitost společenského vývoje. Je spojena s takovým typem sociální praxe, která směřuje k likvidaci soukromého vlastnictví výrobních prostředků a s ní související moci kapitálu a k formování nových socialistických a komunistických vztahů.

Buržoazní sociologie odráží takový historický typ sociální praxe, která je založena na třídní dichotomii, na soukromém vlastnictví výrobních prostředků, na uzákonění takových sociálních vztahů, v nichž jedna třída má právo si přivlastňovat výsledky práce třídy druhé.

Sociolog se nemůže vyhnout základním, třídním rozporům, které nacházejí svůj výraz v ideologii. Na této skutečnosti nic nezmění staří ani noví hlasatelé „konce ideologie“, rozsáhlé pokusy o deideologizaci společenských věd, snaha o konvergenci všech sociologických směrů v integrovaný „systém jednotné sociologie“ apod.

Skutečnost, že toto téma je pro buržoazní sociologii stále aktuální, potvrdil například P. Sorokin svým vystoupením na šestém světovém sociologickém kongresu. Při hledání východiska z krizového hodnocení současného stavu buržoazní sociologie propracoval a na kongresu předložil koncepci „jednotné sociologie“. Podle jeho slov „je sociologie dnešních dnů podobná minci. Na první pohled se nám jeví jako pouhý ansámbl různorodých a protikladných sociologických teorií... Stejně různorodé a protikladné jsou metody a tech-

niky sociologických výzkumů, které tyto různé druhy sociologie používají.“ [Transaction 1966 : 49]

A protože tato protikladnost je jen „zdáním prvního pohledu“, Sorokin za velkým množstvím teorií, metod a technik nachází jednotnou sociologii, onu druhou stránku mince. Jeho velká syntéza nevychází ze srovnání sociologických teorií na základě gnoseologických a metodologických principů, na základě třídních kořenů a ideově politického zaměření.

Necháme-li v této chvíli stranou úmysl, záměr a cíle takovéhoto pokusu, pak mají přinejmenším vážnou metodologickou vadu. Jsou nejčastěji zdůvodňovány tím, že všechny sociologické teorie se zabývají různými aspekty sociální skutečnosti. Tato sociální skutečnost je pro všechny sociologické teorie reálná. Zapomíná se však na to nejpodstatnější. Skutečnost reálnosti objektu nic neříká o zásadních rozdílech, o protikladnostech, které se vyskytují v přístupu k uchopení předmětu zkoumání. Způsob uchopení a výkladu objektu zkoumání je určován gnoseologickými a metodologickými principy, z nichž příslušné sociologické koncepce vycházejí, a třídními a ideově politickými postoji sociologa.

Konvergence s buržoazní sociologií by neznamenala krok vpřed k pravdivému poznání, k vytvoření vědeckého pokrokového systému společenských vědomostí, jaký představuje marxismus. Takováto konvergence by byla krokem k pseudovědě.

Z tribuny osmého světového sociologického kongresu v kanadském Torontu hovořil na toto téma představitel sovětské sociologické asociace F. V. Konstantinov v referátu, který měl název Postavení sociologa ve společenském životě.²

Ukázal, že žádnou z meritorních otázek sociologické teorie nelze řešit bez spojení s praxí. Jejich řešení v určující míře závisí především na těch sociálních podmínkách, v nichž se vyvíjí sama sociologie, a na těch sociálních silách, které ji reprezentují. „Všechno závisí od toho, jestli objektivní tendence společenského vývoje, logika dějin, jsou shodné se zájmy těchto sociálních sil, s logikou boje. Od toho zá-

² Příspěvek F. V. Konstantinova, stejně jako některá další vystoupení sovětské delegace, byl otiš-

těn v časopise Společenské vědy v SSSR 1975, č. 1, s. 9–19.

visí jak orientace teoretického bádání, tak i obsah praktických rad a v konečném důsledku i úspěšná nebo neúspěšná práce sociologa jako společenského činitele.“ [Konstantinov 1975 : 12]

Sledujeme-li historické zdroje buržoazní sociologie ústící v empirismus a nepřehlédneme-li její sociální zdroje a sociální funkce, pak docházíme k jednoznačnému poznání: *buržoazní empirismus v sobě nese výrazné ideologické momenty.*

Dobře slouží společenské objednavce vládnoucí třídy a je stále dosti pružný k tomu, aby ho bylo možno využít pro pašování různých konvergenčních teorií, aby s nákladem empirického materiálu bylo možno dovést „deideologizaci“ a „odfilozofičtění“ sociologie.

Literatura

- Comte, A.: *Sociologie*. Praha, Orbis 1927.
Konstantinov, S. V.: *Postavení sociologa ve společenském životě*. Společenské vědy v SSSR 1975, č. 1.
Marx, K.: *Buržoazie a kontrarevoluce*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 6. Praha, SNPL 1959.
Marx, K.: *Kapitál*. Sv. 1. Praha, SNPL 1953.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 4. Praha, SNPL 1958.
Osipov, G. V.: *Krizis teoreticko-metodologických osnov buržoazní sociologie*. Sociologičeskije issledovanija 1975, č. 4.
Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha, Svoboda 1972.
Transaction of the Sixth World Congress of Sociology. V. 1. [Louvain] 1966.
Warnková, C.: *Abstraktní společnost*. Sešity 40. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1976.

Резюме

Рыхтаржик, К.: К историческим и классово-идеологическим истокам буржуазной социологии вообще, и эмпиризма в частности

Развитие буржуазной социологии и социологического эмпиризма связано с характером социальных задач, которые решала буржуазия в начале 20 века.

Итак, перед буржуазией стоят две задачи: — укреплять существующий строй и обеспечить стабильность власти

— выполнять руководящую роль и осуществлять социальную регуляцию путем контроля возникших отношений и конфликтов.

Для того, чтобы выполнить эти две задачи, необходимо справиться с организациями рабочего класса и заменить Марксовскую теорию классовой борьбы неким приемлимым вариан-

том концепции «классового мира». К этой роли буржуазная социология была подготовлена, главным образом, О. Контом, разработавшим «социальную статику» как концепцию общественного порядка и естественной гармонии, которые должны быть «нормальным состоянием общества».

В социологии Конта содержатся две основные задачи, которые стояли перед буржуазией.

Возникновение и бурное развитие буржуазной эмпирической социологии в это время становится исторической необходимостью, требующей проведения эмпирических исследований, в особенности, в области трудового процесса, развития социо-техники, социального эксперимента и т. д. Намечается такая связь социологии и практики, когда социология удовлетворяется ролью поставщика фактов и проектанта социо-технических мер. Этому пониманию роли социологии отвечает и положение социолога в обществе.

Summary

Rychtařík K.: On Historical and Class-ideological Sources of Bourgeois Sociology in General and of Empiricism in Particular

The development of bourgeois sociology and sociological empiricism is linked with the character of social tasks fulfilled by the bourgeoisie at the beginning of the twentieth century. The bourgeoisie has to tackle two tasks:

- to consolidate the existing order and to secure the stability of power,
- to fulfil the managerial role and to secure social regulation by way of controlling the relations and conflicts that have arisen.

If these tasks are to be fulfilled, it is necessary to cope with workers' organizations and to replace Marx's theory of class struggle by some acceptable variant of the conception of "class peace".

Bourgeois sociology has been prepared for such tasks particularly by A. Comte who elaborated his "social statics" as a conception of social order and spontaneous consensus that is supposed to be the "normal state of society".

In A. Comte's sociology, the co-existence of both the above basic tasks faced by the bourgeoisie has found its expression.

In our time, the rise and the impetuous development of bourgeois empirical sociology has become a historical necessity requiring empirical research particularly in the area of work, development of sociotechnique, social experiment, etc.

The relation between sociology and practice is conceived in a way making sociology content itself with the position of the supplier of facts and with the elaboration of proposals and versions of sociotechnical measures. The sociologist's position is, of course, in compliance with this conception.

*„Třída je pojem, který je vytvářen
v boji a rozvoji.“
(Lenin 1963 : 309, 310)*

Dělnická třída je v centru veškerého současného světového dění, stává se hlavní společenskou hybnou silou. Účast v třídním boji a zvláště v historickém procesu výstavby socialismu a komunismu násobí možnosti jejího vlastního vnitřního rozvoje, klade velké nároky, ale i vytváří nové možnosti jejich uspokojování.

Nejpokrokovější oddíly dělnické třídy, její ideový a organizačně politický předvoj, se nespokojují s tím, čeho bylo dosaženo. Usilují o trvalé zvyšování společenské úlohy dělnické třídy, její výrobní, společensko-politické i kulturně ideologické aktivity. Tyto úkoly jsou v centru strategie a taktiky mezinárodního dělnického a komunistického hnutí. Jsou hlavním obsahem výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Existuje nedílné, dialektické se-pětí růstu přetvářející, tvůrčí úlohy dělnické třídy a budování rozvinuté socialistické společnosti. Pro praxi je proto mimořádně závažné chápat společenské předpoklady růstu vedoucí úlohy dělnické třídy a jejího komunistického předvoje, vyhledávat nejefektivnější formy a metody realizace této její vedoucí úlohy [Katušev 1973 : 4].

1. Význam leninské definice tříd

Třída není empirická či statistická kategorie, nelze ji zachytit sebeexaktnější deskripcí jedinečných, zvláštních, vnějších, nahodilých pozic a tendencí, stanovením

statistických celoskupinových průměrů. Není pouze sumou prvků. Je určována svými podstatnými, obecnými, nutnými, setrvalými, vnitřními vlastnostmi — i když jinak než víceméně zprostředkovaně (ve spojení s jevovým, zvláštním, nahodilým, přechodným, vnějším) se tyto vlastnosti a vztahy nevyskytují. Vlastnosti spjaté s celkem, systémem třídy existují nejen stejně reálně jako části, jako jevové struktury, ale jsou vždy hlavní, rozhodující stránkou vztahů.

Dynamika třídy, vnitrotřídních skupin a vrstev, jejího jádra a hranic, může být pochopena a účinně ovlivněna pouze na základě vědeckého postžení zákonitých rysů, tendencí, které jsou zpředmětněné a zosobněné. Je výrazem procesu upevňování těchto podstatných rysů a tendencí.¹⁾

Diskuse o aplikovatelnosti leninského vymezení tříd

Marxisté vycházejí při určování pojmu třída z odkazu klasiků, zvláště pak z Leninova určení třídy. Vzhledem k tomu, že se u socialistických tříd projevuje jak stálost některých zásadních rysů tříd, tak současně kvalitativně nové rysy v celkovém jejich postavení a úkolech, rozvinula se diskuse o možnosti aplikovat na ně závěry klasiků, zvláště leninské vymezení.

Postupně bylo zformulováno trojí stanovisko. Určitá část vědců v různých socialistických zemích zastává názor, že pojem třídy za socialismu, zvláště v jeho vyšších vývojových stadiích, „nepracuje“, že třídní rozdíly si ponechávají jen malý či nepatrný význam (ohrazují se proti je-

* Redakční poznámka:

Uveřejňujeme tento příspěvek k vymezení úlohy a specifiky socialistické dělnické třídy vzhledem k tomu, že jde o významnou problematiku, již je třeba věnovat soustředěnou pozornost. Jsme si ovšem vědomi toho, že pojetí statí může v některých ohledech vyvolat upřesňující diskusi.

¹ Metodologickým a teoretickým úkolům při zvyšování vedoucí úlohy dělnické třídy v socialismu věnoval u nás značnou pozornost především I. Hruza, dále L. Zábraňová, J. Houška a další. Znač-

ná pozornost je jim věnována v průběhu dlouhodobé diskuse v SSSR a dalších socialistických zemích. Jak uvádí R. Kosolapov, „v průběhu teoretických diskusí byla vyjevena hlediska a aktuální problémy, které vyžadují dalšího rozpracování“ (Istoričeskaja 1974 : 26). Při jejich řešení je nutné překonávat zjednodušená, jednostranná, krajní i chybná (metafyzická, antihistorická) hlediska, zvláště eklekticismus, ve prospěch řešení dialekticko-materialistických, vědeckokomunistických (Rabočij 1975 : 8, 17).

jich zveličování) a doporučují obrátit se ke zcela jinému hledisku, tj. k hledisku rozvrstvení, zvláště na základě profesionálních rozdílů.

Další část vědců zaujímá zdrženlivější postoj. Zdůrazňuje nutnost nadále používat leninské vymezení, tj. respektovat stanoviska, že rozdíly mezi třídami, „i když nikoli ve stejné míře, jsou zjištělné ve všech základních třídotvorných znacích“. Ukazuje se však, že se „jejich smysl mění, zvláště když jde o využití leninského pojmu tříd nikoli pro charakter socialistických tříd dělníků a rolníků samotných o sobě, ale pro odhalení vzájemných vztahů uvnitř sovětské společnosti v podmínkách postupného stírání třídních rozdílů“ [Socialističeskoje 1975 : 77, 81, Istoričeskaja 1974 : 28]. Na toto stanovisko dnes přešla větší část původních zastánců stanoviska prvního [Słomczyński 1976 : 43].

Třetí část vědeckých pracovníků konečně klade silný důraz na to, že také socialistické třídy jsou v první řadě určovány vztahem k výrobním prostředkům a svým místem v systému společenské výroby. Toto stanovisko zaujímá například skupina autorů knihy *Rabočij klass SSSR a jeho vedoucí role v strojírenství komunizmu* [Rabočij 1975]. „My se domníváme,“ píší autoři mj., „že při analýze třídní struktury socialistické společnosti je nutné v první řadě vydělit vztah lidí k výrobním prostředkům a jejich místo v systému společenské výroby“ [Rabočij 1975 : 34]. Sdílí je v podstatě také V. S. Semjonov [Semjonov 1969 : 42] a další.

Představitelé obou posledních skupin názorů přitom zdůrazňují, že si dělnická třída udržuje svou vedoucí úlohu ve společnosti až do výstavby komunistické společnosti, tj. do úplného naplnění svého historického poslání. Poněkud odlišně je však interpretována neustále vzrůstající úloha této třídy v průběhu celé této etapy.

Čtyři základní znaky leninského určení jsou také nesterilně charakterizovány. Velmi odlišně je pojímáno místo ve společen-

ské výrobě. V. S. Semjonov a další spojují tento znak do jediného celku s dělbou a organizací práce (jako vztahy mezi lidmi v procesu výroby a směny). Hovoří tudíž o třech hlavních stránkách výrobních vztahů: vztazích k výrobním prostředkům, místu ve společenském uspořádání práce, vztazích rozdělování [Semjonov 1969 : 58]. Podobně spojuje „místo ve společenské dělbě (roli ve společenské organizaci) práce“ A. Galkin [Istoričeskaja 1974 : 123].²

Všichni marxisté uznávají rozhodující význam vztahu k výrobním prostředkům. Část věnuje velkou pozornost především jednotě historického místa a vlastnictví, jednotě vlastnictví a dělby práce [Rabočij 1975; Kronrod 1966; Semjonov 1969].³

Ve své stati se ztotožňují se stanoviskem vyjádřeným kolektivem knihy *Rabočij klass SSSR*. Považují především za správné metodologické argumenty, které uvádí. Zejména v první skupině stanovisek se totiž výchozí i odvozené znaky třídy navzájem odtrhávají (někdy výslovně pomocí tzv. dekompozice znaků třídního postavení), koneckonců i výslovně se podceňuje rozhodující znak. Jak píše kriticky C. A. Stěpanjan, vedoucí autorského kolektivu knihy *Rabočij klass SSSR*..., „logika takových závěrů se projevuje například v úsudku: jestliže všichni členové socialistické společnosti mají rovný vztah k rozhodujícím výrobním prostředkům, který je určujícím třídotvorným znakem, pak v důsledku toho odpadá nutnost dělení lidí podle třídního znaku, neboť veškerá jejich činnost je založena na panství všelidového vlastnictví“ [Rabočij 1975 : 34].

Odlišnost se však také projevuje v akcentu na proces „slévání“ a v jeho výkladu. R. Kosolapov například zdůrazňuje, že obě spřátelené třídy za rozvinutého socialismu „se objektivně nacházejí ve stadiu takového upevnění jejich svazku, které hraničí s organickým sléváním v jakýsi jednotný celek, v pevnou beztřídní pracovní asociaci, jejíž vytvoření předvídali zakladatelé marxismu“ [Istoričeskaja

² A. Galkin vymezuje základní znaky takto: „vztah k vlastnictví (nebo vztah k výrobním prostředkům), místo ve společenské dělbě (nebo role ve společenské organizaci) práce, způsob získávání a rozměry dílu společenského bohatství, kterým disponuje ta či ona sociální skupina“ (Istoričeskaja 1974 : 122).

³ Toto stanovisko vyjadřuje V. S. Semjonov tak, že kritériem rozdělení na třídy není práce „sama

o sobě“ ani dělba práce, ale vztah k výrobním prostředkům, forma vlastnictví úzce spjatá s dělbou společenské práce. Problém je ovšem stále složitější díky tomu, že na základě technicko-ekonomického i sociálně ekonomického rozvoje „nyní však, ve středu 20. století, pojmy výrobce a pracovníka zahrnují skupiny, které se stávají stále více sociálně představiteli jednoho typu, v podstatě stejné kvality“ (Semjonov 1969 : 359).

1974 : 29]. Pokud jde o znak leninského vymezení, tj. „místo v historicky určitém systému společenské výroby“, poukazuje na to, že mizí vlastnický monopol, kdy „jedna třída zaujímá v tomto systému panující postavení a druhá třída podřízené“. V knize *Rabočij klass SSSR* se autoři snaží postihnout nový obsah tohoto znaku formulací, že „dělnická třída je hlavní výrobní silou bezprostředně spojenou s všelidovým vlastnictvím a vytvářejícím základní materiální statky“ [Socialističeskoje 1975 : 78; *Rabočij* 1975 : 34]. V této práci je také konkrétněji analyzován proces sblížování.⁴

Používaná vymezení dělnické třídy

Definice třídy může vyplynout pouze z hlubokého pochopení její společenské úlohy. Studium společenské úlohy je nutno opřít o přesné vymezení podstatných znaků třídy. Oba úkoly se velmi těsně prolínají, jak zdůraznil již I. Hruza [Dělnická 1973 : 41].

Nejčastěji se setkáváme s vymezením, že dělnická třída (proletariát za kapitalismu) jsou zvláště průmysloví dělníci od strojů, tovární, městští dělníci. Proletariát se vytvořil především s nástupem průmyslu, zvláště velkého průmyslu. V závislosti na těchto procesech se formoval proletariát hornický, zemědělský apod. [Marx 1956 : 413, 414; Marx 1957 : 233—508; Marx 1958 : 74].

Klasikové marxismu-leninismu však kladli vždy mimořádný důraz na to, že proletariátem se bezprostřední výrobci stávají nikoli především proto, že jejich práce nabývá určité technické podoby, ale proto, že rozmnožuje kapitál (reprodukuje v rozšířených podobách kapitálový vztah), což zpětně pak dalekosáhle ovlivňuje samu technicko-ekonomickou podobu výroby (okolnost, že se dělník vlastně stává pouhým živým doplňkem stroje, moderní obdobou otroka, i když je hlavním produ-

centem užitné hodnoty a hodnoty). Velkou pozornost věnovali kritice reifikace, zvěčnění sociálních vztahů, fetišismu věčné stránky výroby, rozdělení, oběhu i spotřeby (fetišismu strojů, zboží, peněz, kapitálu) [Marx 1958 : 434].

Jak konstatuje V. S. Semjonov, Marx podává rozvinuté (konkrétní) vymezení proletariátu, které k obvyklému výčtu znaků (námezdní dělníci, zbavení vlastních výrobních prostředků, prodávající pracovní sílu) dodává, že jejich práce především *vylučuje* vlastnictví (jako kapitál vylučuje práci) a z druhé strany, že *bezprostředně* produkuje kapitalistickou nadhodnotu. Tím je odlišen od masy námezdní práce, proto je současně její vedoucí částí [Semjonov 1969 : 91].

Vymezení socialistické dělnické třídy, která kladou důraz pouze na to, že vystupuje jako hlavní výrobní síla (a dodávají více méně úplný výčet dalších znaků) nevyužívají těch možností, které Marxovo pojetí poskytuje. Zejména nevyužívají možnosti ukázat, že dělnická třída je i základním nositelem socialistických výrobních vztahů, rozvíjejících se r.a. základě materiálně technické základny socialismu a socialistického vlastnictví a utvrzujících je. Proto je nutné ocenit charakteristiku podanou v knize *Rabočij klass SSSR*..., která výslovně zdůrazňuje nejen vedoucí úlohu dělnické třídy jako hlavní výrobní síly, ale také jako rozhodujícího představitele a spoluvlastníka (sovladělec) socialistického vlastnictví, celého výrobního způsobu. „Dělnická třída je základním nositelem nového způsobu výroby, nejen současných výrobních sil, ale i socialistických výrobních vztahů, které vznikly a utvrdily se především v průmyslu a poté se rozšířily i na další části národního hospodářství.“ „Dělnická třída je bezprostředně spojena s vyšší formou socialistického vlastnictví — s všelidovým státním vlastnictvím, určujícím rozvoj celého národního

⁴ Kolektiv autorů této knihy propracoval dialektiku dvou tendencí vývoje sociálně třídní struktury socialismu jako „neustálý rozvoj všech potenciálních možností a progresivních specifických vlastností všech tříd a společenských skupin socialistické společnosti, úplné odhalení jejich tvůrčích sil, zvýšení jejich tvořivé úlohy v systému nových společenských vztahů, ve výstavbě komunistické společnosti“, jako „stále rostoucí, všestranné sblížení dělnické třídy, družstevního rolnictva a inteli-

gence, postupné stírání rozdílů mezi nimi, založené na upevnění jednoty celé společnosti“. (*Rabočij* 1975 : 39). Také R. Kosolapov poukazuje na to, že „vzájemné pronikání tříd a sociálních vrstev“ vedoucí k jejich sblížení, neznamená jejich „přeměnu“, podle níž si osvojují nejlepší kvality „navzájem“, tj. že nemůže být chápáno vulgárně empiricky, ale jako působení dominující, základní tendence. (*Istoričeskaja* 1974 : 33; *Socialističeskoje* 1975 : 88).

hospodářství.“ Dělnická třída je jeho bezprostředním a hlavním nositelem. Oprávněně (z hlediska Marxovy charakteristiky proletariátu) autoři říkají, že v tom je určující ekonomický základ vedoucí úlohy této třídy ve společnosti socialistické [Rabočij 1975 : viz také s. 24].

Při vymezení socialistické dělnické třídy je tudíž nezbytné zevrubněji analyzovat dvě stránky výrobní úlohy dělnické třídy v socialismu.

2. Místo socialistické dělnické třídy ve výrobním způsobu

Hlavní stránka ekonomického bytí socialistické dělnické třídy

Společenská úloha dělnické třídy a tím i její objektivní determinace může být vystižena pouze prostřednictvím materialistického dialektického monismu, tj. při respektování objektivního podmínění výrobním způsobem, jakož i nadstavbovými momenty, úlohou v sociálně ekonomické formaci v rámci epochy. Objektivní determinovanost spojují marxisté především s ekonomickým bytím třídy. Vztah: objekt působení — subjekt působení se objevuje v každé rovině existence třídy (tj. i v politické a ideologické). Těmito procesy je ekonomická determinovanost třídy zprostředkována a utvrzována (pojetí politiky jako koneckonců koncentrované ekonomiky). Funkce třídy jako intelektuálního, morálního a především fyzického vykonavatele historického úkolu vytvoření svobodného, rovného, bratrského společenství na základě osvobození práce vyplývá z jejího ekonomického postavení. Na tomto základě formují komunisté její vedoucí politickou úlohu, její hegemonii, rozvíjejí třídní strategii a taktiku.⁵

Vítězství socialistických výrobních vztahů vytvořilo základ sociální rovnosti, rovné vlastníky, spoluvlastníky výrobních prostředků z dělnické třídy a družstevního rolnictva (bezprostředních výrobců). V řadě socialistických zemí k tomu přistupuje u většiny, či převážné většiny rolnictva vznik skupinové formy socialistického

vlastnictví. Dělníci, družstevní rolníci a inteligence se stali rovnými podílníky na produkci podle množství a kvality své práce.

Při výrobě a rozdělení je základem postupu právní norma, podle níž je naprosto převládající, vyšší forma vlastnictví — celonárodní, všelidový majetek — spojena se socialistickým státem, který pomáhá rozvíjet rovný vztah k výrobním prostředkům a zabezpečuje rovné rozdělení podle práce. Všichni (ve většině socialistických zemí, tj. podle kvantity, rozsahu socializace) jsou zrovnoprávnění, avšak nejen to, jsou si také ekonomicky rovni v důsledku formování jednotné socialistické ekonomiky, prohlubování socialistických ekonomických vztahů jako vztahů přátelství a spolupráce, vzájemné pomoci všech pracujících.

Pro celkový proces prohlubování zespo- lečenšťování práce a výroby mají zvláštní význam podoby tohoto procesu v ekonomické sféře činnosti dělnické třídy. Úroveň technického a sociálně ekonomického zespo- lečenštění v této oblasti je základem specifické ekonomické a třídní pozice dělnické třídy. Z této oblasti vyvěrá vnitřní rozpor (jeho hlavní zdroj) a také rozdíly a rozpory vzhledem k třídě družstevního rolnictva a vrstvě inteligence. V zájmu konkrétního objasnění je však nutno znovu se vrátit k Marxovým určení.

K. Marx chápe výrobní proces z jedné strany jako pracovní proces, tj. „proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“ [Marx 1954 : 203]. Dialektickým protipólem konkrétní, užitné hodnoty vznikající z konkrétní práce je však abstraktní (bezrozdílná) hodnototvorná práce (odvozené pak i odlišná sociálně ekonomická dělba práce, sociálně ekonomická efektivita práce a výroby, sociálně ekonomická produktivita práce).

Technicko-ekonomická a sociálně ekonomická stránka výroby a práce jsou stránkami jednotného ekonomického systému, v němž jedna stránka není zastupitelná

⁵ V. S. Semjonov právem klade důraz na souvislost tříd s celým výrobním způsobem, tj. zdůrazňuje, že „společenské třídy jsou nejen produktem nerovného místa lidí v systému výrobních vztahů,

ale současně i produktem určité úrovně rozvoje výrobních sil, výrobně ekonomické dělby práce, což je základem konkrétních výrobních vztahů“ (Semjonov 1969 : 40).

druhou a v němž současně (a především) je vždy nutné analyzovat stránku rozhodující, hlavní, vedoucí, která především vyjadřuje určitost systému. Touto stránkou je *stránka sociálně ekonomická*. Ve výrobě nejde jen a především o výrobu zboží, ale především o produkci kapitalistických výrobních poměrů, založených na schopnosti živé práce produkovat nadhodnotu. Marx ukazuje dvojí povahu produktivity práce, výroby, pracovníků, kteří výrobou užité hodnoty nutné a víceméně bezprostředně musí produkovat i nadhodnotu pro kapitalistu, sloužit neustálému sebezhodnocování a reprodukování historicky vzniklých, specificky společenských kapitalistických vztahů. Jde o takovou (sociálně ekonomickou) produktivitu, kdy „produkt je od samého počátku podřízen kapitálu a vzniká jen proto, aby zvýšil hodnotu tohoto kapitálu“ [Marx 1954 : 538; Marx 1958 : 409, 410].

Jak jsme již uvedli, příslušníci dělnické třídy nejen umožňují distribuci nadhodnoty mezi různé podnikatele, případně špičkové zaměstnance, ale především sami bezprostředně tuto nadhodnotu svou ekonomickou aktivitou tvoří.

Fyzická práce a rozvoj socialistického vlastnictví

Dělnická třída je spjata především s fyzickou prací. V devatenáctém a počátkem dvacátého století byla téměř jediným představitelem námezdní práce. To zjednodušovalo problém určení dělnické třídy, která jako třída je ovšem určena především svým postavením v systému výrobních vztahů. Postupně však, jak se její práce oduševňovala a současně rostl přímý výrobní význam představitelů duševní práce (a tudíž jejich význam pro kapitál), se problémy odlišení staly mnohem složitějšími.

Marxisté se v podstatě shodují v tom, že práce proletáře vytváří materiální (tj.

koneckonců látkový) základ pro existenci neproduktivních (z hlediska kapitálu) tříd a vrstev, že je hlavním zdrojem nepracovních důchodů. Problémem však je, v jakém smyslu zůstává takovým základem i pro skupiny zaměstnanců, kteří jsou stále bezprostředněji výrobně činní, stále více se podílejí na výrobě a zvětšování nadhodnoty. Na rozdíl od čisté abstrakce se praxe vyvíjí rozporně (přesněji řečeno, čistá abstrakce tuto rozpornost vyjadřuje jen obecně). Zatímco původně hrála produktivní práce (z hlediska kapitalisty) ve službách malou roli, dnes je její význam pro kapitalistu značný.⁶ Problém je v tom, hraje-li nadále úlohu rozdíl mezi vytvářením nadhodnoty v materiální výrobě a ve sféře nemateriální (o čemž nepochybuje), a tedy v jakém stupni a podobách se tento rozdíl projevuje a jaké má sociální důsledky. Pro odlišení proletariátu i socialistické dělnické třídy od skupiny zaměstnanců má taková analýza značný význam.⁷

Pro určení socialistické dělnické třídy, kde hraje úlohu nikoli produkce nadhodnoty, ale rozšířená reprodukce sociálně ekonomických socialistických poměrů, má nadto zvláštní význam konkrétní charakteristika socialistického vlastnictví, specifiky jeho vyšší podoby.

K. Marx a B. Engels chápali vlastnictví jako chování individua, produkujícího a reprodukujícího se „pracujícího subjektu“ v rámci vztahů vznikajících z působení na přírodu a v určité společenské formě. Rozuměli jim nejpodstatnější stránky vztahů vůči jiným lidem v procesu výroby a prostřednictvím těchto vztahů pak k věcné stránce výroby. Vztah k látkovým činitelům výroby a k technicko-ekonomickým poměrům charakterizovali jako účinek a samozřejmě odvozené pak i předpoklad rozvoje všech nejzávažnějších stránek výrobních vztahů.

Odhalení rozhodujících (nikoli ovšem jediných) zdrojů existence třídy v sociálně

⁶ V „čistém modelu“ jsou inteligence a další zaměstnanci (dnes převážně) námezdními pracovníky, kteří, jak zdůrazňuje V. S. Semjonov, „ve větší části kapitál neprodukují, ale směňují svou práci za důchod pocházející ze zisku kapitalistů či mzdy dělníků“ (Semjonov 1969 : 125). Charakteristika produktivní práce z hlediska její společenské formy je přitom rozhodující, druhé odlišení, tj. produktivní práce podle své látkové podoby, je odvozené. V „čistém modelu“ tedy odlišení produktivní a neproduktivní práce z hlediska kapitálu „nespadá

v jedno s rozdílem mezi materiální výrobou a službami“, jak upozorňuje A. Veber (Istoričeskaja 1974 : 189, 190).

⁷ Část vědců dospívá k závěru, že díky vývoji postavení služeb v technickém i sociálně ekonomickém smyslu, „právě jako produktivní třída zahrnuje současná dělnická třída kapitalistických zemí jako svou neoddělitelnou část spolu s průmyslovými dělníky i pracovníky sféry služeb“ (Istoričeskaja 1974 : 196).

ekonomické a vlastnické sféře, jež se promítá do struktur dělby a organizace práce a do rozdělení, umožnilo také ukázat reálné cesty překonání tříd. K. Marx poukázal na nutnost „obnovit“ vztah mezi bezprostředním výrobcem a podmínkami, za nichž vyrábí, jako vztah svobodného přivlastňování podmínek vlastní práce.

Výsledkem rozsáhlé, podnětné diskuse marxistů o socialistickém vlastnictví je dnes podstatně hlubší chápání způsobu sjednocení pracovní síly s výrobními prostředky (společenského, skupinového přisvojování prostředků, předmětů a produktů práce, rozhodujících podmínek výroby), struktury výrobních vztahů socialismu a socialistického společenského vlastnictví.⁸ Výsledky diskuse dávají možnost konkretizovat postavení socialistické dělnické třídy.

Jakmile bylo socialistickou revolucí dosaženo rozhodujícího obratu, stává se (v procesu sblížování pracovního personálu a bezprostředních výrobců ztělesněných v socialismu ve dvou hlavních třídách) vedoucím procesem činnost těch bezprostředních výrobců, kteří jsou spojeni nejen s nejvyšší úrovní technicko-ekonomických činitelů (s průmyslovou formou výroby, s velkoorganizací práce a výroby), ale kteří tím ztělesňují současně nejvyšší dosaženou úroveň v sociálně svobodném přivlastňování podmínek vlastní práce, vyšší úroveň sociálně ekonomických vztahů, nejvyšší úroveň rozvoje socialistického vlastnictví.

Díky svému místu a úloze v soustavě společenské výroby (ve výrobním způsobu) byla a zůstává dělnická třída „hlavní výrobní silou společnosti, vytvářející největší část společenských statků“ [Katušev 1973 : 5]. Je však současně hlavní sociálně ekonomickou silou. Dosáhla nejvyšší úrovně osvobození práce, a tím i ekonomických předpokladů rovnosti, neboť rozvíjí nejvyšší úroveň sociálně ekonomických (zvláště vlastnických) vztahů díky objektivním ekonomickým podmínkám, díky

svému spojení se státním zprostředkováním dalšího (a trvalého) zespoledenšťování výrobního procesu.

Bezprostřednost společenskosti je založena již v ekonomických (i technických) poměrech, nemůže se však rozvíjet jinak než prostřednictvím státní formy, která v dané (socialistické) fázi rozvoje přesně odpovídá ekonomickým potřebám této vyšší formy vlastnictví. Hlavní příčina tohoto konkrétního propojování ekonomiky a politiky je v tom, jak píše například R. Koso-lapov, že výrobní síly i ve své průmyslové podobě nemohou ještě samostatně a zcela zaručit všestrannou reprodukci socialistických vztahů, tj. působit tak, aby „proces vzájemného působení veškeré masy zvěčnělé živé práce mohl se sebe svrhnout státní formu a pokračovat jako společenská výroba, řízená bezprostředně masou výrobců“ [Socialističeskoje 1975 : 66, 65]. Existují různé společensky hodnotné výroby a práce, je nezbytné zabezpečit společensky potřebné sociální rozdělení bohatství, překonat existující nerovnoměrnost. Sociální rovnost a svobody vznikají v socialismu na základě takové reprodukce rozhodující výrobní síly (člověka), která podněcuje iniciativu jednotlivců a kolektivů zdola a současně stále ještě vyžaduje zvláštní organizující sociální sílu, socialistický stát, vedoucí úlohu strany, rozvoj socialistického politického systému.

K tomuto cíli vede cesta přes rozvoj odpovědné a tvořivé práce všech pracujících, všech bezprostředních výrobců, zvláště dělnické třídy.

Úloha dělby (organizace) práce a rozdělení

Ze soustavy ekonomických vztahů, vznikajících v procesu výroby, rozdělení, oběhu a spotřeby, jsou v souvislosti s třídami (zvláště za socialismu) dále v souladu s leninským vymezením tříd analyzovány způsoby nabývání a velikost důchodu, technická a zvláště sociálně ekonomická stránka dělby práce.

⁸ Diskuse dospěla k závěrům, které mají značný význam pro praxi — totiž že toto sjednocování v podobách charakteristických pro vyšší stadia socialismu je náročným, dlouhodobým procesem, že procesem rozvoje procházejí výrobní síly (zejména jejich nejdůležitější složka, pracovní síla), ale že také „výrobní vztahy nejsou jednou a provždy

dané, neměnné a konečné, jednotné a zcela vyjadřující podstatu socialismu na celé dlouhé cestě jeho pohybu“ (Socialističeskaja 1975 : 62). Ukázala značný význam odlišení právní a ekonomické podoby vlastnictví také pro specifikaci socialistických tříd.

Je známo, že K. Marx, odlišující technicko-ekonomickou a sociálně ekonomickou dělbu práce (např. anarchii společenské dělby práce) jako vzájemně se podmiňující, současně velmi těsně spojoval vývoj dělby práce v obou jejích formách s vývojem vlastnictví. Jak jsem uvedl již ve své studii z r. 1972, „dělba práce vzniká z присвоjování, které v třídních společnostech nabývá povahy soukromého vlastnictví, a její produkty působí zpětně jako závažný limitující rámec „přivlastňování“. Rozhodující je přitom povaha konkretizovaného vztahu obou momentů, tj. soukromého vlastnictví“ [Formánek 1972 : 487]. Sociálně ekonomická dělba práce je výrazem nejpodstatnějších aspektů výrobních vztahů, tj. vlastnictví. V tomto smyslu je produktem i základnou tříd. Jak jsme již uvedli, není důvodu omezovat leninské vymezení tříd jako nejobecnější základ pouze pro vymezení antagonistických tříd [Dělnická 1973]. Leninův poukaz na vlastnictví, konkrétně na dovršení procesu vyvlastnění vyvlastňovatelů, je neoddělitelný od jeho pojetí překonávání staré dělby práce. K tomuto problému se ještě vrátíme.

Bezprostřednost technicko-výrobní a společensko-výrobní činnosti dělnické třídy v socialismu je spjata s okolností, že v organizaci práce (technické i sociální) tato třída bezprostředně zachází s výrobními prostředky v jejich nejrozvinutějších technických podobách (disponuje s nimi) a současně se podílí na jejich vzniku a rozvoji. Přitom je, díky technickým a vlastnickým poměrům, které ztělesňuje, nositelkou nejvyšších forem společenské organizace práce. Bezprostřední výkonná funkce ve výrobě není znakem nižšího společenského postavení, právě naopak. Navíc, není oddělena metafyzickou hranicí od sociálně politického řízení, které je založeno na potřebách rozvinout bezprostřední disponování výrobními prostředky (s ohledem na dvojí stránku bezprostřednosti) a v němž současně jsou (nejen zpro-

středkovaně, ale i přímo) výkonní činitelé sami významně činní.⁹

Dělnická třída získává důchod (ve formě mzdy vzhledem ke státnímu zprostředkování vyšší formy vlastnictví) v bezprostřední závislosti na rozvoji technicky a sociálně vedoucí sféry výroby, a to díky rozhodujícím přínosům k rozvoji zespolečenštění. Forma a výše mzdy v sobě zahrnují vysoké ocenění technicko-výrobní a sociálně ekonomické role této třídy.¹⁰

Úvahu této části statí můžeme uzavřít takto: V socialistické společnosti existují dvě základní formy rozvoje procesu socialistického zespolečenštění (práce a výroby bezprostředními výrobci (dělnickou třídou a družstevním rolnictvem): s bezprostředně celospolečenským dosahem (po sociálně ekonomické a sociálně technické, technicko-ekonomické stránce), se skupinově zprostředkovaným celospolečenským dosahem. Třídy zformované na tomto odlišném základě také různým způsobem přispívají do společenského bohatství ve smyslu bohatství vztahů i věcného bohatství. Proto se liší i proces rozdělení, spotřeby, dělby práce, charakteru i složitosti práce, který zpětně toto postavení dotváří. Příslušníci dělnické třídy jako bezprostřední výrobci jsou nositeli konkrétně historicky nejvyšší formy přivlastňování výrobních podmínek: díky objektivním i subjektivním předpokladům zacházejí s výrobními podmínkami s vyšší mírou (celo)společenské efektivity, tj. ztělesňují vyšší typ ekonomie práce a výroby, která nejvýznamněji ovlivňuje společenský rozvoj.

3. Nadstavbové rysy dělnické třídy v socialismu

Sociálně politické rysy dělnické třídy

Ekonomický základ postavení a úlohy dělnické třídy v socialismu lze vyčlenit z těsného a složitého vzájemného prostoupení s různými stránkami společenského života pouze pomocí abstrakce. K. Marx sledoval skutečný výrobní proces jako základ bezprostředního života.

⁹ Stránka technická a sociálně ekonomická se složitě prolínají v konkrétních skupinách a osobách příslušníků dělnické třídy. Je tím vyjádřena rozpornost jejich postavení jako výkonných výrobců, výrobců užitečných hodnot v konkrétním podniku a nositelů vyšší formy socialistického vlastnictví (tj. i spoludržitelů všelidových výrobních prostředků).

Tento rozpor je závažný prakticky a pro teorii představuje významný řešitelský úkol (Istoriceskaja 1974; Dělnická 1973).

¹⁰ V literatuře se dosud věnuje poměrně malá pozornost rozdílům ve způsobu získávání podílu na společenském bohatství. Většinou se charakterizují kvantitativní poměry.

V současnosti je zvláště aktuální zdůraznit, že zkoumání „musí v každém jednotlivém případě empiricky a bez jakékoli mystifikace a spekulace prokázat souvislost společenské a politické struktury s výrobou“ [Marx 1958 : 51, 39]. L. I. Brežněv na XXIV. sjezdu KSSS zdůraznil těsnou jednotu obou stránek, když mj. prohlásil: „Dělnická třída byla a zůstává základní výrobní silou společnosti. Její revolučnost, disciplinovanost a kolektivismus určují její vedoucí postavení v systému socialistických výrobních vztahů“ [Brežněv 1972 : 275]. Také třídní vědomí a uvědomění (vědomí protikladného postavení třídy vůči dalším třídám, protichůdných i společných, různě hlubokých, víceméně trvalých zájmů vlastní třídy a jejich vztahu k zájmům dalších tříd a vrstev) a politická aktivita (jež je vždy nezbytně akcí třídy) se vzájemně podmiňují.

Podstatná proměna obsahu i forem politiky v socialismu nezmenšuje, ale trvale stupňuje nároky na koncepční, celospolečenské, dokonale organizované a vědecky podložené vedení a řízení v zájmu růstu společenské aktivity a tvůrčí energie mas pracujících. Růst úlohy subjektivního činitele znamená trvalé prohlubování socialistického demokratismu a jeho předpokladů, tj. rozvíjení odpovědné funkce socialistického státu, znamená odpovědný přístup masových organizací a především vedoucí funkci komunistické strany. To je zabezpečováno pouze neustálým prohlubováním principu demokratického centralismu a na něj navazujících dalších leninských principů organizace a řízení (zvláště zákonitosti kritiky a sebekritiky, jednoty odborné a politické činnosti, osobní odpovědnosti a kolektivního řízení atd.).

Růst úlohy subjektivního činitele se uskutečňuje prostřednictvím trvalého prohlubování vedoucí politické úlohy dělnické třídy ve společnosti, determinované socialistickou ekonomikou a zajišťované politickým a stranickým vedením. Sama političnost akcí subjektu je dána ekonomickým bytím především socialistické dělnické třídy, podstatnými rozdíly v jejím ekonomickém postavení vzhledem k dalším skupinám pracujících, úkoly v prohlubování třídního vedení i homogenity jako předpokladu růstu sociální stejnorodosti,

jakož i trvalými úkoly boje proti třídnímu protivníkovi, obrany i rozvoje světového socialistického systému, rozvoje dělnického a revolučního hnutí atd.

Politická pokrokovost, revoluční tradice a účinnost současného třídního vystupování dělnické třídy je dána úrovní její společensko-politické organizace, rámcově určené již povahou ekonomické organizace třídy a zejména určované vedoucí organizací a ideovou úlohou strany vůči třídě. To se zpětně projevuje v koncentraci třídní zkušenosti a uvědomění, ve společném postupu, v třídní homogenitě.

Rozhodující zdroj trvalého prohlubování vedoucí politické úlohy dělnické třídy je dán tím, že je hlavním nositelem zákonitosti demokratického centralismu v politickém systému. Má-li dělnická třída účinně plnit svou ekonomickou úlohu, je nutné trvale ji organizovat tak, aby byl dán plný průchod celospolečenskému dosahu její třídní aktivity, neustále ji uvědomovat o smyslu její vlastní třídní činnosti a vzděláním a výchovou jí umožňovat, aby své uvědomění mohla měnit v praktické akce. Tím se jí dávají možnosti aktivně vystupovat v celé struktuře politické organizace socialismu, posilovat neustále svou funkci rozhodujícího jádra rozvoje socialistického demokratismu, demokratického centralismu.

Rozvoj aktivity dělnické třídy je, jak zdůrazňuje právem I. Hruza, klíčem „k rozvoji pozitivní politické aktivity všeho našeho pracujícího lidu“ [Dělnická 1973 : 124]. Přímá a zprostředkovaná občanská, odborová, mládežnická, stranická odpovědnost dělnické třídy se vzájemně prostupují, tvoří neoddelitelnou jednotu v socialistické politice, v politice státu, strany, masových organizací. Jedině jednotné působení všech politických institucí může zajistit, aby se státoprávními akty, celou silou a vahou socialistického státu zabezpečoval trvalý rozvoj socialistického vlastnictví, prohlubování základu vedoucí úlohy dělnické třídy. Moc socialistického státu je zmnohonásobena organizovaností, uvědomělostí, s níž pracující, v čele s dělnickou třídou, plní své společenské úkoly.

Nejúplněji a nejdůsledněji se vedoucí společenská úloha (ekonomická i politická) dělnické třídy může projevit pouze díky

činnosti komunistické strany. Komunistická strana je nejprzednější, ideově nejvzrálější a organizačně nejvyspělejší částí třídy. Jako politická instituce dělnické třídy (a tím i všech pracujících) spojuje ve své vlastní činnosti a v praxi třídního hnutí marxismus-leninismus, vědecké poznání zákonitostí se samotnou touto praxí, uplatňuje otevřeně a důsledně třídní přístup a tak uskutečňuje vedoucí úlohu dělnické třídy. Současně však dělnickou třídu překračuje i v tom směru, že se nezabývá bezprostřední výrobní činností, že není absolutní totožností mezi jejím působením ve výrobě a působením dělnické třídy samé. Strana je politicko-řídící, tj. organizační a ideovou institucí, politickou institucí, je spjata s nadstavbou společnosti. Proto je správným závěr, že politické hnutí *třídy* tvoří ti, kdož jsou ekonomicky dělníky [Dělnická 1973 : 131].

Komunistické a dělnické strany socialistických zemí věnují mimořádnou a trvalou pozornost jednotě teoretické, řídící, praktické činnosti strany a jejímu účinku v prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy. Takovýto důsledný přístup je také základem politických spojení, dlouhodobých, trvalých svazků mezi dělnickou třídou, družstevním rolnictvem a socialistickou inteligencí.

Rozvoj socialistického vědomí dělnické třídy

Při budování rozvinuté socialistické společnosti neustále rostou požadavky na úroveň socialistického uvědomění, na vědecký základ myšlení a jednání nejširších lidových vrstev, na jednotu mezi rozvojem teorie a tvořivou aktivitou pracujících, na účinné využívání objektivních zákonitostí socialismu.

Celkové společenské postavení a úloha dělnické třídy, její třídní zkušenost a ve-

dení komunistickou stranou, se promítá ve specifickém běžném vědomí dělnické třídy a zvláště v úrovni totožnosti tohoto běžného vědomí s vědomím vědeckým. Dělnická třída má takové politické, politicko-organizační, morální, charakterové a pocitové vlastnosti, které jsou produktem jejích revolučních a pracovních tradic, návyků a zvyků, jsou svědectvím jejího revolučního zakalení, politické zralosti a autority.¹¹

Jak zdůraznil L. I. Brežněv, „vyspělý dělník dneška je člověk s dokonalými znalostmi, s velkým kulturním přehledem, uvědomělým a tvůrčím vztahem k práci. Je hospodářem ve výrobě, člověkem, který je odpovědný za všechno, co se děje ve společnosti. Takový dělník je politicky aktivní, je nesnášenlivý vůči lajdáctví a nezodpovědnosti, vůči všem nedostatkům v organizaci výroby. Je nesmířitelným nepřitelem všech projevů měšťáctví, všech přežitků minulosti ve vědomí a jednání lidí. Ideály strany, ideály komunismu se staly pro takového dělníka podstatou celého jeho světového názoru, určují jeho jednání, jeho vztahy k lidem, celou jeho orientaci“ [Brežněv 1973 : 5].

Dělnická třída má největší zájem na šíření a prohlubování vědeckého světového názoru, na účinném vědeckém postižení zákonitostí svého ekonomického a politického postavení, na hlubokém poznání zákonitostí společenského procesu a jejich účinném ovlivnění, na jednotě teorie a praxe. Efektivita poznání a jednání v celé společnosti je spjata s jejím pohledem na společnost a úkoly společnosti jsou spjaty s jejím způsobem řešení problémů, s třídností a stranickostí. Její objektivní vztah k socialistické ekonomice, ke společenskému a politickému zřízení, její třídní zájem podmiňuje otevřenost vůči vědě, zájem na jejím maximálním využití a současně se

¹¹ Patří k nim organizovanost, disciplinovanost, kázeň a současně aktivita, iniciativa, dále uvědomělost (v poměru k práci a společnosti), zásadovost, ale také smysl pro nové, pokrokové, tvůrčí vztah k práci a společnosti, novátorství. Dělnická třída je nositelkou takových morálních vlastností, jako je oddanost věci své třídy, socialismu, odpor vůči soukromovlastnické, individualistické, egoistické morálce, kolektivismus, schopnost povznést se nad úzké osobní, skupinové zájmy, soudružství, solidarita (internacionalismus a vlastenectví). Jsou pro ni příznačné charakterové vlastnosti, jako je

smysl pro odpovědnost, principiálnost, důslednost, nesmířitelnost k nedostatkům, rozhodnost, smělост, vytrvalost, houževnatost, odolnost, obětavost, čestnost, přímost, pevnost, důvěra, optimismus, revoluční romantismus, schopnost snášet obtíže i ztráty, hrdinství. K její pocitové sféře patří nenávisť k vykořisťovatelům a potlačovatelům dělnické třídy a všech pracujících, hrdý pocit vlastníka výrobních prostředků a hospodáře, cit pracovního hrdinství a slávy, cit příslušnosti k dělnické třídě, internacionální a vlastenecký cit atd.

promítá v třídní orientaci a charakteru vědy samé, jako podmínce účinného plnění vědeckých úkolů.

Přeměna dělnické třídy v třídu pro sebe získává v podmínkách socialismu kvalitativně nové podoby, díky socialistickému vlastnictví, politické moci dělnické třídy, rozhodující úloze marxismu-leninismu. Má však nadále podobu reálného, objektivního procesu, který se prohlubuje především praktickým růstem vnitřní stejnorodosti dělnické třídy, stále účinnějším plněním její společenské úlohy.

Socialistické dělnické uvědomění se pod vedením strany, za pomoci státu a masových organizací rychle rozvíjí. Proces usnadňuje cílevědomé, nepřímé i bezprostřední ovlivňování především růstu dělnických pracovních kolektivů. V nich se promítají vlastnické, politické a duchovní normy a hodnoty, tyto kolektivy jsou průsečíky vztahů, v nichž dominuje prohlubující se proces socialistického vlastnictví.

Na určující základní — ekonomickou, politickou a ideovou — strukturu navazují vztahy přátelské, osobní a zčásti i příbuzenské, jejichž základem je vztah třídního soudružství.

Pro marxisty je jednoznačným závěr, že třídní vědomí a uvědomění je spjata s rozvojem schopností dělníků, uskutečňováním pomocí vzdělání, růstu kvalifikace, kultury práce a výroby (a ostatně i uspokojováním materiálních potřeb). Nejvýznamnější školou, která završuje poznatky získávané ve všeobecném a odborném vzdělávacím procesu, je však sám ekonomický a zvláště politický proces.¹²

4. Materialistickomunistické pojetí socialistické dělnické třídy

Dimenze socialistické dělnické třídy

Uskutečňování vedoucí úlohy dělnické třídy je podmíněno rozvojem všech stránek

její třídní existence, především jejím ekonomickým bytím, sociálně ekonomickým postavením. Postavení a rozvoj dělnické třídy je určován soustavou společenských vztahů, zákonitostmi vývoje celé sociálně třídní struktury. Současně však právě v postavení a aktivitě této třídy jsou v nejrozvinutější podobě promítnuty socialistické charakteristiky ekonomické, politické a ideologické struktury, což se zpětně odráží na vedoucí úloze dělnické třídy vůči třídám, skupinám a vrstvám, v celém společenském pohybu.

Osvobození dělnické třídy musí být, jak zdůrazňoval B. Engels, dilem dělnické třídy samé. Není možné bez vedoucí úlohy strany a není možné, aniž současně dělnická třída osvobodí celou společnost. Různé stránky systému kapitalismu se nejkoncentrovaněji projevují právě v postavení proletariátu, který je existenčně nucen vést boj proti celému systému, osvobodit se sociální revolucí, uplatněním své revoluční hegemonie, své třídní diktatury. Také požadavky rozvoje socialistické společnosti se nejkoncentrovaněji projevují v postavení socialistické dělnické třídy. Díky existenčním podmínkám, v nichž socialistická dělnická třída působí (zejména konkrétní úrovni rozvinutosti výrobního způsobu), byl překonán antagonistický rozpor mezi třídním individuem a osobním individuem (Marx, Engels), zachovává se však ještě toto odlišení jako rozpor neantagonistický. Právě důsledným uplatněním možností a odpovědností dělnické třídy se tento rozpor může řešit.¹³

Společensko-ekonomická formace a její jednotlivé sféry tvoří prostředí dynamického rozvoje dělnické třídy, jsou s ní spjata vnějšími rozpory. Dělnická třída je objektem poměrů a současně rozhodujícím subjektem jejich formování. Rozvoj tvůrčí činnosti dělnické třídy je nemožný bez rozvíjení možností a odpovědnosti všech pra-

¹² Také zde se objevují rozdíly v přístupu. Část vědců spojuje růst tvořivého potenciálu, založeného zvláště na kulturním, kvalifikačním, vzdělanostním, profesionálním růstu, s oblastí výrobní technické úlohy dělnické třídy, se „sociálně profesionální operativností“ v podmínkách „urychleného vědeckotechnického pokroku a revolučních změn ve společenských vztazích“ (Istoričeskaja 1974 : 34). Skupina autorů knihy *Rabočij klass SSSR...*, aniž tuto sféru podceňuje, charakterizuje její „schopnost historické tvořivosti“ jako „vytvoření a upevnění nových forem společenských spojení, nových metod cílevědomého zdokonalování společenských

vztahů...“ Právě s těmito rysy spojuje její misi „ekonomického sjednotitele společnosti“ a její vedoucí úlohu v ekonomice (Rabočij 1975 : 135).

¹³ Velmi složitý, odvozený problém je formování jednotného socialistického způsobu života různých tříd a vrstev, úloha dělnické třídy v tomto procesu. V této souvislosti se často setkáváme se stanoviskem, že vzory způsobu života nacházíme ve stále menším stupni bezprostředně třídní podklad (Stomczynski 1976 : 46; Istoričeskaja 1974 : 39). Je nutno konkrétně rozpracovat problém rostoucí úlohy dělnické třídy v tvorbě socialistického životního způsobu.

cujících, její aktivita je však rozhodujícím předpokladem takové iniciativy. Vnitřní vztahy v systému jsou neoddělitelně spjaté s vnějším prostředím.

Neoddělitelným znakem dělnické třídy v socialismu (nacházejícím výraz také v její ideologii a uvědomění) je její spjatost se světovou dělnickou třídou. Jak uvádí J. Krasin, „dělnická třída těch zemí, kde je vytvořena reálná socialistická společnost, vystupuje jako síla internacionální, síla revoluční, jako přední oddíl mezinárodní armády práce“ [Istoričeskaja 1974 : 45]. Zvláštní postavení zaujímá sovětská dělnická třída, která se rozvíjí již v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti a je hluboce ovlivněna skutečností, že jako první dovršila a uhájila vítěznou socialistickou revoluci, dala pevný základ pokroku světového revolučního hnutí, poskytovala tomuto hnutí cílevědomě a účinně všestrannou pomoc.¹⁴

Ve vztahu vnitřních a vnějších rozporů jsou však rozhodující vnitřní rozpory. Je tudíž nezbytné postihnout specifiku pohybových zákonitostí systému vznikajících ze specifického vztahu komponent, struktury a systému, objektové a subjektové stránky, bytí a vědomí systému „dělnická třída v socialismu“. Je nutné odhalit základní hybný rozpor, v němž se koncentrují nejvýznamnější aspekty všech stránek existence a funkcí třídy. Takovým postupem lze odhalit jádro dělnické třídy, strukturu jejích podskupin a vrstev, její hranice, stanovit kritérium třídní a společenské účinnosti, pokrokovosti v postupu těch či oněch oddílů dělnické třídy. Hranice i jádro dělnické třídy jsou konkrétně historicky určeny. Proměnlivé (pohyblivé) jsou objektivně, díky objektivní dialektice vztahů, které je formují.

Jednotlivé oddíly dělnické třídy se od sebe liší rozvinutostí rysů třídy, zejména vzhledem k charakteristice jádra. V. I. Lenin hovořil o „ryzím proletariátu“, který je obklopen „spoustou neobyčejně nesourodých přechodných typů od proletáře k proletáři“, o „vyspělých a méně vyspě-

lých vrstvách“ [Lenin 1955 : 68]. Zahrnoval do dělnické třídy nejen její městské jádro z továren a závodů, ale také zemědělské námezdní dělníky, dělníky lesnické, stavební, obchodně účetní proletariát apod.

S problémy nesourodých, přechodných typů se setkáváme také v socialismu.

Jádro dělnické třídy

Specifikace dělnické třídy (jejího jádra) dosahujeme zdůrazněním a rozbořením ekonomických vztahů, jak jsou formovány ve velkém průmyslovém závodě (u technicky dokonalých strojů, ve vedoucích výrobních odvětvích, např. v těžkém průmyslu, ocelárnách, strojírenství, ale také v rudných dolech).¹⁵

Velkou pozornost věnuje u nás těmto otázkám I. Hruza, který na základě rozboru prací klasiků dospívá k závěru, že „velmi podstatnou stránkou, která shrnuje určitost socialistické dělnické třídy, je její sepětí s výrobními vztahy ve velkých průmyslových závodech. To vtiskuje jejímu postavení ve staré společenské dělbě práce zevšeobecnělou, a proto zvlášť zjevnou podobu“ [Dělnická 1973 : 139]. Prostřednictvím technicko-ekonomické stránky se vyjevuje podstata výrobních vztahů jednak pro váhu, jakou tato stránka objektivně má pro samo formování výrobních vztahů a pro určení třídy, jednak pro názornost, s níž je tímto způsobem podstata třídy představována, a to především v jejích sociálně ekonomických, ale i technicko-ekonomických, politických a ideologických rysech.

Objektivní postavení dělníků ve velkých kapitalistických továrnách (výrobní, sociálně ekonomické postavení) poskytuje ve srovnání s *dělníky* v malém podniku a s rozptýlenými *výrobci* „zvláštní výhody“. Spočívají v tom, že vykořisťování práce skutečných výrobců (základní ekonomický vztah) je tu zespolečenštěné, všeobecné, překonává stav, kdy zvláštní a specifické poměry (např. osobní podnikatelská politika) zastíňují obecnou zákonitost. Vyk-

¹⁴ Na úkol zformulovat rozvinuté vědecké určení obecných a zvláštních rysů sovětské dělnické třídy jako předního oddílu světového proletariátu poukazují autoři knihy *Rabotčij klass SSSR...* (Rabotčij 1975 : 23).

¹⁵ Pojem „průmyslový proletariát“ rozvádí např.

A. Galkin. Podle jeho vymezení jsou to „pracující, kteří jsou zaměstnáni v obráběcím, důlním průmyslu, ve stavebnictví, v dopravě a komunálních službách, ve spojení a ve skladovém hospodářství“ (Istoričeskaja 1974 : 129).

řišťování je koncentrováno, je vyvinuté, čisté, intenzivní. Organizace zde již nemá podobu osobních a zvláštních aktů, opatření vlastníka vůči těm či oněm výrobcům, ale podobu všeobecných, všechny zavazujících zařízení. Jak zdůrazňuje V. I. Lenin, nestojí proti dělníkovi nespravedlnost jednotlivce, ale koneckonců nespravedlnost celé státní moci, celého společenského zřízení. Ukazují se zřetelně obrysy existence vlastní třídy a také třídy protivníka, buržoazie, propast vytvářená bohatstvím, postavením, vlivem, okolností, že proletář nejen nemá s kapitalistou nic společného, ale že nutně musí bojovat za zájmy své třídy proti celé třídě kapitalistů, proti zřízení, které této třídě slouží, tj. „ve jménu všech pracujících proti všem třídám žijícím z cizí práce“. Dělnická třída v těchto podmínkách „není již ničím spjata se starou společností, zcela vybudovanou na vykořisťování; samy podmínky její práce a životní situace ji organizují, nutí ji přemýšlet a umožňují jí vystoupit na jeviště politického boje“. Takto továrna „sjednotila a ukázala proletariát, naučila jej organizovanosti, postavila jej v čelo všech ostatních vrstev pracujících a vykořisťovaného obyvatelstva“ [Lenin 1951 : 99; Lenin 1952 : 201, 202; Lenin 1953 : 391].

Také v socialistické společnosti vytváří činnost ve velkozávodech zvláště příznivé pracovní i životní podmínky pro socialistickou dělnickou třídu, výrazně ovlivňuje formování jádra dělnické třídy. Ve velkozávodech se vytvářejí nejdůležitější materiální hodnoty z hlediska různých odvětví a společenské spotřeby, podněcují se procesy vědeckotechnického rozvoje. Velkozávody však především stimulují rozvoj špičkových podob ekonomických, sociálních vztahů i rozvoj socialistických osobností. Umožňují vyhraněně formulovat třídní zájmy a potřeby dělnické třídy, ský-

tají nejlepší prostor pro rozvoj socialistických vlastnických vztahů, v nichž se nejsnadněji prosazují procesy přeměny třídy o sobě v třídu pro sebe, procesy odborného, všeobecného vzdělání a kvalifikace, zvyšování technicko-kulturní úrovně atd.¹⁶

Hranice dělnické třídy

Zatímco v otázkách jádra existuje široká shoda mezi marxisty, v řešení otázky hranic se setkáváme s velkou růzností názorů. Týká se jak vztahu jádra a třídy, tak zejména kritérií odlišení dělnické třídy a například různých skupin zaměstnanců.¹⁷

V socialistické společnosti byl učiněn významný krok vpřed k sociálně stejnorodé společnosti. S rozvojem socialistického vlastnictví se uvádí do prudkého pohybu také společenská dělba práce, jsou překonány její tvrdé hranice. Proces růstu vzdělání, kvalifikace, pracovní kultury, aktivity ve výrobní a společensko-politické činnosti, v řízení a správě, nabývá masového charakteru. Na druhé straně socialistická inteligence a zaměstnanci-nespecialisté pocházejí ve většině z dělnické třídy a rolnictva, svou řídicí činností slouží jejich základním potřebám, tj. spojují se (R. Kosolapov používá obrat „smykajutsja“, tj. semknout se) s nimi svými základními zájmy a cíli.

Všichni marxisté se shodují na stanovisku, že zaměstnanci jsou odlišeni nikoli podle základních třídotvorných znaků, ale podle profesionálního hlediska, podle technicko-ekonomické dělby práce. Část vědců přitom zdůrazňuje především, že dochází k prudké dynamice „různých profesionálních (vnitrotřídních a mezitřídních) sociálních skupin, postupně ztrácejících své třídně odlišné rysy“ a vystupujících v procesy stírání rozdílů mezi třídami stále výrazněji. Tito autoři nepovažují zaměstnan-

¹⁶ Rozhodující pro formování jádra jsou koneckonců procesy, jež rozvíjí dělnická třída ve výrobním procesu. Dělnici v menších závodech, stavební, dopravní dělníci, dělníci ve státních statcích, pomocní dělníci apod. jsou v řadě směrů ekonomicky znevýhodněni. Mezi jejich technickými a organizačními možnostmi a úrovní sociálně ekonomické aktivity však není žádná fatální souvislost. Profesionálně kvalifikační rozdíly např. mohou být politicky účinné a ideologicky uvědomělé zčásti vyváženy orientací na obecné vlastnosti třídy, konkrétně aktivizací postoje hospodáře na pracovišti, který se skromnými prostředky dosahuje maximálních společenských efektů. Stejně je tomu koneckonců u hledisek vzdělanosti, velikosti příjmu, u rozdílů

v životních podmínkách a v úrovni a celkovém způsobu práce a života.

¹⁷ Na již zmíněné vědecké konferenci byl např. hájen názor, že „k dělnické třídě v širším smyslu patří všichni námezdní dělníci v jiných výrobních sférách — stavební, dopravní, v zemědělství atd., ale i námezdní výkonní pracovníci ve sféře oběhu a hmotných služeb (pracovníci obchodu atd.), ale ti nejsou jádrem této třídy“, spolu s názorem, že sovětozní dělníci jsou částí dělnické třídy, a s názorem, že Leninovy poznámky o zemědělském proletariátu tuto třídu charakterizují „jako nejbližšího spojení revolucí dělnické třídy za kapitalismu (tj. průmyslových dělníků) a nikoli jako její přímou součást“ (Dělnická 1973 : 176, 224, 73 pozn. 83).

ce za mezivrstvu, ale zdůrazňují jejich rovnost s dalšími kategoriemi pracujících ve vztahu k výrobním prostředkům (fakticky jde o to, že se stali rovnoprávními). Odlišují je pouze „historicky druhořadými zvláštnostmi“ (např. zaměstnáním na základě dělby práce, vzdělaností, vyšší profesionální kulturou apod.) [Istoričeskaja 1974 : 36]. Zaměstnanci tak získávají „v tom či onom stupni“ základní třídotvorné znaky dělnické třídy, či družstevního rolnictva. Z toho se vyvozuje, že „vysoce kvalifikovaní dělníci jsou svými základními výrobními a kulturními charakteristikami blíže k inženýrsko-technické inteligenci než k nositelům nekvalifikované ruční práce. Zemědělství mechanizátoři, kteří pracují v kolchozech, jsou blíže dělníkům v průmyslu než k té části kolchozníků, která plní tradiční, nekvalifikované zemědělské práce, atd.“ [Istoričeskaja 1974 : 38].¹⁸

Objevují se však také stanoviska, že zaměstnanci a dělnická třída zaujímají nadále nestejně místo ve společenské výrobě, že jejich splnutí se přiblíží, až se bude u naprosté většiny pracovníků harmonicky spojit vysoce kvalifikovaná duševní práce s tvůrčí, povznášející prací fyzickou, tj. na vyšší úrovni sociální zralosti, než bylo dosud dosaženo [Rabočij 1975 : 42]. Většina autorů se vyslovuje proti tomu, aby navzdory procesům postupné integrace (např. zemědělského proletariátu do průmyslového) byl přeceňován stupeň shody mezi průmyslovým a například obchodním a účetním proletariátem [Istoričeskaja 1974 : 128]. S těmito názory se ztotožňují.

Zvláště se diskutuje o vztahu mezi inženýrsko-technickými pracovníky a dělnickou třídou (což ovšem není totožné se vztahem inženýrsko-technických pracovníků k výkonnému personálu, k převážně fyzicky pracujícím). Všichni diskutující oceňují velký význam intelektuální práce pracovní činnosti na jedné straně a stále většího přechodu stále početnějších skupin inženýrsko-technických pracovníků přímo do bezprostředního výrobního procesu.

Část marxistů však zdůrazňuje sblížení, srůstání inženýrsko-technické inteligence s dělnickou třídou, její přeměnu v „intelektuální oddíl dělnické třídy“. Silně přitom zdůrazňuje aktuálnost tohoto procesu (hovoří o dohledné perspektivě, o tom, že tento proces probíhá „doslova před námi“). Současně říká, že míra tohoto slévání závisí na míře slévání dělnické třídy s družstevním rolnictvem. Kolektiv dila *Rabočij klass SSSR*... však, podle mého názoru právem, poukazuje na to, že nepřijatelným základem stanoviska „o přeměně inženýrsko-technické inteligence v intelektuální oddíl dělnické třídy v důsledku jejich stejnému vztahu k všelidovým výrobním prostředkům je ztotožnění reálného obsahu ekonomických vztahů s právní formou jejich výrazu“ [Rabočij 1975 : 34].

* * *

Ve stati jsme se pokusili naznačit základní dimenze existence a rozvoje socialistické dělnické třídy. Vědomě jsme zatím nerozpracovávali zvláště problémy vnitřní struktury (jádra, vrstev, hranic), jimž chceme věnovat pozornost ve zvláštní studii.

Literatura

- Brežněv, L. I.: *Leninským kursom. Reči i statji*. T. 3. Moskva, Politizdat 1972.
 Brežněv, L. I.: *Projev na 15. sjezdu sovětských odborů*. Odborář č. 8, 1973.
Dělnická třída a současnost. Praha, Svoboda 1973.
 Formánek, M.: *Sociologie a vlastnictví*. Sociologický časopis 1972, č. 5.
Istoričeskaja missija rabočego klassa i ideologičeskaja borba. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1974.
 Katušev, K. I.: *Sovětskij rabočij klass i komunističeskaja partija v uslovijach razvitoj socializma*. Rabočij klass i sovremennij mir, 1973, č. 5.
 Kronrod, J. A.: *Zakony političeskoj ekonomii socializma. Očerki metod i teorij*. Moskva, Mysl, 1966.
 Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 1*. Praha, Svoboda 1951.
 Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 2*. Praha, Svoboda 1952.
 Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 7*. Praha, SNPL 1953.
 Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 18*. Praha, SNPL 1957.
 Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 31*. Praha, SNPL 1955.

¹⁸ V jiné poloze vyjádřil své stanovisko W. Wesołowski v polemice proti Mincovi. Bránil se závěru, že „dva fyzicky pracující (např. soustružníci) budou zařazováni do dvou různých tříd, a to pouze proto, že jeden pracuje v podniku státním a druhý v podniku družstevním. Analogicky by do dvou tříd patřili dva inženýři nebo dva ředitelé, a to jedině

proto, že by pracovali ve dvou odlišných hospodářských sektorech“ (Wesołowski 1969 : 15). V současné době je formulován názor o hraničních skupinách, které mají „své základy ve vlastnických vztazích, jakož i v charakteru práce“ (Stomczynski 1976 : 45).

- Lenin, V. I.: *Poľnoje sobranije sočiněnij*, t. 40. Moskva, GIPL 1963.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 1. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 2. Praha, SNPL 1957.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Kapitál*. Sv. 1. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě*. Sv. 1. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Rukopisy "Grundrisse"*. Sv. II. Praha, Svoboda 1974.
- Minc, B.: *Klasy i warstwy w społeczeństwie socjalistycznym*, *Politika* 1961, č. 39, 42, 46.
- Rabočij klass SSSR i jego veduščaja rol' v stroitel'stve kommunizma*. Moskva, Izdatel'stvo „Nauka“ 1975.
- Semjonov, V. S.: *Kapitalizm i klassy. Issledovanija social'noj struktury sovremennogo kapitalističeskogo obščestva*. Moskva, Izdatel'stvo „Nauka“ 1969.
- Ślomeczynski, K., Wesołowski, W.: *Kierunki przemian struktury klasowej*. Nowe Drogi 1976, č. 11.
- Socialističeskoje obščestvo. Social'no filosofskie problemy sovremennogo sovětskogo obščestva*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1975.
- Wesołowski, W.: *Třidy, vrstvy a moc*. Praha, Svoboda 1969.
- Zábrahová, L.: *Třídňě sociální struktura ve výstavbě socialismu*, Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Форманек, М.: К вопросу о формировании и роли социалистического рабочего класса

Автор пытается в статье дать более конкретное теоретическое определение социалистического рабочего класса на основании развития определения пролетариата Марксом и ленинских характеристик основных классовых черт и их взаимосвязи. Особое внимание он уделяет оценке результатов дискуссии о социалистической собственности с точки зрения определения рабочего класса, а в методологическом плане применению диалектически комплексного подхода к отношению между основными и производными признаками класса.

В первой части статьи автор выражает свою точку зрения в дискуссии о значении ленинского определения класса и указывает на его применимость к классам при социализме. В частности, он останавливается на следующих признаках: «место в общественной системе производства» и «отношение к средствам производства». В центральной части статьи, посвященной двум сторонам способа производства и их связи с положением классов, автор указывает на связь между технико-экономическим и социально-экономическим обобществлением, пытается уточнить, чем обусловлена в социально-экономическом смысле руководящая роль рабочего класса.

В третьей части подробно анализируются социально-политические и культурно-идеологические стороны положения и роли рабочего класса, особенно в связи с их ролью в развитии социалистических общественно-экономических отношений и собственности. В четвертой части автор заканчивает изложение характеристики рабочего класса, вытекающее из диалектического монистического подхода. Он рассматривает проблемы измерений рабочего класса, его ядра и границ.

В заключении автор пытается в кратких формулировках подытожить основное определение социалистического рабочего класса.

Summary

Formánek M.: On Problems of the Formation and Role of the Socialist Working Class

The aim of the present paper is to elaborate a more concrete theoretical definition of the socialist working class with the aid of developed Marx's delimitations of the proletariat on the one hand, and Lenin's definitions of basic class characteristics and their interrelations on the other. Special attention is paid to the significance of the evaluation of the results of discussions concerning socialist ownership for the definition of the working class, and, on the methodological level, to the application of the aspect of dialectical complexity to the interrelation of basic and derived class characteristics.

The first part of the paper expounds on the author's standpoint to the discussion on the significance of Lenin's definition of classes and brings out its applicability to classes under socialism. Particular attention is focussed on the characteristics "place in the social production system" and "relation to means of production".

The key part, concerned with two aspects of the mode of production and their relationship to the position of classes, demonstrates the interconnection between technico-economic and socio-economic socialization. An attempt is made to specify whereby, in the socio-economic sense, the leading role of the working class is conditioned.

The third part analyzes in more detail the sociopolitical and culturally ideological aspects of the position and role of the working class, particularly in connection with the role they play in the development of socialist socio-economic relations and ownership.

In the fourth part, the explication is brought to a close by a characterization of the working class, as it follows from the dialectical monistic approach. It deals with problems of the working class' dimensions, its core and its limits.

In conclusion, the paper endeavours to summarize the basic definitions of the socialist working class in concise formulations.

**Dělník v procesu měnící se techniky
a technologie****1. Úvod**

Zavádění nové techniky má řadu kladných i řadu záporných stránek. Kladné stránky jsou většinou plánovány a právě pro jejich realizaci je nová technika zpravidla zaváděna. Záporné stránky se většinou objeví až v průběžné praxi, jde často o neočekávané aspekty, o věci, s nimiž se nepočítalo. Situace je ještě složitější proto, že zdánlivě záporné rysy mohou mít ve skutečnosti velice kladné efekty, že dočasně záporné jevy jsou často nejhýbnější pákou technického pokroku a stimulem pro další zlepšení. Společný vývoj technických a sociálních procesů v závodě má však řadu obecných zákonitostí, jejichž pochopení a formulování může anticipovat vývoj a předcházet včasnými zásahy opákaným nežádoucím jevům.

V této stati využíváme některých výsledků mezinárodního komparativního výzkumu *Automatizace a průmysloví dělníci*,¹ abychom na základě československých dat analyzovali vztah dělník — práce, dělník — nová technika, odraz práce v dělníkově vědomí a význam, který dělník přisuzuje jednotlivým aspektům práce. Analýza paralelně postihuje dva typy výroby — automatizovanou a neautomatizovanou.

Jsmeme si vědomi, že naše analýza má své limity. Na úrovni práce s národními daty se nemůžeme zabývat centrální hypotézou projektu o vlivu sociálně ekonomického systému na sociální souvislosti zavádění

automatizace. Avšak ani v rámci československých dat nemůžeme vyčerpat celou látku ani prezentovat všechny výsledky podrobných analýz. Naše data nereprezentují, vzhledem ke způsobu plánování projektu a výběru, dělnickou třídu ČSSR ani dělníky automobilového průmyslu. Umožňují reprezentovat určitý výsek, výsek procesu automatizace v určitém směru, podmíněný kontexty daného časového období. Reprezentace tohoto jevového výseku je navíc podmíněna metodologickou nedokonalostí sociologického bádání, která se nutně odráží v celém projektu i v této stati.

2. Popis výzkumného terénu**A. Závody**

Jedním ze základních požadavků výzkumného plánu bylo vybrat dva pokud možno rozdílné závody automobilového průmyslu. Zajištění homogenity vzhledem k odvětví a oboru znamená eliminaci tohoto faktoru a tím částečné zjednodušení úlohy. Snaha zajistit výběr alespoň dvou zcela rozdílných závodů vede k zachycení variability uvnitř průmyslového oboru a k přesnějšímu obrazu. V československém projektu byly vybrány dva závody, které se od sebe podstatně liší v mnoha rysech. Některé vnější zde shrneme.²

Obsah proměnné „závod“, kterou v analýze používáme, je tak specifikován pouze částečně. Kdekoli však závod vstupuje do analýzy,³ jsou rozdíly způsobeny celkovým

¹ Stať vychází z některých závěrů vyplývajících z československých dat mezinárodního komparativního projektu „Automatizace a průmysloví dělníci“. Projektu se zúčastnilo 15 zemí (ČSSR, NDR, Polsko, MLR, SSSR, Jugoslávie, Rakousko, Itálie, Francie, NSR, Velká Británie, Švédsko, Finsko, Dánsko, USA) pod koordinací Evropského centra pro koordinaci a dokumentaci ve společenských vědách ve Vídni. Výpočty byly provedeny pomocí systému SPSS na počítači IBM 370, ve výpočetním centru UTIA ČSAV.

² Důležité rozdílné vnitřní aspekty však popsány

nejsou. To má dva důvody: a) projekt s tím a priori nepočítal; b) postihnout rozdílnost uvnitř by znamenalo velmi podrobný samostatný výzkum organizace, řízení, sociální politiky a celkového podnikového klimatu. V dalším tedy popisujeme pouze vnější aspekty rozdílnosti, které jsou neméně důležité.

³ Vzhledem k tomu, že máme dva závody, může tento znak vstupovat i do korelační a regresní analýzy. Dichotomičnost umožňuje použití kvantitativních metod s kvalitativní interpretací.

Tabulka 1: Rozdíly mezi závody

ZÁVOD 1	ZÁVOD 2
Dvojnásobný počet zaměstnanců	Velký závod
Jediný velký závod ve městě	Jeden z řady podobných závodů
80-letá tradice závodu	30-letá tradice závodu, 100-letá strojírenská tradice města
Okresní město, 31 tisíc obyvatel	Krajské město, centrum Moravy, druhé největší město v ČSSR, 336 tisíc obyvatel
Organické sepětí město—závod	Svébytnost velkého průmyslového a kulturního centra

rozdílem v obou závodech jako sociálně výrobních systémech zasazených do širších sociálně ekologických souvislostí místa či okresu. Rozdílnost obou závodů vyplývá z tabulky 1.

B. Technologická charakteristika zkoumaných jednotek

V jednotlivých závodech se podle požadavků výzkumného plánu komparativně zkoumají dvě úrovně technologie:

1. automatizovaná jednotka je tvořena transfer-linkou plně automatizovaných obráběcích strojů;
2. neautomatizovaná jednotka reprezentuje srovnatelný typ výroby, která je však prováděna na jednoúčelových poloautomatických strojích.

V každém závodě byly vybrány dvě jednotky, jedna automatizovaná a jedna neautomatizovaná.

Odlišnosti od modelového požadavku projektu:

- V závodě 1 (Mladá Boleslav) je transfer-linka sestavena ze dvou částí, mezi nimiž jsou vloženy montážní operace (běžící pás), navíc je linka ukončena operacemi zámečnického charakteru. Na těchto operacích pracuje celkem cca 30 % osazenstva jednotky.
- Automatizovaná jednotka v závodě 2 (Brno) je tvořena dvěma transfer-linkami, na každé z nich se vyrábí jiná součást.
- V neautomatizované jednotce závodu 1 jsou poloautomatické stroje seřazeny do výrobní linky pro sériovou výrobu jedné součásti.
- V neautomatizované jednotce závodu 2 jsou poloautomaty seskupeny podle typů a dílna produkuje řadu menších součástí.

Tabulka 2: Organizace výroby ve zkoumaných jednotkách

Typ jednotky	NEAUT	NEAUT	AUT	AUT
Závod	2	1	1	2
Organizace výroby	Individuální plány jednoúčel. strojů	Výrobní linka z jednoúčel. strojů	Transfer-linka přerušená pásem	Transfer-linka (dvě)

Tabulka 3: *Profesní struktura čtyř částí výběrového souboru (počet pracovníků a počet pracovních míst)*

Závod	1				2				Celkem	
Číslo jednotky	01		02		03		04			
Typ jednotky	NEAUT		AUT		NEAUT		AUT			
Typ profese	Počet pracovníků	Počet*) prac. míst	Počet pracovníků	Počet prac. míst	Počet pracovníků	Počet prac. míst	Počet pracovníků	Počet prac. míst	Počet pracovníků	Počet prac. míst
Operátor*) (obsluha stroje)	49	6	13	2	42	5	15	5	119	18
Operátor seřizovač	—	—	—	—	12	1	12	1	24	2
Údržbář seřizovač	4	1	7	1	—	—	—	—	11	2
Ostatní	7	2	10	2	6	2	3	1	26	7
Celkem pracovníků	60	—	30	—	60	—	30	—	180	—
Celkem pracov- ních míst	—	9	—	5	—	8	—	7	—	29

* Počet pracovních míst znamená počet různých pracovních popisů, které jsme v rámci každé jednotky vyplnili. Např.: máme 18 různých popisů

pro 119 operátorů, dohromady máme 29 popisů pro všech 180 osob. Čísla charakterizují výběrový soubor — nikoli populaci.

C. Organizace práce

Společné rysy organizace práce ve čtyřech jednotkách:

- všichni pracovníci ve zkoumaných jednotkách jsou stabilně zařazeni na určitá pracovní místa;
- ve všech zkoumaných jednotkách je dvousměnný provoz;
- každá jednotka má směnového mistra.

D. Profesní složení zkoumaného souboru

Výběr respondentů byl určen požadavkem 30 respondentů z automatizované jednotky a 60 z neautomatizované. Naše zkoumané jednotky byly zhruba této velikosti. Výběr, pokud byl prováděn, byl proporcionální a pravděpodobnostně pokrýval celou jednotku (stálé zaměstnance). Profesní struktura respondentů je uvedena v tabulce 3.

Různý stupeň automatizovanosti zkoumaných jednotek ovlivňuje profesní strukturu takto:

1. Tradiční strojírenská profese — soustružník, frézař atd. — v automatizovaných jednotkách neexistuje, kdežto v neautomatizovaných tvoří 80—85 %.

2. V automatizovaných jednotkách vzniká nová profese — obsluha transfer-linky (50—55 % osazenstva).
3. V automatizovaných jednotkách se relativně zvyšuje počet seřizovačů, vzniká profese seřizovač-operátor.

E. Sociální a demografická struktura souboru

Pro posouzení sociálně demografických charakteristik jednotek je důležité znát historii zavádění strojového zařízení. Strojové zařízení (jednouúčelové stroje) v neautomatizovaných jednotkách se obměňují, resp. modernizují průběžně a postupně, tento proces neustále pokračuje, je tu podstatně více příležitostí k obměně zaměstnanců. Transfer-linka, která představuje zcela novou, vyšší kvalitu technologie i organizace výroby, je naopak instalována jednorázově a prakticky se dále nemění. Proto způsob prvotního kádrového obsazení má určující vliv na strukturu pracovníků těchto jednotek.

V závodě 1 byla transfer-linka instalována 9 let před provedením výzkumu. Pro její obsluhu byli vyčleněni mladí pracovníci (po vyučení) a pouze několik starších

Tabulka 4: Charakteristiky jednotek vzhledem k socio-demografickému složení (údaje se vztahují k době výzkumu)

Typ jednotky	NEAUTOMATIZOVANÁ	AUTOMATIZOVANÁ
ZÁVOD 1	N = 60 Věkový průměr: 37 let 33 % mužů 67 % vyučených 32 % dělníků na pracovním místě více než 6 let 84 % dělníků více než 6 let v závodě	N = 30 Věkový průměr: 32,4 let 83 % mužů 93 % vyučených 1,13 × vyšší platový průměr než v neautomatizované jednotce 50 % dělníků na pracovním místě více než 6 let 77 % dělníků více než 6 let v závodě Transfer-linka zavedena před 9 lety
ZÁVOD 2	N = 60 Věkový průměr: 40,3 let 48 % mužů (procento zvýšeno vyšším podílem seřizovačů) 70 % vyučených 50 % dělníků na pracovním místě více než 6 let 90 % dělníků více než 6 let v závodě 68 % dělníků více než 10 let v závodě	N = 30 Věkový průměr: 45,7 let 100 % mužů 90 % vyučených 1,22 × vyšší platový průměr než v neautomatizované jednotce 67 % dělníků na pracovním místě více než 10 let 84 % dělníků na pracovním místě více než 6 let 93 % dělníků více než 6 let v závodě 73 % dělníků více než 10 let v závodě Transfer-linka zavedena před 11 lety

zkušených seřizovačů přešlo po doplňkovém kursu na seřizování linky.

V závodě 2 byly transfer-linky zavedeny do provozu 11 let před naším sociologickým šetřením a pro jejich obsluhu byli vybráni starší, zkušení a vysoce kvalifikovaní dělníci a seřizovači, kteří prošli pouze doplňkovým zaškolením.

Tyto dva různé přístupy odpovídají zcela možnostem závodů. Rozdílnosti ve struktuře jednotek z hlediska vybraných znaků jsou patrné z tabulky 4.

S automatizací se mění struktura pracovníků. Především se zvyšuje podíl kvalifikovaných — což vyplývá z požadavků techniky a nároků, které jsou svázány s obsahem práce. Požadavky vysoké kvalifikace, adaptability vzhledem k uvedeným novým rysům práce, mají velký vliv na výběr osob pro takovou práci a současně ovlivňují rozvoj osobnosti pracovníků. Dělnické kolektivy v automatizovaných provozech mají svá specifika. (Například jsou tvořeny téměř výhradně muži.) V této

fázi výzkumu se neodvažujeme vyslovit či formulovat hypotézu, že zde působí rozpor mezi rodinnými a mateřskými povinnostmi žen a nutností jejich pravidelné přítomnosti na pracovišti.

3. Sociodemografická struktura jednotek

Strukturní popis jednotek je shrnut v tabulce 4. Údaje o struktuře mají názorný charakter. Především se tu promítají výše uvedené strategie obsazování nově zavedených transfer-linek. Dále je přehledně patrný rozdíl v procentu mužského obsazení, vyšší kvalifikace a současně s tím souvisejícího vyššího příjmu.

Vyšší kvalifikace odpovídá profesní struktuře a požadavkům nově modernější techniky. Rozdíly jsou též ve věku (především u závodů).

Zkoumané proměnné, popisující sociálně demografickou strukturu, mohou být svým obsahem důležitými faktory vysvětlení variability základních proměnných výzku-

Tabulka 5: Příslušnost socio-demografických a profesních charakteristik ke dvěma hlavním faktorům (uvádíme pouze diferencující položky)

	Faktor ZÁVOD (charakterizace závodu 2)	Faktor TYP JEDNOTKY (charakterizace autom. jednotek)
Praxe na pracovním místě	delší praxe	—
Praxe v podniku	delší praxe	—
Výše platu	—	vyšší plat
Věk	starší	—
Pohlaví	—	více mužů
Všeobecné vzdělání	—	vyšší vzdělání
Technické vzdělání	—	vyšší vzdělání
Stupnice náročnosti práce	—	vyšší náročnost
Profese seřizovače	—	více seřizovačů

mu, a proto je zahrnujeme do naší analýzy. Mohou totiž vyrovnat nebo naopak zesílit rozdíly zjištěné porovnáním výsledků z obou typů jednotek, a tím přispět k vyjasnění reálného vlivu automatizace. Rozdíly ve strukturním složení jednotek však mají samy o sobě důležitou informativní roli, neboť jsou už důsledkem zavádění automatizace.

Údaje o složení zkoumaných jednotek jsou uvedeny v tabulce 5. Vybrané charakteristiky respondenta společně s proměnnou „závod“ a proměnnou „typ jednotky“ ukázaly pomocí metody hlavních komponent (s rotací faktorů) dva základní faktory — „závod“ a „typ jednotky“.

4. Úloha a metodologický přístup k ní

Technika a technologie působí na společenské jevy komplexně současně synchronně i diachronně, jednak bezprostředně a jednak zprostředkovaně; působí sama o sobě i závisle na kontextu, do něhož je vnořena (sociální ekologie závodu, další technické aspekty, návaznost na jiné technologie, heterogenita technologie v závodě). Stejně komplexně působí člověk na rozvoj techniky: komplexně plánuje techniku, upravuje ji i její prostředí, plánuje její instalaci i využití, hledá cesty k její maximální efektivnosti.

Tento spleťtý vztah vzájemných vazeb, které jsou hybnou pákou rozvoje, není možné odhalit v rámci jednoho sociologického šetření. Naše stať představuje pokus o hledání vlivů působících ve vztahu technika — člověk, a to na úrovni provozu a dílny.

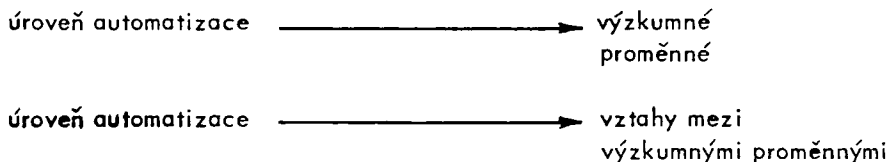
Do výzkumného modelu vstupují především tři typy proměnných, které mají vliv buď přímý, zprostředkující nebo kontextový. V předcházející části jsme tyto typy stručně a v rámci možností projektu charakterizovali: závod, úroveň automatizace (typ jednotky), sociální a demografická charakteristika respondentů a jednotek. Tyto proměnné mají různé role. Vzhledem k postavené úloze je „automatizace“ (reprezentovaná proměnnou „typ jednotky“) proměnnou základní.

Přímé srovnání obou typů jednotek (transfer-linka versus jednoúčelové stroje) vede ke zjištění obecného trendu a celkových vlivů, které jsou s přechodem na automatizované linky svázány. Zde odhlížíme od celkového kontextu závodu a od zprostředkovaných i nezávislých vlivů, daných sociální a demografickou strukturou dílen. Do srovnání ovšem vstupují i nejrozdílnější postranní vlivy, dětské nemoci zavádění automatizace, úroveň zkušeností, možnosti při obsazování strojového zařízení. Právě proto, že transfer-linky byly zaváděny před dlouhou dobou a jejich umístění a rozmístění není optimální, mohou se v datech objevit důsledky jevů, o nichž už je dnes známo, že jsou výraznou odchylkou od optimálního stavu, v době zavádění však nebyly považovány za negativní. Tento fakt může být zdrojem mylných interpretací a chybných závěrů. Všechny závěry proto můžeme chápat pouze v kontextu konkrétního časového období. Model analýzy je dán schématem 1.

Zkoumání přímého vlivu zavedené techniky na dělníky, odraz techniky ve vědomí, tedy odhalení čistých efektů, bez ohledu

na různé souběžně působící faktory je velice obtížné. Můžeme se pouze pokusit o přiblížení k řešení takto postavené úlohy. Pokoušíme se eliminovat především vliv proměnné závod a souboru proměn-

Schéma 1

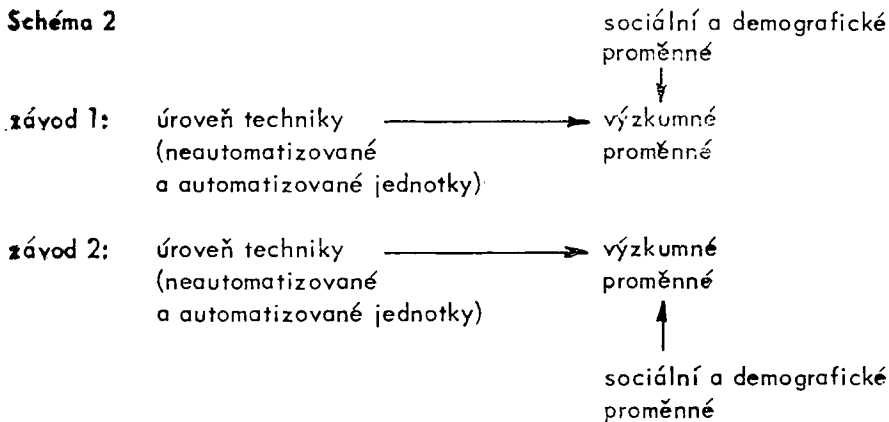

ných charakterizujících sociální a demografickou strukturu: pohlaví respondenta, věk, všeobecné vzdělání, technické vzdělání (kvalifikace) a délka zaměstnání na pracovním místě. Závod je podstatnou kontextovou proměnnou. Jako samostatný sociálně výrobní systém dané úrovně, zasažený do vyšších sociálních a výrobních systémů organizace společnosti, má jednak své svébytné způsoby řízení a organizace,

měnných působících současně s automatizací umožňuje do jisté míry zjistit čistý vliv techniky, nemůže jej však nalézt zcela beze zbytku.

Hledání adekvátních přístupů a metodologií, které by poskytly validní a spolehlivé informace, je jeden z nejdůležitějších úkolů sociologické metodologie daného oboru. Je to úkol nesmírně obtížný a vyžaduje další hledání a zlepšování metod.

Schéma 2

svoji tradici a postavení, a jednak též své omezené možnosti dané stavem budov a zařízení, a také sociálně ekologickými vlastnostmi prostředí, v němž je umístěn.

Sociální a demografické proměnné mají dvojí roli. Struktura jednotek je sama výsledkem nároků stupně techniky, požadavků, které automatizace přináší. Zároveň je však charakteristika respondenta nositelem různých nezávislých vlivů na postoje, názory, aktivitu, přání a aspirace. K čistému vlivu techniky na dělníka se proto chceme

5. Charakteristiky práce a pracovní prostředí ve vědomí dělníků — přímé srovnání automatizovaných a neautomatizovaných jednotek

Bezprostřední změna, kterou přináší vývoj techniky a technologie, se týká obsahu práce. Nový stroj znamená nový, jiný požadavek na obsluhu, na seřízení, údržbu i opravu. Automatizace přináší například zpětnou informační vazbu, redukuje těžkou fyzickou práci, požaduje nové kvalifi-

obsahu, bezpečnosti, prostředitel. atd. I na úrovni pracovního místa a dílny se projevuje vzájemný vztah velice bohatě a těžko jej lze celkově popsat v krátké pasáži naší stati. Člověk mění svůj obsah práce jednak tím, že se adaptuje, že získává zkušenosti, a tím si práci zjednodušuje (např. nemusí dostávat podrobné pokyny), člověk však také přímo zasahuje do obsahu práce a modifikuje jej různými zlepšovacími návrhy a změnami. Obsah práce je proto dynamická kategorie, a to nejen vzhledem k obecnému procesu vědeckotechnické revoluce, ale i vzhledem k životu závodu a dílny, k výrobnímu procesu v krátkých časových intervalech.

Procesy rozvoje techniky a společnosti nelze oddělovat na žádné úrovni. Na úrovni dílny v závodě a na úrovni pracoviště dělníka se tento rozvoj projevuje stejně silně jako na jiných úrovních, ale snad zde právě je možné pokusit se o analytické oddělení a zkoumání obou vlivů. Dělník přicházející k novému stroji se musí podřídit obsahu práce, musí prohloubit, změnit či nabýt novou kvalifikaci. Obsah práce v jednotlivých aspektech působí na jeho osobnost, na jeho vztah k práci a stroji, na jeho rozvoj i celkové postoje a názory. Obsah práce ovšem můžeme rozšířit z pracovního místa na celou linku, na dílnu, na celý výrobní systém. Obsah práce je vlastně obsahem systému, který vyrábí, ať už je to systém „člověk — stroj“, či „kolektiv — linka“, nebo celý komplex provozu či závodu. Na úrovni kolektivu se objektivně mění nejen obsah práce každého jednotlivce, ale též součinnost, objektivní a (odvozeně) i subjektivní vztahy mezi lidmi. Na úrovni závodu přistupují návaznosti výroby, doprava atd. atd. Mění se postavení člověka i kolektivu ve výrobě, jejich vazby a závislosti nutné pro fungování celého systému.

Některé aspekty jsme zkoumali jednak pozorováním (obsah práce, pracovní podmínky), jednak dotazem u dělníků (charakteristiky práce, kolektivu, role mistra a další). V této stati předkládáme výsledky dotazů u dělníků,⁴ jejich pohled na vlastní

Naplnění tohoto popisu, všech nároků stroje a techniky, představují konkrétní činnost obsluhy a konkrétní realizaci pracovního procesu. Konkrétní obsah práce — to jest činnosti, úkony, sama reálná práce — pak je druhou stránkou zmíněné relace, a to ve směru opačném „člověk → stroj“.

Na tom, v jakém souladu jsou obě uvedené stránky obsahu práce (tj. relace techniky a člověka v bezprostředním výrobním procesu), záleží efektivita výroby, fungování systému „člověk — stroj“ na daném pracovním místě. Naplnění nároků techniky je závislé na člověku, na jeho schopnostech tyto nároky splnit. Nenaplnění požadavků vede k neefektivní výrobě, nevyužití možností, k havarijním stavům, k poškození výrobku či stroje, k úrazům apod.

Je to právě soulad obou stránek obsahu práce, který zajišťuje hladký chod výrobního procesu.

Vzájemné působení v systému „technika — člověk“ je pochopitelně daleko bohatší. Člověk techniku plánuje a je jí zpětně ovlivňován, neustále ji obměňuje a hledá optimální stav nejen z hlediska technických a výrobních parametrů, ale též z hle-

diska obsluhy, bezpečnosti, prostředitel. atd. I na úrovni pracovního místa a dílny se projevuje vzájemný vztah velice bohatě a těžko jej lze celkově popsat v krátké pasáži naší stati. Člověk mění svůj obsah práce jednak tím, že se adaptuje, že získává zkušenosti, a tím si práci zjednodušuje (např. nemusí dostávat podrobné pokyny), člověk však také přímo zasahuje do obsahu práce a modifikuje jej různými zlepšovacími návrhy a změnami. Obsah práce je proto dynamická kategorie, a to nejen vzhledem k obecnému procesu vědeckotechnické revoluce, ale i vzhledem k životu závodu a dílny, k výrobnímu procesu v krátkých časových intervalech.

Procesy rozvoje techniky a společnosti nelze oddělovat na žádné úrovni. Na úrovni dílny v závodě a na úrovni pracoviště dělníka se tento rozvoj projevuje stejně silně jako na jiných úrovních, ale snad zde právě je možné pokusit se o analytické oddělení a zkoumání obou vlivů. Dělník přicházející k novému stroji se musí podřídit obsahu práce, musí prohloubit, změnit či nabýt novou kvalifikaci. Obsah práce v jednotlivých aspektech působí na jeho osobnost, na jeho vztah k práci a stroji, na jeho rozvoj i celkové postoje a názory. Obsah práce ovšem můžeme rozšířit z pracovního místa na celou linku, na dílnu, na celý výrobní systém. Obsah práce je vlastně obsahem systému, který vyrábí, ať už je to systém „člověk — stroj“, či „kolektiv — linka“, nebo celý komplex provozu či závodu. Na úrovni kolektivu se objektivně mění nejen obsah práce každého jednotlivce, ale též součinnost, objektivní a (odvozeně) i subjektivní vztahy mezi lidmi. Na úrovni závodu přistupují návaznosti výroby, doprava atd. atd. Mění se postavení člověka i kolektivu ve výrobě, jejich vazby a závislosti nutné pro fungování celého systému.

Některé aspekty jsme zkoumali jednak pozorováním (obsah práce, pracovní podmínky), jednak dotazem u dělníků (charakteristiky práce, kolektivu, role mistra a další). V této stati předkládáme výsledky dotazů u dělníků,⁴ jejich pohled na vlastní

⁴ Dotazy na jednotlivé aspekty práce byly prováděny ve dvou paralelních bateriích položek: „Charakterizujte svoji práci“ (ot. 2.1 — 6.6) a „Určete stupeň důležitosti u jednotlivých rysů práce“ (ot. 7.1 — 11.6). Jde tedy o dvě dimenze, odraz stavu,

jeho ohodnocení dělníkem a důraz, který na tento rys práce dělník kladé. Porovnání složek každé této dimenze a porovnání obou dimenzí navzájem je základem analyticko-interpretacího postupu.

Číslo ot.	Charakteristika pracovního místa	Hodnocení aspektů práce					
		Celý soubor	AUT	NEAUT	Statistická významnost rozdílnosti $\alpha = 0,05$		Směrodat. odchylka pro celý soubor
2.1	Rozmanitost	5,66	6,00	5,49			2,21
2.2	Samostatnost	7,06	7,18	7,00			1,59
2.3	Odpovědnost	7,63	7,85	7,53			1,44
2.4	Využití kvalifikace	5,80	6,00	5,70			2,14
2.5	Možnost zlepšovat práci	4,51	4,67	4,42			2,15
2.6	Potřeba učit se	4,68	4,79	4,64			2,30
2.7	Zajímavá práce	6,04	6,03	6,05			2,20
2.8	Rozvoj schopností	5,07	4,97	5,13			2,00
3.1	Možnost hovoru	5,21	5,78	4,93	ano	aut	2,45
3.2	Vzájemná pomoc	7,62	8,23	7,31	ano	aut	1,67
3.3	Zájem o spolupracovníky	6,73	7,17	6,52	ano	aut	1,81
4.1	Mistr dává jasné instrukce	7,17	7,07	7,23			1,85
4.2	Mistr nechá samostatně pracovat	8,40	8,44	8,38			0,74
4.3	Mistr vyslechne	7,77	7,58	7,87			1,76
4.4	Mistr spravedlivě odměňuje	7,24	6,88	7,42			2,02
4.5	Mistr má dostatečnou kvalifikaci	7,91	7,98	7,87			1,54
5.1	Dobrý plat	5,66	5,20	5,88	ano	neaut	1,82
5.2	Jistota zaměstnání	8,51	8,53	8,49			1,11
5.3	Příležitost k postupu	5,18	5,50	5,03			2,43
5.4	Možnost zvýšení kvalifikace	5,96	6,18	5,84			2,16
5.5	Možnost vzdělání	5,23	5,62	5,04			2,12
6.1	Přetížení prací	6,53	6,42	6,59			1,59
6.2	Fyzická námaha	6,15	6,47	5,99			2,09
6.3	Duševní námaha	5,56	6,13	5,27	ano	aut	2,28
6.4	Nebezpečné prac.	5,00	5,67	4,67	ano	aut	2,40
6.5	Pracovní doba	6,93	6,77	7,02			2,13
6.6	Fyzické podmínky	3,65	3,18	3,89	ano	neaut	1,88

a) Sloupec „Statistická významnost rozdílnosti“ obsahuje výsledek dvoustranného t-testu na hladině významnosti $\alpha = 0.05$. AUT a NEAUT indikují typ jednotky, v němž je průměr vyšší.

b) Sloupec „Korelace stavu a důležitosti“ informuje o statisticky signifikantní Goodman-Kruskalově míře γ mezi hodnocením stavu a důležitostí.

práci a hodnotu, kterou připisují jejím jednotlivým rysům. Výsledky přímého srovnání automatizovaných a neautomatizovaných jednotek jsou dány v tabulce 6.

Údaje tabulky 6 implikují řadu závěrů a hypotéz.

1. U položek charakterizujících *samotnou práci* se neprojevuje statisticky prokázaný rozdíl. I když je celkový profil u automatizovaných jednotek poněkud posunut k vyšším průměrům, posun není (vzhledem k velkým variancím) postačující pro statistickou významnost. Prokazatelně vyšší

hodnocení důležitosti bohatosti obsahu práce se ukazuje v automatizovaných jednotkách. Hypoteticky bychom mohli vysvětlit tento fakt tak, že posun v hodnotovém systému (přisuzování vyšší důležitosti) je dán vlivem struktury jednotek a z toho vyplývajícím osobnostním složením.

2. Položky charakterizující *kolektivní soudržnost, smysl pro kolektiv, kolektivní cítění* mají vesměs významně vyšší průměrná hodnocení u automatizovaných jednotek; stejný trend se ukazuje i v hodnocení jejich důležitosti. Tento fakt je po-

Číslo ot.	Hodnocení důležitosti položek						
	Celý soubor	AUT	NEAUT	Statistická*) významnost rozdílnosti $\alpha = 0,05$		Směrodatná odchylka pro celý soubor	Korelace ^{b)} stavu a dů- ležitosti
7.1	6,80	7,29	6,55	ano	aut	1,48	.21
7.2	7,18	7,73	6,90	ano	aut	1,36	.50
7.3	7,16	7,73	6,88	ano	aut	1,50	.46
7.4	6,67	7,08	6,46	ano	aut	1,63	.23
7.5	5,99	6,49	5,74	ano	aut	1,81	.19
7.6	5,84	6,22	5,65			1,90	.32
7.7	7,42	7,54	7,36			1,40	.25
7.8	6,77	7,19	6,57	ano	aut	1,57	.19
8.1	6,41	6,68	6,28	ano	aut	1,96	.37
8.2	7,89	8,37	7,65	ano	aut	1,28	.66
8.3	6,68	6,98	6,53			1,71	.56
9.1	8,25	8,38	8,19			0,86	.31
9.2	8,12	8,32	8,03			1,03	.50
9.3	8,25	8,38	8,18			0,95	.41
9.4	8,50	8,62	8,45			0,96	.33
9.5	8,31	8,43	8,24			1,05	.45
10.1	8,43	8,29	8,50			0,82	—
10.2	8,61	8,46	8,69			0,86	.29
10.3	6,16	6,32	6,08			2,09	.25
10.4	6,15	6,47	5,98			2,20	.25
10.5	4,95	5,03	4,91			2,32	.43
10.1 ^{c)}	6,67	6,28	6,87	ano	neaut	1,76	.19
11.2 ^{c)}	6,50	6,00	6,75	ano	neaut	1,98	—
11.3 ^{c)}	5,93	5,82	5,99			1,93	.23
11.4 ^{c)}	8,19	8,17	8,19			1,31	.17
11.5	7,40	6,85	7,69	ano	neaut	1,60	—
11.6	8,08	8,15	8,03			1,42	.47

c) Položky jsou u důležitosti opačně orientované; dotaz: „Jak je důležité, aby Vaše práce neobsahovala...?“

zoruhodný sam o sobě, je však dále zdůrazněn tím, že se tak chová jediný blok otázek (tj. jediný tematický okruh). Požadavky a nároky automatizace na obsah kolektivní práce se promítají v hodnotovém systému dělníků.

3. Blok položek charakterizujících mistra neukazuje žádné rozdílnosti; dělníci hodnotí mistra vysoko, vyjadřují též důležitost vysoké kvality mistra. Položky mají nízkou standardní odchylku, tedy vysokou konzistenci názorů dělníků.

4. Názor na přiměřenost vlastní mzdy u pracovníků automatizovaných jednotek,

kde ve skutečnosti je průměrný plat vyšší (viz tab. 4), vysvětluje vyšší náročností pracovníků automatizovaných jednotek a jejich realistickým hodnocením společenské důležitosti vysoce kvalifikované práce.

5. Hodnocení možností, které práce skýtá, není na příslušnosti k typu jednotky závislé; lidé se však v těchto otázkách značně liší uvnitř jednotek (vysoká standardní odchylka). Zde zřejmě mají podíl osobnostní charakteristiky, jako je aktivnost, iniciativnost, dynamičnost, snaha o rozvoj, postup, ambicióznost atd., které nebyly projektem pokryty.

Tabulka 7: Kolektivní aspekty pracovního místa (statisticky významné výsledky, $\alpha = 0,05$)

Položka	Percepce stavu v automat. jednotkách	Pořadí hodnocení		Hodnocení důležitosti v automat. jednotkách	Pořadí důležitosti		Korelace (ordinální asociace Goodman-Kruskalova)
		AUT	NEAUT		AUT	NEAUT	
Možnost hovoru při práci	vyšší	3	3	vyšší	3	3	kladná
Vzájemná pomoc	vyšší	1	1	vyšší	1	1	kladná
Vzájemný osobní zájem	vyšší	2	2	—	2	2	kladná

6. Výpovědi o pracovních podmínkách a okolnostech vykazují statistické závislosti různého typu. V automatizovaných jednotkách je vyšší nervové napětí, vyšší pravděpodobnost úrazu a nebezpečí úrazu a horší podmínky. Vyšší nervové vypětí bylo podle obecných hypotéz o důsledcích zavádění nové pokročilé techniky očekáváno. Úrazy a horší podmínky jsou věcně spjaty; nejde však o obecný rys automatizace, je to důsledek konkrétního zavedení transfer-linek do nevhodných prostor, které byly k dispozici. (Brzy po provedení výzkumu byly automatizované jednotky převedeny do nových speciálně vybudovaných prostor.)

7. U hodnocení pracovního zatížení a fyzické práce nebyl prokázán statistický rozdíl, v neautomatizovaných jednotkách však je kladen významně vyšší důraz na odstranění obou aspektů. Podstatně vyšší důraz je u položky „vhodný začátek a konec pracovní doby“, který vysvětlujeme především ženským obsazením neautomatizovaných jednotek.

6. Automatizace a kolektivní aspekty práce

Transfer-linka s sebou nese řadu specifických požadavků na obsluhu, na organizaci práce apod. Plynulý běh linky vyžaduje součinnost všech pracovních míst a jejich vzájemnou koordinaci. Organizace výroby

ovlivňuje pracovní klima v jednotce. Je zde zvýšená potřeba kolektivní spolupráce a kolektivní zodpovědnosti za každý (dalo by se říci kolektivní) výrobek. Na rozdíl od nižších stupňů automatizace, resp. mechanizace výroby, kde každý dělník ručí za své výsledky, transfer-linka produkuje výrobek, na němž se podíl jednotlivce dá těžko určit. Celkový výrobní proces není součtem dílčích podílů jednotlivců, výrobek vzniká najednou součinností všech.

Shrnutí základní informace o kolektivních aspektech pracovního místa udává tabulka 6, popis výsledků opakujeme pro přehlednost v tabulce 7.

Tabulka 7 naznačuje několik faktů:

1. Všechny položky důležitosti a percepce situace jsou kladně korelovány, nevzniká tedy napětí mezi percepcí a názorem na důležitost.⁵ To potvrzuje též tabulka korelací (viz tab. 8). V obou typech jednotek tedy je soulad obou hledisek — lidé nemají důvod k nespokojenosti.⁶

2. V automatizovaných jednotkách jsou signifikantně vyšší skóre popisu situace i hodnocení důležitosti. V souvislostech s předcházejícími fakty to naznačuje, že hodnoty kolektivního citění se zesilují. Můžeme tedy formulovat hypotézu, jak znázorněno schématem 3.

Transfer-linka s sebou objektivně přináší požadavky, které se promítají ve vyš-

⁵ Potvrzeno též vysokou kladnou korelací mezi hodnocením charakteristik a vyjádřením jejich důležitosti.

⁶ Relativně vysoká kladná ordinální korelovanost naznačuje, že v obou typech jednotek je směr závislosti stejný.

Tabulka 8: Vztah mezi odrazem stavu a hodnocením důležitosti (přímé a parciální lineární korelace položek — Pearsonovy)

Položka	Lineární korelace položek	Parciální lineární korelace vzhledem k automatizaci
Možnost hovoru při práci	.44	.45
Vzájemná pomoc při práci	.65	.68
Vzájemný osobní zájem	.57	.58

Pozn.: Všechny přímé i parciální koeficienty jsou významné na hladině $\alpha = 0,001$

ším stupni kolektivního citění osazenstva dílny a paralelně též v zesílení, resp. vzniku hodnot kolektivní soudržnosti.

Popsané jevy pochopitelně nejsou izolovány od celkové atmosféry, kterou do dílny vnáší sociální systém závodu a sociálně ekonomický systém země. Kolektivní aspekty jsou zřejmě též závislé na skladbě lidí v jednotkách, na jejich osobnostních vlastnostech apod. Naše data neumožňují zkoumat všechny vlivy, jak je hypoteticky můžeme formulovat, neboť výzkumné instrumenty přinášejí pouze část informace. Můžeme odhadnout vlivy pouze některých sociálních a demografických

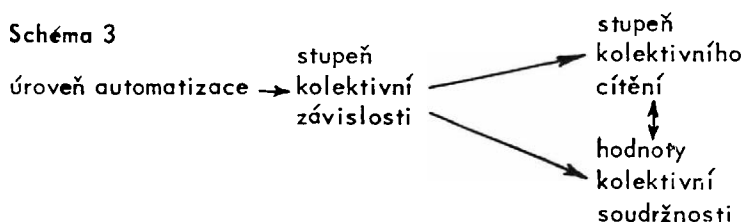
2. Vliv závodu je statisticky signifikantní (u dvou položek v obojím hodnocení).

3. Vliv automatizace, zjištěný po odečtení výše zmíněných vlivů, je signifikantní u všech položek.

4. Interakční efekt mezi závodem a typem jednotky se neprojevuje, tj. automatizace nepůsobí různě v různých závodech.

5. Model, přestože obsahuje řadu signifikantních vztahů, vysvětluje v průměru 11 % variability jednotlivých proměnných, takže zřejmě nezachycuje celou realitu. Tomu nasvědčuje nejen velikost R^2 , ale i srovnání původních a reziduálních směrodatných odchylek.

Schéma 3

charakteristik souboru a přímý vliv závodu, a to pomocí modelu analýzy kovariance.⁷ Výsledky jsou přehledně zachyceny v tabulce 9.

Model analýzy kovariance naznačuje tyto závěry:

1. Vliv strukturních sociálních a demografických charakteristik existuje — statisticky významně se projevuje především v hodnocení skutečného stavu daných položek.

Na základě analýzy kovariance můžeme tedy závěry zpřesnit takto: Automatizace ovlivňuje obojí: jak skutečný stav, tak hodnoty, které si dělníci uvědomují a vyjadřují. Tyto hodnoty nevznikají náhodně, ale odvozeně — ze zkušenosti v pracovním procesu. Na jejich vzniku se podílejí specifické potřeby, které nová technika s sebou přináší a které se realizují v konkrétním pracovním procesu. Proces vzniku hodnot je dále ovlivňován sociálním systé-

⁷ Nejprve provedeme regresní analýzu kolektivních aspektů (závislé proměnné) s vybranými proměnnými struktury dílny (věk, pohlaví, všeobecné vzdělání, technické vzdělání, délka zaměstnání na pracovním místě). Rezidua těchto regresních rovnic (tj. hodnoty proměnných očištěné od vlivů regres-

ních proměnných) pak vstupují v druhém kroku do analýzy rozptylu, v níž zkoumáme vliv automatizace (s vyloučením vlivu závodu), vliv závodu (s vyloučením vlivu typu jednotky) a interakční efekt obou.

Položka	Výpověď o situaci	Regresní koeficienty strukturních proměnných ^{a)}				
		věk	pohlaví	všeobecné vzdělání	technické vzdělání	délka zam. na místě
3.1	Hovor při práci				+ .549	.082
3.2	Vzájemná pomoc	— .246	— .184		— .526	.066
3.3	Zájem o druhé	— .236		+ .529	— .365	.062
Důležitost						
8.1	Hovor při práci	+ .197		— .513		
8.2	Vzájemná pomoc		— .405		— .293	
8.3	Zájem o druhé			+ .498		.029

a) regresní koeficient vlivu jednotlivých strukturních proměnných očištěných od ostatních strukturních proměnných; (pohlaví je kódováno 1 = muž, 2 = žena); regresní koeficienty jsou poměrově srovnatelné ve sloupcích;

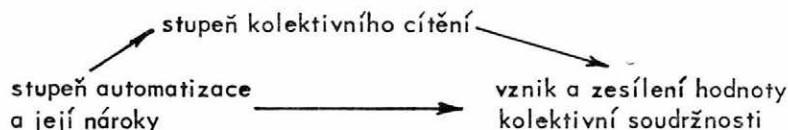
b) efekt automatizace automatizovaných jednotek očištěný od vlivu závodu a strukturních proměnných; podobné efekt závodu je rozdíl průměru závodu 2 od celkového průměru, očištěný od všech ostatních vlivů včetně automatizace;

mem a organizačním uspořádáním závodu (podniku). Prosazují se tu též vlivy osobnostní, vlivy složení a stability dělnických kolektivů. Bez ohledu na tyto aspekty se však automatizace jeví jako hlavní faktor vzniku, resp. zesílení kolektivního citění, jakožto i zesílení hodnot kolektivní soudržnosti. Přímá korelovanost obou zkoumaných dimenzí ukazuje na vyrovnaný vývoj obou aspektů, z nichž hodnocení důležitosti považujeme za **odvozené podle modelu schématu 4.**

niků. Na automatizovaných linkách se uplatňují nejlépe lidé s předpoklady pro kolektivní práci.

Závěr této části považujeme za jeden z velmi kladných rysů postupujících automatizačních procesů průmyslové výroby v rámci socialistického podniku v ČSSR. Bude nutno je ověřit a prohloubit v dalších výzkumech. Zesílení hodnoty kolektivní soudržnosti můžeme hypoteticky považovat za stálou součást procesu zavádění automatizovaných transfer-linek. Tento

Schéma 4

Naše závěry nemohou být ovšem zobecněny na proces automatizace výroby v celé jeho šíři. Stupeň automatizace, který s sebou přináší imanentní kolektivní zodpovědnost, je vlastně kolektivním výrobním procesem nového typu. Další automatizační vývoj však může vést k podstatně odlišnému obsahu kolektivní práce, a tudíž i k jiným směrům reflexe ve vědomí děl-

fakt bude možno, podle našeho názoru, prakticky využít v oblasti řízení organizace práce, při hledání cest k optimální organizaci práce i sociotechnicky při utváření i vedení pracovních kolektivů. Podobné rysy kolektivního obsahu práce můžeme ovšem nalézt i u jiných typů technologie než je transfer-linka. Proto podobné závěry mohou platit i pro jiné typy výrob-

ANOVA efekty ^{b)}			σ^c	$R^{2d)}$	Efekty ^{e)} přímého srovnání
interakce	závod	AUT			
—	+.58	+.46	2.37	.12	+.57
—	+.35	+.56	1.64	.15	+.61
ano		+.59		.09	+.44
—	+.56	+.38	1.90	.12	+.27
—	+.23	+.49	1.28	.10	+.48
—	—	+.50	1.70	.08	—

c) σ je reziduální směrodatná odchylka;

d) R^2 je koeficient mnohonásobné korelace, který vyjadřuje procento variance vysvětlené kovariačním modelem;

e) efekty přímého srovnání jsou přímé rozdíly mezi průměrnou odpovědí automatizovaných jednotek a celkovým průměrem; zde je uvedeno pro srovnání s vycištěnými efekty modelu kovariance;

ního zařízení. Formulace výsledků pro transfer-linku neznámá, že jinde podobná situace neexistuje.

Před dalšími výzkumnými projekty vlivů a okolností automatizace stojí proto mimo jiné tyto zcela konkrétní úkoly:

1. Ověřit platnost formulovaných hypotéz a určit doménu jejich platnosti (rozšířit

výzkum co do typu výroby, stupně automatizace, ale opakovat jej i ve stejné či podobné situaci).

2. Podrobně zkoumat vliv osobnostních charakteristik a osobnostní typologie na proměnné kolektivních aspektů práce v souvislostech měnící se techniky.
3. Zkoumat změny v charakteru pracovní

Tabulka 10: Rozdílnosti mezi automatizovanými a neautomatizovanými jednotkami (Rozlišovací schopnost diskriminační analýzy pro vybrané baterie výzkumného instrumentu)

Obsahová charakteristika	Počet položek	% správně klasifikovaných jedinců			Položky charakteristické pro autom. jednotky
		AUT	NEAUT	celkem	
Příjem a zpracování informace o práci, vázanost na předem daný program, znalosti	13	97	87	90	Psané materiály, pozorování pracovního procesu, vyhodnocení informací, vyšší prac. výevik
Užití přístrojů a zařízení	9	82	97	92	Mechanická přeprava a zdvihací zařízení, dálkové řízená zařízení
Fyzický výkon	7	68	83	78	Nošení lehkých břemen (pod 3 kg)
Tělesné polohy	5	82	75	77	Chůze, sklánění se (klečení)

Tabulka 11: Obsah práce a možnosti spojené s pracovním místem — analýza kovariance^{a)}

Položka	Výpověď o situaci	Regresní koeficienty strukturních proměnných				
		věk	pohlaví	všeobecné vzdělání	technické vzdělání	délka zaměstnání na místě
2.1	Rozmanitost	— .156	—1.236	+5.03	— .592	+ .046
2.2	Samostatnost		— .857			
2.3	Odpovědnost		— .501			+ .302
2.4	Využití kvalifikace		— .883			
2.5	Potřeba zlepšovat práci		—1.019	+ .343	+ .360	
2.6	Potřeba učit se novému	— .276	— .997	+ .515		+ .039
2.7	Zajímavá práce			nevýznamný vliv		
2.8	Rozvoj schopností	+ .172	— .658	+ .371	+ .397	
5.3	Možnost postupu			+ .533	+ .783	— .051
5.4	Možnost zvýšení kvalifikace	— .283			+ .703	+ .049
5.5	Možnost dalšího vzdělání	— .469	— .506		+ .555	+ .048

a) Vysvětlující poznámky viz tab. 9.

skupiny jako celku v procesu měnící se automatizovanosti výroby a zároveň zjišťovat roli skupinových charakteristik v celkových pracovních postojích jednotlivců.

7. Pracovní místo — obsah práce a možnosti, které místo skýtá

Pokus o objektivní pohled na pracovní činnosti jednotlivých pracovních míst, vlastně pokus o zachycení skutečného obsahu práce na těchto místech, byl proveden zvláštním pozorováním. Dříve než se budeme věnovat odrazu změn obsahu práce ve vědomí dělníků a jejich výpovědím charakterizujícím vykonávanou práci, ukážeme, jak se z hlediska nezávislého pozorování jeví rozdíly mezi oběma typy jednotek. Rozdíly v obsahu práce jsou zřejmé a rozlišovací schopnost instrumentu je prokazatelná⁸ (viz tab. 10).

Tabulka 10 dokumentuje, že v obou typech jednotek je empiricky prokazatelná rozdílnost v pracovních místech. Vysoká diskriminabilita potvrzuje rozdílné obsahy práce. Toto objektivní zjištění je v rozporu se subjektivním hodnocením obsahu práce (viz tab. 6), u něhož rozdíl mezi automati-

zovanými a neautomatizovanými jednotkami nebyl prokázán.

V automatizovaných jednotkách je přitom položkám obsahu práce přisuzována v průměru významně vyšší důležitost. Hodnocení možností, které práce skýtá, ani důležitost těchto možností se podle typu jednotky nediferencuje. Odras objektivních rozdílností v obsahu práce není dostatečně silně zakotven ve vědomí dělníků, aby se projevil ve výpovědích o dané situaci. Zároveň s tím se tu nutně projevuje profesní heterogenita uvnitř jednotek, a naopak společné aspekty struktury mezi různými typy — ať už jde o podíl seřizovačů a údržbářů, či o podíly různě kvalifikovaných operátorů, dopravy, kontroly apod. Tento profesně strukturní aspekt vlivu není detailně zkoumán, nepřimo se však odráží ve struktuře sociodemografické, pomocí níž je dále v modelu ANCOVA eliminován.

Výsledky modelu ANCOVA (analýza kovariance) pro obsah a možnosti práce jsou uvedeny v tabulkách 11 a 12. Je z nich patrné, že muži považují svoji práci za bohatší (z hlediska námi vybraného profilu obsahu práce), vyučení a kvalifikovanější v ní vidí více možností. V těchto

⁸ Na různé obsahové části našeho instrumentu byla aplikována diskriminační analýza a sledována

tak jejich diskriminační schopnost vzhledem k stupni automatizovanosti.

ANOVA efekty			σ	R^2	Efekty přímého srovnání
interakce	závod	AUT			
ano	—.24	—	2.13	.09	—
—		— .32	1.50	.14	—
—		—	1.43	.08	—
—		—	2.11	.07	—
—		—	2.09	.11	—
—	—	—	2.23	.09	—
ano		—	2.10	.01	—
—		— .47	1.92	.11	—
—		—	2.39	.09	—
—		—	2.13	.08	—
—	+.41	—	2.00	.16	—

aspektech vidíme především vliv profesí seřizovač a seřizovač-operátor. Po odečtení všech vlivů zůstává čistý efekt automatizace u dvou položek — v automatizovaných jednotkách mají respondenti pocit nižší samostatnosti a nižší příležitosti rozvoje schopností. První odpovídá objektivnímu stavu transfer-linky. Obsluha je vázána na své pracovní místo, přitom je podřízena práci celého kolektivu. U položky rozvoj schopností dochází zřejmě k jednostrannému chápání schopnosti jako manuální a řemeslné, zatímco u transfer-linek je objektivně vytvářen prostor pro schopnosti rozhodovat a řídit výrobu. Tento fakt se asi odráží ve vysokém, přitom na automatizovanosti dílny zcela nezávislém hodnocení zajímavosti práce (usuzujeme na různé vídění zajímavosti v automatizovaných a neautomatizovaných dílnách) (viz tabulka 12).

U hodnocení důležitosti uvedených aspektů je vliv socio-demografických charakteristik výraznější. Tyto charakteristiky zcela vysvětlují velkou většinu rozdílů v přímém porovnání automatizovaných a neautomatizovaných jednotek. Vliv pohlaví (muži vyšší důraz na bohatost obsahu práce), kvalifikace a věku (mladí požadují bohatší možnosti v práci) je rovnocenný.

Výjimku tvoří odpovědnost, kdy je relace u věku a pohlaví opačná — starší pracovníci a ženy zdůrazňují potřebu odpovědnosti.

Po odečtení těchto vlivů a vlivu závodu zůstává čistý efekt automatizace pouze u položek rozmanitost a samostatnost práce. Možné vysvětlení naznačíme v souvislosti s následujícími fakty, uvedenými v tabulce 13.

Tabulka ukazuje, že jednotlivé strukturální proměnné neovlivňují korelovanost mezi hodnocením vlastního obsahu práce a důležitostí příslušných rysů! Korelovanost pohledu na stav a důležitost jednotlivých aspektů práce, tedy konzistence obou hledisek, není způsobena nepřímými vlivy automatizace či indikátory struktury. Proto lze korelační koeficienty chápat jako ukazatele spokojenosti v jednotlivých aspektech obsahu práce a možností pracovního místa, jako ukazatele naplnění přání a potřeb. Indikují převládající značnou spokojenost lidí.⁹ Získaná data chápeme jako podporu naší centrální apriorní hypotézy: Zavádění automatizace a s tím spojená změna v obsahu práce je postupný proces, který vede k bohatšímu a náročnějšímu obsahu práce, k zvyšování celko-

* Vzhledem k vysoké chybové varianci sociologických instrumentů (a to speciálně u jednotlivých položek), považujeme čísla tabulky 13 za vysoká.

Tabulka 12: Obsah práce a možnosti spojené s pracovním místem — analýza kovariance^{a)}

Položka	Důležitost	Regresní koeficienty strukturních proměnných				
		věk	pohlaví	všeobecné vzdělání	technické vzdělání	délka zaměstnání na místě
7.1	Rozmanitost		—,506	—,297	+ ,608	+ ,034
7.2	Samostatnost		—,689		+ ,434	
7.3	Odpovědnost	+ ,183	+ ,825		+ ,707	
7.4	Využití kvalifikace	—,121	—,989		+ ,556	
7.5	Možnost zlepšovat práci	—,154	—,604		+ ,770	
7.6	Potřeba učit se	—,395	—1,164		+ ,356	
7.7	Zajímavá práce			—,363	+ ,541	
7.8	Rozvoj schopností	—,302	—,865		+ ,388	
10.3	Možnost postupu	—,404	—,745		+ ,484	—,040
10.4	Možnost zvýšení kvalifikace	—,416	—1,038		+ ,672	—,046
10.5	Možnost dalšího vzdělání	—,377	—,484		+ ,647	

a) Vysvětlující poznámky viz tab. 9

vých možností, které práce poskytuje. Tyto aspekty se promítají ve vědomí dělníků, kteří tyto změny kladně přijímají. Proces automatizace výroby a vývoje obsahu práce vede ke zvýšení nároků na kvalifikaci osazenstva automatizovaných dílen, popřípadě ke zcela novým požadavkům sociálně

psychologického charakteru na pracovníky automatizovaných provozů.

Za předpokladu platnosti naší hypotézy se stále bude zvyšovat nutnost rekvalifikace, přeškolení lidí, nutnost nových přístupů k výchově kádrů a k pojetí kvalifikace.

Tabulka 13: Přímé a parciální korelace výpovědi o vlastní reálné situaci s hodnocením důležitosti (Pearsonovy lineární korelační koeficienty)

Položka	Přímá korelace	Podmíněno						
		automa- tizova- ností jednotky	věkem	pohla- vím	vše- obec- ným vzdělá- ním	technic- kým vzdělá- ním	dobrou vyko- návaní současné práce	všemi polož- kami
Rozmanitost	.18	.16	.18	.15	.20	.19	.17	.17
Samostatnost	.47	.47	.47	.41	.47	.44	.46	.42
Odpovědnost	.44	.43	.44	.41	.44	.44	.43	.41
Uplatnění kvalifikace	.22	.21	.24	.17	.22	.23	.22	.20
Zlepšování práce	.23	.23	.24	.18	.23	.20	.23	.19
Potřeba učit se novému	.35	.35	.35	.32	.36	.34	.36	.31
Zajímavost práce	.28	.28	.29	.28	.28	.29	.28	.30
Rozvinutí schopností	.23	.23	.26	.18	.23	.20	.23	.29
Možnost postupu	.29	.28	.27	.27	.29	.24	.26	.21
Možnost zvýšení kvalif.	.28	.27	.25	.28	.28	.23	.29	.23
Možnost dalšího vzdělání	.45	.46	.40	.45	.45	.41	.45	.38

Všechny koeficienty jsou významné na hladině 0.05, hranice pro významnost 0.01 je $r = 0.20$, hranice pro významnost 0.001 je $r = .24$. Výjimka je $r = .15$ s významností .068.

ANOVA efekty			σ	R^2	Efekty přímého srovnání
interakce	závod	AUT			
—	+.24	+ 32	1.41	.17	+.49
—		+.31	1.30	.15	+.55
—			1.39	.23	+.57
—			1.51	.18	+.41
—	+.27		1.71	.15	+.50
—			1.74	.21	+.38
—			1.36	.11	—
—			1.48	.19	+.42
—			1.89	.21	—
—	+.21				
—					
—	+.25				
—					
—	— .34		1.93	.26	—
—			2.20	.13	—

8. Pohyb ve struktuře pracovních hodnot

Podívejme se nyní na to, jak vypadá struktura hodnot, resp. změny ve struktuře hodnot při srovnání obou typů jednotek. V tabulce 14 uvádíme pořadí hodnocení důležitosti a výsledky faktorové analýzy.

Při srovnání pořadí (hierarchii) průměrných skóre důležitosti daných charakteristik práce dostaneme Spearmanův koeficient pořadové korelace $\rho = .88$, tedy značně vysoký stupeň podobnosti automatizovaných a neautomatizovaných provozů.¹⁰ Zbývající 23 % ($1 - \rho^2 = .23$) můžeme na první pohled přijmout jako vliv náhodných faktorů (chybová variance). Při podrobnějším zkoumání obou pořadí je však vidět, že posun pořadí směrem nahoru v automatizovaných jednotkách se týká položek charakteru práce a posun směrem dolů je u položek pracovních podmínek, jistoty zaměstnání a platu. Tyto posuny jsou velmi malé a není možno je interpretovat u každé položky zvlášť, ale pouze u celých bloků obsahově si odpovídajících položek.

Při hodnocení pořadí musíme brát v úvahu řadu okolností, zejména vliv existujícího stavu, který zcela či převážně sa-

turuje určité potřeby, které nejsou ohroženy, jsou zaručeny zákonem a praxí socialistické společnosti. U potřeb tohoto typu se může projevit přirozená tendence člověka podcenit jejich důležitost. Na druhé straně však ani úplná saturace nemůže zcela potlačit důraz na nejdůležitější a nejpodstatnější potřeby. Tento zdánlivý protiklad se projevuje právě u nejvýše a nejnižě řazených položek seznamu: pracovní jistoty, plat, jsou řazeny nejvýš, zatímco možnost zvyšování vzdělání je řazena nejniž.

Dimenze hodnotového systému nám ukazuje faktorová analýza¹¹ (tabulka 14).

Faktor 1: Bohatost obsahu práce

Dimenze diferencuje respondenty podle požadavku bohatosti práce. Obsahuje celou první část baterie charakteristik. Obsah dimenze validizují též korelace faktoru s požadavkem kvalifikace mistra a s možností zvyšování vlastní kvalifikace. Faktor vysvětluje 28 % společné variance všech šesti dimenzí, tzn., že se lidé vzhledem k této hodnotové dimenzi liší nejvíce (projevuje se mimo jiné i podstatným vlivem automatizace, viz výše). Je derivátem požadavku seberealizace v pracovním procesu.

¹⁰ Významnost pro nulovou hypotézu náhodného řazení je $\alpha = 0.01$.

¹¹ Interpretaci zakládáme na koeficientech $\leq .50$ s podpurnou informací koeficientů $\leq .30$.

Tabulka 14: Pořadí hodnocení důležitosti aspektů práce a jejich faktorová analýza (rotace metodou VARIMAX)

Číslo otázky	Název položky	Rozdíly v hodnocení AUT — NEAUT	Pořadí rozdílu	Pořadí v celém výběru	Pořadí v AUT
7.1	Rozmanitost	.74	4	15	14
7.2	Samostatnost	.83	2	13	11—12
7.3	Odpovědnost	.85	1	14	11—12
7.4	Využití kvalifikace	.62	6—7	18—19	16
7.5	Možnost zlepšovat práci	.75	3	24	20
7.6	Potřeba učit se novému	.57	8	26	24
7.7	Zajímavá práce	.18	17	11	13
7.8	Rozvoj schopností	.62	6—7	16	15
8.1	Možnost hovoru	.40	11	21	19
8.2	Vzájemná pomoc	.72	5	10	6
8.3	Zájem o spolupracovníky	.45	10	17	17
9.1	Mistr dává jasné instrukce	.19	15—16	5—6	4—5
9.2	Mistr nechává samostatnost	.29	12	8	7
9.3	Mistr vyslechne	.20	14	5—6	4—5
9.4	Mistr spravedlivě odměňuje	.17	18	2	1
9.5	Mistr má dostatečnou kvalifik.	.19	15—16	4	3
10.1	Dobrý plat	— .21	23	3	8
10.2	Jistota zaměstnání	— .23	24	1	2
10.3	Možnost postupu	.24	13	22	22
10.4	Možnost zvýšení odbor. kvalif.	.49	9	23	21
10.5	Příležitost k získání vyššího všeobecného vzdělání	.12	19—20	27	27
11.1	Přetížení prací	— .59	25	18—19	23
11.2	Fyzicky namáhavá práce	— .75	26	20	25
11.3	Duševně namáhavá práce	— .17	22	25	26
11.4	Bezpečné pracovní prostředí	— .02	21	7	9
11.5	Vyhovující pracovní doba	— .84	27	12	18
11.6	Dobré fyzické podmínky	.12	19—20	9	10
Procento ze společné variance šesti faktorů					

Faktor 2: Pracovní jistoty

Důležitost jistoty práce, dobrého platu, organizační opory v mistrovi a též v pomoci kolektivu. V této dimenzi se vysvětluje 17 % variability. Znamená potřebu jistoty, zajištěného platu, možnost opory v nadřízeném, jenž je zřejmě chápán jako vlastní vykonavatel spravedlivého hodnocení a opora v organizačním systému.

Faktor 3: Možnosti postupu

Dimenzi odpovídá 17 % variance, diferencují se podle ní osoby aktivní, s ambicemi, dynamické. Faktor vyjadřuje souběžně požadavek rozvoje osobnosti a zároveň snahu postoupit a dostat se na vyšší místo.

Faktor 4: Požadavek nižší namáhavosti práce

Odpovídá 15 % diferenciačního podílu, je silně korelován s typem jednotky (viz tab. 6), v neautomatizovaných jednotkách vystupuje více do popředí a v pořadí má i signifikantně vyšší průměrná hodnocení. Tento faktor interpretujeme jako důsledek snižující se namáhavosti práce v automatizovaných jednotkách, tj. kladení nižšího důrazu na tyto aspekty práce.

Faktor 5: Požadavek opory v kolektivu, zvýšené kolektivní citění

Odpovídá 15 % diferenciačního podílu, zahrnuje všechny položky pracovního kolek-

Pořadí v NEAUT	Posuv v hierar- chii v AUT	Faktor						Komu- nalita
		1	2	3	4	5	6	
18	+	.62						.44
13	+	.62						.42
14	+	.63						.44
20	+	.68		(.33)				.60
25	+	.60		(.33)				.54
26	+	.63		(.41)				.61
12	—	.66						.54
17	+	.66						.55
21	+					.63		.54
11	+		(.31)			.63		.53
19	+					.65		.49
5—6	+		(.37)			(.44)		.41
8—9	+		.50			(.41)		.48
7	+		.53			(.38)		.49
3	+		.74					.65
4	—	(.31)	.47			(.42)		.50
2	—		.62					.44
1	—		.58					.48
22	0			.89				.85
24	+	(.32)		.85				.83
27	0			.68				.55
15	—				.86			.81
16	—				.80			.66
23	—				.56			.34
5—6	—				(.32)		.52	.45
10	—				(.29)		(.28)	.19
8—9	—				(.31)		.90	.99
			28 %	17 %	17 %	15 %	15 %	9 %

tivu a zároveň jej zesilují i položky charakterizující vlastnosti nadřazeného.

Faktor 6: Požadavek bezpečnosti a dobrých podmínek

Odpovídá 9 % diferenciačního podílu. Je zřejmě reakcí na konkrétní podmínky. Ve srovnání s ostatními faktory diferencuje respondenty relativně málo.

Položka požadavku vhodných nástupů do práce je samostatná a vytváří vlastní, na celé baterii nezávislý faktor. Vystupuje především v neautomatizovaných jednotkách; její zvýraznění zde je zřejmě způsobeno ženským obsazením těchto jednotek.

Zajímavým výsledkem faktorové analýzy je reflexe objektivně dvojí role mistra v pracovním kolektivu — je vnímán jako představený (reprezentant organizace) i jako člen kolektivu.

Uvedené faktory seskupují položky do přirozených celků. Pro ně pak můžeme zkoumat posun v celkové hierarchii vyjádřených hodnot celkově i pro osazenstvo obou typů jednotek. To provedeme spočítáním průměrných pořadí u položek každého faktoru (tabulka 15).

Z tabulek 14 a 15 vyplývá, že nezávisle na automatizaci má nejvyšší pořadí faktor 2 — pracovní jistoty. V automatizovaných jednotkách pak vidíme posun v hierarchii hodnot v tomto směru:

Tabulka 15: Postavení jednotlivých faktorů v hodnocení důležitosti

Průměr pořadí faktoru	Faktor						
	1	2	3	4	5	6	7*)
V celém souboru	17.2	3.9	24.0	21.2	16.0	8.0	12
V automat. jednotkách	15.6	4.3	23.3	24.7	14.0	9.5	18
V neautom. jednotkách	18.1	4.3	24.3	18.0	17.0	7.0	10
Průměr pořadí rozdílu skóre (aut — neaut)	6	17.8	13.8	24.3	8.7	20.5	27
Rozdíl aut a neaut	2.5	0	1	—6.7	3	—1.5	—8

*) 7 je číslo pro položku nezávislou na ostatních faktorech: — 11.5 — „vhodný nástup do práce“.

- a) vystupuje důraz na kolektiv a jeho roli;
 b) vystupuje do popředí požadavek bohatšího obsahu práce;
 c) ustupuje do pozadí aspekt namáhavosti práce.

Variabilita faktorů není však způsobena pouze příslušností k typu jednotky. Bude

zřejmě záležet též na typu pracovního místa samého a v neposlední řadě též na různých faktorech osobnostních, na celkových životních hodnotách, světonázoru apod. Proto zde vzniká mnoho zcela praktických úloh pro další výzkumnou činnost. Vztah k jednotlivým aspektům charakte-

Tabulka 16: Obava ze ztráty zaměstnání a očekávání přijatelné náhradní práce jako důsledek zavádění automatizace (odpovědi uvádáme v procentech, není uvedeno procento chybějící informace)

Jednotka	Obava ze ztráty zaměstnání (ot. 27)		Očekávání náhradní práce v důsledku technologických změn (ot. 28)			Celkem N
	ano	ne	ano	snad	ne	
Celkem	3	97	90	8	1	180
AUT	0	100	93	5	2	60
NEAUT	4	95	88	10	1	120
AUT 2	0	100	90	10	0	30
NEAUT 2	3	95	92	5	0	60
AUT 1	0	100	97	0	3	30
NEAUT 1	5	95	83	15	2	60

Tabulka 17: *Názor na vliv zavádění automatizace na dělníky* (odpovědi uvádíme v procentech) — (ot. 25)

Jednotka	Vcelku se to projevilo			
	k lepšímu	nebyl rozdíl	k horšímu	neví
Celkem	81	7	4	8
AUT	80	7	7	7
NEAUT	81	8	3	8
AUT 2	73	10	10	7
NEAUT 2	77	3	7	13
AUT 1	87	3	3	7
NEAUT 1	85	12	0	3

rizovaným získanými faktory může být jedním z kritérií pro optimální rozmísťování lidí na různé typy výroby, na kolektivní práci tam, kde je třeba rychle vytvořit sehraný kolektiv apod.

Výsledky potvrzují, že objektivní rysy vývoje mechanizace a automatizace výroby se postupně promítají v subjektivním hodnotovém systému dělníků.

Tabulka 18: *V případě dalšího zavádění nových strojů a zařízení šetřících práci v závadě* (ot. 26.1)

Jednotka	Na tyto změny by respondenti reagovali (v %)				
	aktivní podpora	souhlas	nesouhlas	aktivní odpor	neví
Celkem	72	27	—	—	1
AUT	88	12	—	—	—
NEAUT	64	34	—	—	2
AUT 2	93	7	—	—	—
NEAUT 2	55	42	—	—	3
AUT 1	83	17	—	—	—
NEAUT 1	73	27	—	—	—

Tabulka 19: Důvody souhlasu s technologickými změnami. Percentuální rozložení odpovědí (100 % odpovídá počtu respondentů s kladnými odpověďmi 3 a 4 v tabulce 18). (Otázka č. 26.2: Proč byste se tak choval?)

Důvod	Celkem	AUT	NEAUT	AUT 2	NEAUT2	AUT 1	NEAUT1
Nové stroje ulehčují práci	21	17	23	13	22	20	23
Nové stroje zvyšují produktivitu práce, množství a kvalitu výrobků	19	22	17	20	12	23	22
Nové stroje redukuje fyzickou námahu	18	27	13	30	12	24	13
Nové stroje jsou užitečné pro závod i pro dělníky	15	8	19	13	21	3	17
Nové stroje zlepšují práci a pracovní podmínky	9	7	10	—	9	13	12
Nové stroje zvyšují plat	4	3	4	—	5	7	3
Zavádění nových strojů je nezbytným důsledkem rozvoje	3	5	3	7	4	3	2
Ostatní odpovědi	3	3	3	—	4	7	2
Respondent nemá názor; neví	9	8	9	17	12	—	7
Celkem %	100	100	100	100	100	100	100
N	178	60	118	30	58	30	60

9. Vztah dělníků k technologickým změnám

V předcházejícím textu jsme viděli, že nejvýše stavěnými hodnotami dělníků jsou pracovní jistoty. Proto se nejprve podíváme na faktor obavy ze ztráty zaměstnání, jakožto výsledku zavádění nové technologie (viz tab. 16). Celkové hodnocení zavádění nové techniky a technologie a postoj k tomuto zavádění pak vyjadřují tabulky 17 a 18.

Uvedené tabulky (16, 17, 18) nevyžadují vůbec žádný komentář. Vědomí sociálních jistot spojených se zajištěním zaměstnání je jednomyslné; tento, v historii dělnického hnutí jeden ze základních faktorů vztahu k technice nemůže proto v podmínkách socialistického podniku působit záporně. Zároveň vidíme, že postoj k nové technice je jednoznačně a bezesporně kladný, a to jak v pohledu do minulosti, tak do budoucnosti. Výpovědi o potenciálním

Tabulka 20: Obecné vlivy automatizace (ot. 24 Jak podle Vašeho názoru ovlivňuje celkově automatizace následující věci?; v tabulce jsou uvedeny modální kategorie a procenta jejich obsazení; v závorkách je uvedeno procento odpovědí nevim)

Položka	Celkem	AUT	NEAUT
Jistota zaměstnání	zvyšuje 56 % (11 %)	zvyšuje 57 % (0 %)	zvyšuje 55 % (17 %)
Účast dělníků na rozhodování	zvyšuje 43 % (24 %)	zvyšuje 57 % (10 %)	zvyšuje 37 % (31 %)
Perspektiva pro mladé dělníky	zvyšuje 78 % (10 %)	zvyšuje 77 % (5 %)	zvyšuje 79 % (14 %)
Fyzická námaha	snižuje 81 % (1 %)	snižuje 67 % (0 %)	snižuje 88 % (2 %)
Duševní námaha	zvyšuje 57 % (4 %)	zvyšuje 65 % (0 %)	zvyšuje 53 % (6 %)
Spokojenost v práci	zvyšuje 56 % (11 %)	zvyšuje 43 % (8 %)	zvyšuje 63 % (12 %)
Význam odborů pro dělníky	zvyšuje 48 % (27 %)	zvyšuje 63 % (15 %)	zvyšuje 40 % (33 %)

chování (tab. 18) jen dále a jednoznačně indikují výrazně kladné postoje. Vliv příslušnosti k automatizovaným jednotkám se zde projevuje v aktivitě. Dělníci z těchto jednotek jsou aktivnější (jak ukázala i analýza rozptylu). Tento jev však zřejmě souvisí s tím, že otázka má dvě dimenze: vztah k automatizaci a aktivnost, která souvisí s osobnostními charakteristikami. Proto nalezený rozdíl vysvětlujeme odlišností v sociálně demografické struktuře. Celou situaci dokresluje přehled důvodů pro vyjádření chování — viz tab. 19.

Rozdělení těchto důvodů podle kategorií otázky prezentované v tabulce 18 (tj. aktivní podpora a schvalování) nedává signifikantní rozdíly, tzn. že jednotlivé důvody se rovnoměrně vyskytují u obou typů dělníků — jak aktivních, tak schvalujících.

Tabulka 20 uvádí názory dělníků na obecné vlivy zavádění automatizace. V přímém srovnání analýzy rozptylu se projevila rozdíl pouze u názoru na fyzickou námahu a spokojenost v práci. V obou případech je názor optimističtější v neautomatizovaných jednotkách. Kovariační

model dává ve srovnání s přímým srovnáním tyto výsledky:

a) v neautomatizovaných jednotkách zůstává vyšší optimismus u fyzické námahy, tj. strukturní proměnné nemají žádný vliv;

b) názor na spokojenost s prací je silně korelovan s strukturními proměnnými — zvyšuje se u žen a u osob s delším pobytem na pracovním místě, snižuje se s věkem a technickým vzděláním (jde o čisté efekty korigované o ostatní proměnné); též se zde projevuje vliv závodu;

c) role odborů se s postupující automatizací bude zvyšovat, přičemž vliv všech uvažovaných strukturních proměnných je významný.

Názory na důsledky automatizace nejsou nikterak závislé na respondentově vlastní situaci ani na jeho názorech na příbuzné okruhy¹² otázek z dalších částí výzkumného instrumentu.

Faktory ovlivňující tyto názory a jejich diferenciaci je nutno hledat jinde. Pokusili jsme se o to rozbořením vnitřní struktury

¹² Jednotlivé názory z tabulky 17 byly korelovány pomocí regresní analýzy s příslušnými obsahově odpovídajícími položkami hodnocení vlastní respondentovy situace, s hodnocením důležitosti a s dal-

šími, příbuznými otázkami dotazníku. Výsledky této analýzy byly statisticky až na malé výjimky nevýznamné a vesměs interpretačně nezajímavé.

Tabulka 21: Faktorová analýza názorů a postojů k technologickým novinkám (uvádíme pouze faktorové váhy větší než .30) (rotace metodou VARIMAX)

Položka	Faktor			Komunalita	Průměr	Směrod. odchylka
	1	2	3			
Jistota zaměstnání	.54	—	—	.30	2.59	.57
Účast dělníků na rozhodování	.81	—	—	.71	2.56	.53
Perspektiva pro mladé dělníky	.35	.43	—	.31	2.86	.44
Fyzická námaha	—	—	—	.06	1.24	.56
Duševní a nervová námaha	—	—	.50	.25	2.38	.82
Spokojenost v práci	—	.62	—	.40	2.58	.58
Role odborů	.51	.54	.30	.64	2.66	.48
Vliv automatizace na dělníky	.46	—	—	.26	2.82	.49
Potenciální aktivita při zavádění automatizace	.34	—	—	.15	3.73	.45

zmíněné baterie otázek pomocí faktorové analýzy (viz tab. 21).

Položka očekávání změn u fyzické námahy je zcela nezávislá na struktuře ostatních odpovědí. Ve vědomí dělníků je snížení fyzické námahy spjata s vědeckotechnickým pokrokem a nakonec i jejich dosavadní zkušenost ukazuje, že tomu tak je. Ulehčení práce a snížení dřiny jsou hlavními momenty, které dělník spojuje se zaváděním modernějších strojů a zařízení. Jedině tak můžeme formulovat obsah tohoto faktoru. Jediným faktorem vysvětlujícím variabilitu odpovědí je příslušnost k typu jednotek, tj. zkušenost s automatizací samou. Očekávání v neautomatizovaných jednotkách je v tomto aspektu vyšší.

Tabulka 21 ukazuje tři nezávislá hlediska, v nichž respondenti vyjadřují svá očekávání a předpovědi:

1. kladné obecné trendy technického pokroku a jejich projevy v obecných zlepšeních;
2. kladné aspekty realizující se konkrétně v práci samé;
3. negativní aspekty práce a participační (odborové) angažmá v jejich překonávání.

Jsou (vzhledem k distribuci položek) jednostranné, tj. začínají v **neutrální poloze** „beze změn“, a orientují se směrem ke zlepšení (resp. zhoršení u duševního stresu).

První faktor je spojen s aktivitou respondenta a s kladným hodnocením již zavedených změn. Celkové zlepšení jako důsledek technických inovací je v něm spojeno s očekáváním obecných hodnot jistoty, dlouhodobých perspektiv a zároveň participace (včetně odborů). Dělníci tedy

od technického pokroku očekávají ještě hlubší vlastní zapojení do procesu rozhodování a řízení a to hodnotí jako jednoznačně kladný aspekt.

Ve všech třech faktorech se objevuje zvýšená role odborů:

- v prvním faktoru jde o hlubší zapojení v řízení obecně, jako o naplnění jedné ze základních potřeb průmyslového dělníka;
- v druhém faktoru jde o realizaci účasti na řízení v práci samé;
- ve třetím faktoru jde o položení důrazu na odbory při odstraňování negativních aspektů, tedy o důvěru v zásahy odborů a v dlouhodobou politiku odborů (duševní napětí při automatizaci nelze zrušit jednorázovou akcí, ale pouze koncepčními opatřeními a důslednou cílevědomou politikou).

Tento fakt je velice závažný, neboť ukazuje na to, že průmyslový dělník v československém závodě jednak považuje svou účast na rozhodování (přímo či skrze odbory) za pozitivní rys, že s ní počítá a že též počítá s její efektivností. Tím se ovšem dostává do popředí jiný velice důležitý tematický okruh našeho výzkumu, vztah dělníka k odborům, jeho hodnocení odborů a otázky participace na řízení, jímž se však v rámci této stati již nemůžeme zabývat.

Vztah dělníků k technologickým změnám můžeme tedy na základě našich zjištění charakterizovat takto:

Postoje dělníků k technologickým změnám se jeví jako jednoznačně kladné, automatizované a neautomatizované jednotky se v tomto směru od sebe neliší. Jistota zaměstnání, kterou dělníci jednoznačně pociťují, odstraňuje základní příčinu negativních postojů. Dělníci očekávají od automatizace zlepšení všech aspektů práce (až na duševní stress). Překonávání negativních rysů automatizačního procesu vidí dělníci z československého výběrového souboru v aktivním participačním zapojení a v práci odborové organizace.

10. Závěry

Přímé srovnání dat získaných z automatizovaných a neautomatizovaných jednotek neukazuje na výrazné vlivy automatizace,

jak bylo předpokládáno. Hlubší pohled do dat a kvalitativní analýza získaných údajů naznačuje, že i když jsou rozdíly v obsahu práce u obsluhy strojů prokazatelné, některé společné profese (seřizovači) a některé nedůslednosti v zavedení transfer-linek (přerušení montážním pásem uprostřed) nám nutně stírají rozdíly plynoucí ze samotné automatizovanosti pracovních míst i rozdíly v odrazu této automatizovanosti v dělníkově pracovním vědomí.

Zkoumání některých jevů se proto v dalším stupni analýzy nutně musí přenést na úroveň pracovního místa a na koreláty s technickou (automatizační) úrovní tohoto místa, resp. se smysluplnou typologií pracovních míst. Přesto však naše analýza postihuje mnoho velice podstatných faktů:

1. Subjektivně nazíraný obsah práce se sice v závislosti na automatizaci (typu jednotky) v průměru nemění, mění se však na jednotlivých pracovních místech (u nás korelovaných se strukturálními proměnnými). Požadavek bohatšího obsahu práce se zvyšuje s automatizovaností provozu.

2. Kolektivní citění se s automatizovaností provozu zvyšuje. Lidé jsou kolektivnější v reálném chování a zvýšená kolektivnost se stává novou, resp. zesílenou hodnotou jako důsledek objektivní potřeby, kterou s sebou automatizace přináší.

3. K nejpodstatnějším hodnotám ve všech jednotkách, bez ohledu na jejich automatizovanost a strukturu, patří především pracovní jistoty, které spočívají v jistotě zaměstnání, platu, v dobrém organizačním zajištění práce a v zázemí pracovního kolektivu.

4. Kladný vztah k moderní technice a jejímu zavádění je obecně nezávislý na automatizaci i na odrazu hodnocení obsahu vlastní práce a pracovních podmínek.

5. Překonávání možných potíží spojených s postupným zaváděním nové techniky vidí dělníci ve vlastní účasti na řízení a v práci odborové organizace a jsou přesvědčeni o efektivnosti tohoto zapojení.

Obecně se zde ukazují souběžné vlivy techniky na člověka a člověka na techniku. Přitom souběžnost zde neznamená paralelnost ve smyslu odděleného vývoje. Vzájemné ovlivňování člověka a techniky je spleťtá cesta realizace přání a plánů i reakcí na jevy pozitivní a negativní.

Vzájemná neodlučitelnost obou vlivů je imanentním faktorem vývoje. Subjektivní odrazy stavu a současně vznikající potřeby a hodnoty, které přináší zkušenosti lidí s automatizovaným výrobním procesem, se projevují v jejich angažovanosti i v hledání vhodných modifikací negativních aspektů, které s sebou vše nové přináší, i v prosazování dalšího technického pokroku. Vzájemné, současně působící zpětné vazby představují spletitý vývoj, složitý komplex faktorů, které nelze v rámci jednoho limitovaného výzkumu jednoznačně a přesně vymezit, eliminovat a nalézt mechanismy jejich působení.

Výzkum má tři výrazná metodologická omezení.

1. Malé výběrové soubory reprezentující obě hladiny technologie. Velice často v datech můžeme sledovat určité náznaky zákonitostí, trendy, rozdílnosti, ale nemůžeme je považovat za statisticky prokázané. Malé soubory umožňují příliš mnoho nahodilých jevů, které by mohly vést k umělým závěrům. Důležitý moment v analýze je proto především opakovanost zjištěných kontrastů v obou závodech.

2. Nedokonalé měřicí aparáty zde (stejně jako u většiny ostatních výzkumů) vedou k vysoké chybové varianci v datech, která zeslabuje reálně existující vazby mezi proměnnými.

3. Vymezení obou stupňů automatizovanosti ukazuje, že z procesu technického vývoje byly vybrány pouze dvě (i když značně typické) úrovně. Přes snahu o srovnatelnost vybraných jednotek reprezentujících obě úrovně je vidět, že jednoznačná srovnatelnost není zajištělná. Automatizovanost provozů průmyslových závodů je velmi rozmanitá a zahrnuje velkou řadu různých odchylek. Výběr našich jednotek umožňuje srovnání dvou stupňů, neumožňuje však extrapolace do dalších vyšších stupňů automatizace a do jiných typů automatizovaných provozů. Tento omezující aspekt je důsledkem konceptuálního zúžení, tak jak bylo provedeno a z praktických důvodů přijato už ve výzkumném plánu.

Ze všech tří omezení považujeme poslední za nejpodstatnější pro libovolnou interpretaci. Pojem automatizace v této stati (a v celém projektu) je omezen v rámci

výše uvedeného (viz část 2B) operačního vymezení.

Kromě těchto omezení nutno zdůraznit, že jako v každém výzkumu, jsme omezeni šíří získané informace, že nemůžeme podchytit všechny faktory, které na zkoumané společenské jevy působí. V tomto ohledu sami cítíme, že do dalších podobných projektů bude nutno zahrnout další vlivy, například sociálně politické determinanty, osobnostní charakteristiky, prestiž práce, vhodnost pracovníka pro danou práci atd.

Výsledky našeho výzkumu přinášíjí spíše náměty než hotová řešení a odpovědi. Jednoznačně však podporují ty teorie vědeckotechnické revoluce, které popírají technicko-deterministický přístup, které popírají nadvládu techniky nad člověkem a negují teorie založené na pesimismu a bezvýchodnosti z problémů současné technokratické kapitalistické společnosti. Naše výsledky potvrzují koncepci, která vidí souběžný rozvoj techniky, technologie a organizace výroby na jedné straně a rozvoj osobnosti dělníka, rozvoj společnosti na straně druhé, která respektuje vzájemnou podmíněnost obou.

Резюме

Харват, Ф. - Ржегак, Я. - Тучек, М.: Рабочий в процессе изменений техники и технологии

В рамках исследовательского проекта «Автоматизация и промышленные рабочие» исследовались связи между техническим развитием и социальными явлениями в цехах автомобильных заводов. По плану исследования технологическая шкала была сведена к двум уровням: аналогичное производство с использованием комплексных производственных линий и с применением однофункциональных машин. В статье рассматриваются вопросы отражения технологических изменений в сознании рабочих.

В начале дается описание социальной экологии предприятий и структурное и технологическое описание исследуемых цехов. Затем следует методологическая часть, в которой рассматриваются вопросы значения изучения влияния техники на человека и методологические проблемы такого изучения, решение которых является предпосылкой для выбора аналитических методов и подходов к данным и их интерпретации.

Авторы приводят сведения об изменениях в отношении рабочих к содержанию труда и в оценке важности его отдельных аспектов. Хотя общее отношение к содержанию труда в различных исследуемых единицах с различ-

ной технологией и не меняется, меняется отношение внутри единицы в зависимости от характера рабочего места. В связи с автоматизацией повышается коллективность восприятия всеми работниками исследуемой единицы. Если сравнить оценки разных аспектов труда, то видно, что в автоматизированных исследуемых единицах повышается оценка важности коллективных аспектов процесса труда.

Ценностная система по отношению к труду исследовалась подробнее: высшую оценку получили, прежде всего, уверенность в сохранении работы и качества мастера (вне зависимости от уровня технологии на данном участке). В структуре ценностной системы в связи с ростом автоматизации растет и упор на показатель богатства содержания труда и, напротив, на задний план отступает показатель физической нагрузки труда.

Помимо влияния уровня автоматизированности цеха сказались и сильные влияния, связанные с характеристикой предприятия и с переменными социальной и демографической структуры исследуемых единиц.

В дальнейшей части статьи дается оценка отношения рабочих к изменениям в технологии: это отношение совершенно однозначно положительное. И в этой связи сказывается и высокая положительная оценка роли профсоюзов и участия рабочих в управлении.

Выводы обосновываются на подробных таблицах. Анализ строится, с одной стороны, на непосредственном сравнении автоматизированных и неавтоматизированных единиц, а с другой — проводится с помощью модели анализа изменчивости. В заключении приводятся методологические ограничения проекта, которые не позволяют распространить полученные результаты на другие типы производств.

Summary

Charvát F. — Řehák J. — Tuček M.: The Worker in the Process of Changing Technique and Technology

Within the scope of the project "Automation and Industrial Workers", the relationships between technological development and social phenomena prevailing in car-industry workshops have been subjected to examination. The research project has narrowed down the technological scale to two levels: transfer lines and comparable production where one-purpose machinery is applied. The paper

discusses the reflection of technological changes in the consciousness of workers.

First of all, an account is given of the social ecology of enterprises; this is followed by a structural and technological description of the workshops under study. The paper then goes on to consider the tasks connected with investigating the impact of technology on man and to expound on the methodology with the aid of which these tasks are to be solved and which ultimately determines the analytical methods and approaches to the data and their interpretation.

The changes in the worker's view of the work content, the evaluation of the weight of individual aspects are introduced in the first place. Even if, on the average, the subjectively viewed work content among research units applying various technology is not subjected to change, it varies within the units in respect of working places. With automation, the sense of collective feeling on the part of the unit's whole staff is naturally on the rise. The comparison of evaluations of the significance of individual aspects leads us to conclude that, in automated units, growing importance is attached to collective aspects of the working process.

Detailed attention has been paid to the value system in relation to work: the greatest stress is laid on working securities and on the foreman's qualities (i. e. irrespective of the technological level). Moreover, the accentuation of the richness of work content is increasing hand in hand with progressing automation, while the aspect of work strain is retreating into the background.

Besides the effects of the automation level in workshops, substantial correlations with the appurtenance to the enterprise and the variables of the units' social and demographic structure have become evident.

The following part is devoted to the assessment of the workers' relation to technological changes: this has turned out to be unambiguously positive. Highly positive is also the assessment of the role of trade unions and of the workers' participation in management.

The results attained are supported by detailed tables. The analysis is based on direct comparison of automated and non-automated units on the one hand, and, on the other hand, on the model of co-variance analysis. In conclusion, some methodological limitations of the project precluding the extrapolation of results into other production types are referred to.

Velké úsilí, které marxistická sociologie mládeže dosud vynaložila na vymezení svého předmětu výzkumu (viz například Sociologický časopis č. 4, 1974, Sociológia č. 5, 1976) a to ne vždy se zcela uspokojivými a jednoznačně přijímanými výsledky, svědčí o tom, že odpověď na otázku, co je mládí, není zdaleka tak jednoduchá, jak by se na první pohled zdálo. Je všeobecně známo, že dospívání má vedle biologicko-fyziologických a psychických parametrů i sociální obsah. Stejně tak se obecně uznává, že s rozvojem společnosti, zejména s rozvojem výrobních sil, růstem složitosti, kvalifikovanosti a společenské dělby práce, dnes pak s rozvojem participace jako nutné podmínky fungování socialistické společnosti i s rozšiřováním objemu a hloubky vědeckého poznání se prosazuje dějinná tendence k prodlužování času potřebného na přípravu dospívajícího pokolení, na osvojení potřebného rozsahu znalostí. Jak ale periodizovat tento proces, jestliže změny v jeho jednotlivých dimenzích probíhají asynchronně, diferencovaně co do obsahu, forem i tempa u různých skupin a vrstev nové generace a se zcela odlišnými vlastnostmi v různých společensko-ekonomických systémech?

I když abstrahujeme od zjevně nemarxistických přístupů (odmítání třídní diferenciací mládeže, přeceňování psychologických momentů atd.) a akceptujeme pojetí mládeže definované nikoli především věkovými hranicemi, ale „určitým, konkrétně historicky daným systémem sociálně ekonomických vztahů“, v nichž mládež je chápána „jako výsledek určitého způsobu uspořádání sociálního a ekonomického systému společnosti, nikoliv jako „přirozený“ důsledek fyzického a psychologického mládí“ [Matějovský 1976 : 404], zůstává nevyřešena otázka, které vlastnosti společenského systému jsou určující pro proces

dospívání, jaké místo v systému společenských vztahů je mládeži vlastní, a co tvoří hranici sociální dospělosti. A v neposlední řadě také otázka, jak obohatit primárně sociální pojetí o biologickou a psychologickou dimenzi, bez níž nelze proces dospívání plně pochopit, a jak identifikovat průmět procesu dospívání do chronologického věku, který je pravděpodobně jeho základním, extenzivně použitelným operativním indikátorem. Následující text chce přispět k probíhající diskusi zamyšlením nad některými problémy té fáze životního cyklu, již končí mládí a začíná období sociální dospělosti.

Poznámky k pojetí sociální dospělosti

Dosavadní stupeň poznání nám poskytuje několik spolehlivých východisek. V prvé řadě je to vědomí konkrétně historické určenosti procesů sociálního dospívání, které nelze pochopit bez jejich konkrétního sociálně ekonomického a sociálně třídního kontextu. Každý jednatel se rodí do určité sítě společenských vztahů, jimiž je určováno jeho sociálně třídní postavení, možnosti a meze jeho aktivity, jeho šance a perspektivy. Postavení třídy v sociálně třídní struktuře společnosti určuje základní rysy životních podmínek a způsobu života jejích členů. Přestože vliv společensko-ekonomického systému, především způsobu výroby, je modifikován řadou dalších činitelů skupinových a osobnostních, je konec konců rozhodující. Tak jako je mládež sociálně a třídně diferencovaná skupina, má i proces sociálního dospívání příslušníků jednotlivých společenských tříd, vrstev a skupin svá specifika, jejichž determinanty je nutno hledat v systému společenských, zejména výrobních poměrů, v charakteru sociálně třídní struktury a způsobu její reprodukce. V antagonistick-

kých společnostech je to v první řadě právě antagonismus třídních rozporů, který určuje podobu všech společenských procesů a tedy i procesu sociálního dospívání.

V socialistické společnosti změna výrobních poměrů a s ní související vývoj sociálně třídní struktury, který směřuje k překonávání sociálně třídních rozdílů, vyúsťuje v postupné odstraňování sociálně třídních bariér životního startu a k rozšiřování reálného prostoru individuálních možností, k obohacování a zmnožování alternativ volby životní dráhy. Výchozí sociálně třídní pozice mladých lidí (nehledě na změnu životního postavení a vzájemných vztahů jednotlivých tříd) stále zřetelněji ztrácí predeterminační vliv na jejich životní dráhy. Uvolňují se procesy třídní reprodukce [Charvát 1975], roste mezitřídní intragenerační a zejména intergenerační mobilita, podporovaná demokratizací školského systému, preferencí dětí z dělnických a rolnických rodin při vstupu na výběrové školy ap. Vedle specifických zvláštností procesu dospívání charakteristických pro mladé příslušníky základních společenských tříd a vrstev se objevují mnohé společné znaky, jejichž podstatou jsou nikoli rozdíly, ale postupně narůstající shoda objektivních zájmů a postavení všech pracujících v socialistické společnosti.

Třídní přístup k problematice mládeže a jejího vrůstání do sítě společenských vztahů charakteristických pro dospělé populaci se nevyčerpává jen respektováním třídní a sociální diferenciace mládeže a sledováním objektivních sociálně ekonomických podmínek postavení jejich jednotlivých skupin. Jde o celkový podíl generační směny v procesech reprodukce a rozvoje sociálně třídní struktury socialistické společnosti, o identifikaci vlivu třídní minulosti v objektivním postavení, podmínkách a způsobu života i ve vědomí mladé generace, o uplatnění vedoucí úlohy dělnické třídy ve všech těchto procesech, a v neposlední řadě i o důsledky a souvislosti třídního boje mezi antagonistickými společenskými soustavami soudobého světa, zejména ve sféře vědomí. Přitom je důležité si uvědomit, že mediátorem třídního vlivu není jen bezprostřední třídní původ nebo vlastní třídní příslušnost mla-

dých lidí, jejichž empirická indikace se stává s rozvojem třídní struktury socialistické společnosti a sblížováním tříd a vrstev stále složitější — růst třídní heterogenity rodin spolu se značnou nestabilitou manželství ztěžuje identifikaci třídního původu dětí a mládeže připravující se na povolání, relativně vysoká fluktuace mladé pracovní síly nerespektuje hranice vlastnických sektorů ani hranice mezi fyzickou a duševní prací, mládež v zemědělství přichází především na vysoce kvalifikovaná místa v moderních provozech s novou technologií, v koncentrované a kooperující výrobě [Blaas 1976], a je tak objektivně spojena s procesem přerůstání skupinového vlastnictví ve vlastnictví všelidové. Nositelem pozůstatků třídní minulosti je řada přetrvávajících objektivních rozdílů v podmínkách života mezi různými územními oblastmi, městem a venkovem, některými etnickými skupinami a národnostními menšinami. I když za léta socialistické výstavby bylo v Československu dosaženo vysokého stupně vyrovnání objektivních materiálních podmínek života, zdaleka ještě nelze považovat všechny úkoly za vyřešené. Zprostředkovaným nositelem třídní minulosti jsou však i mnohé prvky vědomí, tradice, zvyklosti a vzory každodenního života, které mají svou oporu ve způsobu života i myšlení starších generací a které si v průběhu socializačního procesu — i když selektivně, ale přece jen ve značné míře — prostřednictvím rodiny a komunity osvojuje i mladé pokolení.

Celospolečenské proměny, které jsou součástí procesu výstavby socialismu, ve svém souhrnu vykazují dvojí tendenci ve změnách podmínek životního startu jednotlivých mladých generací: neustálé postupné zlepšování životních podmínek je současně doprovázeno jejich sblížováním, překonáváním diferencí odvozených od sociálně třídní minulosti. Nezbytnou podmínkou tohoto procesu je rozvoj výrobních sil, který ve své extenzivní dimenzi vytvořil a vytváří dostatek pracovních příležitostí jako základní podmínku ekonomické emancipace mladých lidí. Ve své intenzivní dimenzi pak zajišťuje neustálý růst společenské produktivity práce a spolu s tím i růst materiálního bohatství společnosti i životní úroveň občanů. Postupné

změny v obsahu práce a jejích kvalifikačních požadavcích stimulují zvyšování průměrné vzdělanostní úrovně a zlepšování přípravy na povolání u nastupujících generací. (Pohyb v této rovině zvláště výrazně ovlivnil životní osudy jednotlivých generací žen, jejichž průměrná úroveň vzdělání a stupeň ekonomické aktivity se proti poválečnému období nesrovnatelně zvýšily.)

Předpoklady sociální dospělosti jsou vytvářeny v průběhu fyzického, psychického i sociálního dospívání, které představuje dialektickou jednotu formativního, výchovného působení a vlastní aktivity mladé generace, tvorby osobnostních předpokladů a praktického postupného začleňování mládeže do různých sfér společenského života, formalizovaného, institucionalizovaného vlivu společnosti a neformálního působení rodiny, komunity, vrstevníků, utváření vědomí, osvojování hodnot, norem i praktických zkušeností, dovedností a návyků. Podstatou tohoto procesu není přizpůsobování požadavkům rolí daných stávajícím systémem společenských vztahů, kdy aktivita je ztotožňována s bezchybným výkonem předepsaných a od potřeby stability systému odvozených činností. Aktivita mladé generace jako sociálně a třídně diferencovaného společenského subjektu má mnohem širší obsah. Spočívá v tom, že mladá generace se začleňuje do společenských struktur selektivně, jako součást i činitel společenského pohybu. Zapojuje se postupně do společenské praxe, do společenského reprodukčního procesu; prvky aktivity a tvořivosti se ale projevují i v tom, které činnosti odmítá, kam své životní činnosti zaměřuje, jaké představy a cíle jimi objektivně realizuje. Platí to zejména pro mládež v socialistické společnosti, která se svou společenskou a ekonomickou aktivitou postupně začleňuje do revolučního procesu výstavby nové společnosti, současně ale spoluvytváří a konkretizuje směry a vzory jejího dalšího vývoje.

Marxistické pojetí socializace mládeže, které akcentuje tuto složitost a mnohostrannost procesu dospívání a zejména pak významnou roli aktivity mladé generace a jejího postupného začleňování do systému společenské praxe [Suchý 1976 : 415], po-

skytuje další produktivní východisko pro formulaci konceptu sociální dospělosti. Na jedné straně ukazuje, že v procesu sociálního dospívání lze dosti zřetelně odlišit dvě fáze, v první z nichž převažují přípravné, formativní prvky, přičemž nejvýznamnějším činitelem je školský systém (věcně ji lze identifikovat jako dobu učení a studia), ve druhé pak výrazně převažuje vlastní praktická činnost mladé generace, či přesněji řečeno jejich jednotlivých sociálních skupin (rozhodujícím činitelem se zde stává vstup do pracovního procesu). Současně ale upozorňuje, že jde pouze o analytické rozlišení, nikoliv o diametrální rozhranění dvou období, jejichž charakteristické prvky se v reálných životních procesech prolínají. Význam „přípravné fáze“ socializačního procesu spočívá především v tom, že v podstatné míře rozhoduje o úrovni a kvalitě osvojení kulturního dědictví, o tvorbě hodnotového systému, představ, životních aspirací, o tvorbě intelektuálních, emociálních a zejména volních dispozic. Rozdíly v kvalitě a účinnosti výchovného působení v době přípravy na povolání (ale také přípravy na celý další život) jsou vedle sociálně třídní a sociokulturní rozdílnosti původu a rodinného zázemí druhým faktorem, který spoluvytváří sociální heterogenitu mládeže a diferenciaci jejího sociálního dospívání.

Jestliže hranice mezi přípravou na povolání a vstupem do společenského pracovního procesu je relativně jednoznačná (i když je u jednotlivých skupin mládeže jinak věkově situovaná), změny v ostatních sférách života — například v začleňování do veřejně politické činnosti, v tvorbě partnerských vztahů, ve využívání volného času atd. — jsou méně nápadné, probíhají postupně, jsou různě věkově situovány a dochází k nim v různém pořadí. Jsou rozdílné v různých skupinách mládeže, ale i uvnitř těchto skupin. Jak tedy v této bohatosti životních forem a projevů identifikovat atributy dospělosti a kam je situovat?

Vymezujeme-li mládí určitým, i když dosud obsahově blíže neurčeným místem v soustavě společenských vztahů, jeví se nám jako užitečné postupovat analogicky i při určování jeho horní hranice. Stejně

jako mládí, ani dospělost nelze identifikovat výhradně chronologickým věkem. Otázkou však zůstává, které z možných indikátorů jsou relevantní pro postižení sociálního dospívání a jaké jejich hodnoty lze vztáhnout k rovině sociální dospělosti. Žádná odpověď na tuto otázku pravděpodobně nebude v současné fázi poznání plně uspokojivá. D. Holda a A. Matějovský řeší tento problém volbou objektivního indikátoru „možnosti plně sociální aktivity“ a subjektivního indikátoru „interiorizace hodnot a norem, světového názoru a ideologie, které dominují v určité společnosti či sociální skupině“ [Matějovský, Holda 1974, 1976]. Toto vymezení nepochybně reflektuje některé významné momenty sociálního dospívání. Již v průběhu socializace si mládež osvojuje určitou světonázorovou orientaci a hodnotovou soustavu. Avšak spíše než stupeň „dospělosti“ jsou pro její kvalitativní odlišení relevantní takové charakteristiky, jako je třídnost, stranickost, vědeckost.

Základní indikátory sociální dospělosti je pravděpodobně nutno hledat v rovině životních činností. Není ovšem nezbytné brát v úvahu všechny sociální aktivity, ale především ty základní životní činnosti, jimiž se jednotlivci či skupina vřazují do společenského reprodukčního procesu a do procesu tvorby materiálních i duchovních hodnot, jimiž se sociálně i ekonomicky osamostatňují, a z nichž je odvozeno jejich zařazení v sociálně třídní struktuře společnosti. Dále konkretizovat toto vymezení lze již jen v rámci určitého sociálně ekonomického systému, který determinuje podobu základních životních činností, jejich třídní diferenciace i variabilitu společensky tolerovaných alternativ. V socialistické společnosti, která je založena na principu společné práce a společného rozhodování, kde zdrojem obživy je právě podíl na společenském pracovním procesu a kde základní reprodukční sociální jednotkou je rodina, by bylo možno vymezit indikátory sociální dospělosti například takto:

- Relativně stabilní zařazení ve společenském pracovním procesu (vytvoření pracovních návyků, osvojení životního režimu zahrnujícího pracovní činnost).
- Ekonomické osamostatnění (zajišťování materiálních potřeb z vlastních příjmů).

- Uzavření manželství a výchova dětí.
- Vytvoření vlastní hospodařící i bytové domácnosti (jako podmínka i součást ekonomického i sociálního osamostatnění a základ pro vytvoření sociální mikrojednotky — rodiny).
- Účast na veřejném a politickém životě alespoň na úrovni využití základních politických práv (členství v ROH, volební právo atd.).

Propracování soustavy indikátorů sociální dospělosti je věcí další teoretické i empirické verifikace. Nepochybně přitom je, jak také zdůraznili autoři citovaného vymezení, že u části populace nemusí být dosaženo všech atributů dospělosti: některé z nich zůstávají v rovině nerealizované či jen pozvolna realizované možnosti.

Přechod mezi mládím a dospělostí představuje tedy relativně dlouhodobý proces, jehož základní determinanty jsou určeny společensko-ekonomickým systémem a sociálně třídní strukturou společnosti. Jeho věcný obsah i věkové hranice lze stanovit jen aproximativně, jako odhad hodnot typických či převažujících v daném období a v dané sociální skupině. Operacionalizace takto chápaného pojmu pro potřeby empirického studia bude obtížná. Spíše než identifikovat konkrétní jednotlivce jako sociálně dospělé bude nutno i nadále sledovat výskyt atributů dospělosti v závislosti na sociálních i věkových charakteristikách mládeže či jejich jednotlivých skupin, a to v souladu s dosavadní empirickou výzkumnou praxí.

Některé tendence a problémy přechodu mezi mládím a dospělostí v ČSSR

Hlubší a intenzivnější vhled do procesů sociálního dospívání vyžaduje respektování sociální a třídní diferenciace skupin mládeže. Specifikum socialistických společenských poměrů však opravňuje i určitý obecnější pohled na tuto problematiku prostřednictvím statisticko-demografických dat, která zejména v dlouhodobém srovnání a ve vazbě na věkovou dimenzi přinášejí některé zajímavé poznatky. Podívejme se alespoň ilustrativně — tak jak nám to umožňují dosažitelné údaje — na některé charakteristiky procesů sociálního

Tabulka 1: Podíl osob ženatých nebo vdaných v jednotlivých věkových ročnících podle pohlaví a věku v letech 1950—1970 (v %)

Věk	Muži			Ženy		
	1950	1961	1970	1950	1961	1970
16	0,1	0,0	0,0	1,8	0,5	0,3
17	0,2	0,1	0,1	5,8	2,8	2,2
18	0,9	0,8	0,9	13,4	13,5	10,7
19	2,7	3,2	3,9	24,3	29,2	25,1
20	7,1	6,3	8,9	36,4	46,9	41,7
21	13,6	13,2	18,1	48,4	60,6	57,2
22	20,7	25,0	33,2	57,6	70,3	68,7
23	27,5	38,5	48,2	65,8	78,3	76,5
24	38,8	51,3	60,7	71,4	83,4	82,1
25	50,2	61,5	69,0	76,3	86,5	85,9

Poznámka: Zahrnuty jsou osoby, které jsou nebo byly ženaté či vdané [Večerník 1977].

dospívání v našich podmínkách, i na některé problémy s nimi spojeně.

První rozhodnutí o budoucím pracovním zařazení je situováno na rozhraní dětství a mládí a je nepochybnou předností socialismu, že toto rozhodnutí nemá pro mladého člověka nezvratné důsledky. Pro přechod mezi mládím a dospělostí je pak charakteristické ukončení profesionální přípravy a zahájení ekonomické aktivity. Socialistické přeměny zde otevřely cestu dynamice dvojího typu: jedním z nich je prakticky univerzální zapojení mladých lidí do společensky řízené profesionální přípravy nebo pracovního procesu, druhým postupné prodlužování délky školní přípravy, snižování podílu mladých lidí nastupujících do pracovního procesu bezprostředně po skončení základní školy, a tím i postupné oddalování průměrného věku „profesionálního startu“ [Večerník 1977]. Rozhodujícím uzlovým bodem se stává věk 18—19 let, kdy převážná část mladé generace končí profesionální přípravu. V době sčítání v roce 1970 bylo zaměstnáno 80 % žen a 86 % mužů ve věku dvaceti let; u žen představuje tato hodnota maximum (příchod vysokoškolaček do pracovního procesu je kompenzován odchodem žen ze zaměstnání v souvislosti s péčí o děti), zatímco podíl ekonomicky aktivních mužů se dále zvyšuje až do věku 26 let, kdy dosahuje 98 %.

Jestliže proces osvojování pracovních profesionálních atributů dospělosti je bezprostředně ovlivňován společenskými inter-

vencemi (například změnami školské soustavy), vývoj v druhé hlavní linii dospívání je společensky modifikován podstatně zprostředkovaněji. Akcelerace biologického dospívání spolu s celkovým uvolněním sexuálních tabu a demokratizací mezilidských vztahů vedly ke snížení věkové hranice začátků sexuálního života. Růst životní úrovně a společenské garance základních životních jistot spolu s vytvořením příznivého společenského klimatu tolerujícího sňatky mladých lidí bez „zajištěné existence“ i s řadou dalších sekundárních podnětů (například přednostní přidělování bytů mladým manželům) vedly ke zřetelnému poklesu průměrného věku uzavírání manželství. Jak je patrné z tabulky srovnávací výsledky sčítání lidu za dvacetileté období [Večerník 1977], počet sňatků uzavíraných v 16—17 letech se sice poněkud snížil, avšak již od 18 let u žen a 21 let u mužů (efekt vojenské služby) podíl ženatých a vdaných rychle roste. Posun manželského startu směrem k nižšímu věku má přitom odlišný průběh u obou pohlaví: zatímco u mužů ho můžeme sledovat za celé srovnávané období, u žen se odehrál v letech 1950—1961 a v dalším desetiletí pravděpodobně v souvislosti s prodlužující se délkou školní přípravy zaznamenáváme již mírný regres.

Na životní start „manželský“ je úzce vázán životní start rodičovský. Věk, v němž přicházejí do mladé domácnosti děti, se snižuje ještě rychleji, protože se zkracuje průměrná délka manželského ži-

Tabulka 2: Hrubá struktura průměrného dne ekonomicky aktivních obyvatel Olomouce v roce 1966 podle pohlaví a rodinného stavu (v minutách)

Skupiny činností	Muži			Ženy		
	svobodní	ženatí bez dětí	ženatí s dětmi	svobodné	vdané bez dětí	vdané s dětmi
Práce	391	434	434	378	323	355
Domácnost celkem	75	103	127	233	270	336
Péče o sebe, jídlo, spánek	629	622	592	594	619	575
Volný čas celkem	345	278	288	236	216	173

Poznámka: Součtové chyby nekorigovány (The Use of Time).

vota bez dětí. Podíváme-li se znovu na výsledky sčítání, zjistíme, že za léta 1950—1970 sice poklesla natalita v nejmladších věkových skupinách, avšak již ve věku 18—19 let dochází ke zlomu a počet žen-matek rychle roste. Jestliže v roce 1950 plnilo mateřskou funkci 52 % žen ve věku 21—25 let, v roce 1970 jejich podíl vzrostl již na 70 %. Z ženatých mužů ve věku do 24 let bylo v roce 1970 jen 36 % bezdětných, ve věkové skupině 25—29 let podíl bezdětných ženatých mužů již klesl na 14 %.

Souhrnně tato demograficko-statistická data dokazují, že za poslední období se v Československu výrazně posunul věk přejímání rozhodujících atributů dospělosti a většina klíčových životních změn se koncentrovala do věku odpovídajícího ukončení středoškolského vzdělání u žen a ukončení vojenské prezenční služby, případně vysokoškolského studia u mužů. Dokonce lze říci, i když nemáme možnost toto tvrzení doložit reprezentativními údaji, že vedle koncentrace rozhodujících změn do kratšího úseku života nastupuje další proces, tj. změna tradičního pořadí ekonomického osamostatňování a založení rodiny.

Konstatované demografické trendy jsou významné nikoliv samy o sobě, ale proto, že jsou s nimi spojeny nové sociální problémy vznikající z kumulace životních změn, z relativně omezených časových i hmotných dispozic mladých lidí a z jejich malých životních zkušeností.

Sám přechod do pracovního procesu není jednoduchý, a často není ani jedno-

rázový (nejvyšší fluktuace se dosahuje právě ve věkové skupině do 25 let). Při hledání optimálního, subjektivně vyhovujícího pracovního zařazení jde vždy o konfrontaci socializačním procesem vytvářeného ideálu, představy o práci, jejích výhodách i nevýhodách, o vlastních schopnostech s realitou konkrétní pracovní činnosti, pracoviště a pracovního kolektivu. V průběhu pracovního začleňování se radikálně mění životní režim, narušují se staré a vytvářejí se nové životní stereotypy, zkracuje se rozsah volného času. V každém případě je proces pracovního profesionálního začleňování a stabilizace relativně dlouhodobý a klade na mladého člověka značné nároky.

Uzavření sňatku znamená druhý náročný životní předěl — zejména pro muže, jejichž způsob trávení času v mládí je méně vázán povinnostmi. Tyto posuny můžeme dokumentovat například na údajích z československého souboru zkoumání v rámci mezinárodního výzkumu časových rozpočtů v roce 1966 (údaje v absolutních hodnotách již zřejmě neodpovídají skutečnosti, jejich výpověď o diferenciační síle různých sociálních faktorů je však dosud informačně přínosná).

Se sňatkem roste u mužů objem času věnovaného nejen výdělečné činnosti, ale i práci v domácnosti; klesá množství času věnovaného péči o sebe, jídlu a spánku, i celkové množství volného času (v průměru asi 1 hodinu denně). Vázanost na životního partnera a nově vznikající rodinu však do značné míry mění i charakter sociálních kontaktů a způsob trávení vol-

Tabulka 3: Aktivita volného času zaměstnaných členů dělnických domácností podle pohlaví a věkových skupin v roce 1967 (v hodinách)

Skupina činností	Muži			Ženy		
	do 19	20—29	30—39	do 19	20—29	30—39
Studium a participace	6,3	7,1	7,1	4,7	4,2	2,8
Sport, procházky	11,2	5,9	3,0	6,0	3,2	2,2
Návštěva kulturních podniků	2,8	1,4	0,6	2,6	1,2	0,5
Rozhlas a televize	5,2	9,9	11,5	6,4	7,3	7,4
Ostatní volný čas	8,8	10,9	10,5	6,8	9,4	7,6

Pramen: Šetření o využití času FSÚ. Přepočteno.

ného času. Velmi rychle klesá podíl činností situovaných mimo domov, zvyšuje se podíl poslechu rozhlasu a televize a všech ostatních činností vykonávaných doma.

Všechny tyto změny v každodenním životním režimu přitom probíhají v podmínkách silného napětí mezi úrovní potřeb a aspirací a reálnými materiálními podmínkami pro jejich uspokojení. Uzavření manželství a narození dětí je stimulem pro vznik řady nových potřeb, mezi nimiž klíčovou úlohu sehrává potřeba společného, relativně nezávislého a přiměřeně vybaveného bydlení. Stejně objektivní skutečností je fakt, že zkrácení intervalu mezi zahájením ekonomické aktivity a vznikem rodiny omezuje možnost kumulovat finanční prostředky získané vlastní prací (v nevýhodě jsou především absolventi výběrových škol, kteří nastupují do zaměstnání později; jejich nástupní platy jsou společensky limitovány a další příjmová dynamika je poměrně malá, protože platové systémy zaměstnaneckých profesí vesměs obsahují prvek délky pracovní stáže). Přes neustálý růst sociálních dávek se zhoršuje situace mladých manželství po narození dětí, kdy žena přerušuje ekonomickou aktivitu. Vzniklé napětí se řeší buď snížením úrovně spotřeby nebo rozšířením vedlejší výdělečné činnosti, úvěry a půjčkami (tj. spotřebou na úkor dosud nevykonané práce) a materiální intervencí rodičů. Vzhledem k tomu, že možnosti materiální podpory ze strany rodičů jsou limitovány stávající diferenciací jejich životní úrovně (s veškerou složitostí příčinných faktorů, které ji

působí, počínaje pozůstatky předchozího třídního postavení, přes nerovnosti vzniklé uplatněním socialistického principu odměňování podle práce až po deviace tohoto principu, parazitní jevy ap.), stává se materiální podpora rodičů objektivně mechanismem, který reprodukuje a někdy dokonce zesiluje diferenciaci materiálních podmínek životního startu různých skupin a vrstev mladé generace (v nevýhodě jsou například děti vychovávané osamělými ženami, děti rodičů s nízkými příjmy, děti z početnějších rodin atd.).

Vzhledem k výhodné úvěrové politice státu nespočívá obtížnost bytového problému v aktuálním nedostatku finančních prostředků, ale v tom, že je pro řadu mladých lidí, zejména v městském prostředí, prakticky neřešitelný vlastní aktivitou. V procesu sociálního dospívání se v našich podmínkách řešení bytové situace obvykle stává posledním krokem k plnému ekonomickému a sociálnímu osamostatnění nové společenské mikrojednotky (a je nutno říci, že i v řešení bytové situace přetrvávají ještě někde zdroje sociální nerovnosti irelevantní vůči socialistickému principu odměňování podle zásluh — získání bytu dědictvím, státním přidělem nebo darem podstatně zvýhodňuje životní start některých manželských párů).

Proces plného ekonomického osamostatnění, jímž se završuje přechod k dospělosti, probíhá tedy objektivně s řadou obtíží a přitom značně diferencované v různých skupinách a vrstvách mladé generace. Jak ale hodnotit tento stav?

Podíváme-li se například na příjmovou úroveň domácností v závislosti na stáří

manželství, zjistíme, že jak v absolutní úrovni, tak v přepočtu na hlavu není příjmová situace v prvních letech manželství extrémně podprůměrná — dokonce lze říci, že se po pěti letech manželství poněkud zhoršuje. Podíváme-li se na vybavenost věkově mladých domácností předměty dlouhodobé spotřeby, zjistíme, že již v domácnostech, kde muž je ve věku 25—29 let, dosáhla v roce 1970 vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby (s výjimkou chat) celostátního průměru, a v domácnostech, v nichž muž je ve věku 30—34 let (opět s výjimkou chat), celostátní průměr vysoce převýšila [Mladá generace 1972].

Toto zjištění ukazuje, že problém materiálního zajištění mladých generací má přinejmenším dvě odlišné úrovně. Na jedné straně již sám živelný pokles sňatečného věku svědčí o takovém celospolečenském vývoji podmínek života, který umožňuje zabezpečit základní reprodukční potřeby mladých rodin, často dokonce i před zahájením vlastní ekonomické aktivity. Na druhé straně se rovina uvědomovaných potřeb a aspirací mladých lidí s rozvojem průměrné životní úrovně společnosti rychle zvyšuje. Mladí lidé přejímají životní standard rodiny, v níž vyrůstali (a který je produktem dlouholeté kumulace prostředků), jako samozřejmý. Očekávají, že tento standard bude výchozím v jejich nově zakládané domácnosti a své aspirace a spotřební vzory přizpůsobují nejvyšším, ve společnosti dosaženým stupňům spotřeby, v řadě případů dokonce vzorům spotřeby marginálních parazitních skupin. Vývoj potřeb mladé generace v průměru předstihuje životní úroveň starší populace. Toto napětí se stává pozitivním dynamizujícím činitelem, dokáže-li ho společnost transformovat v mechanismy zvyšující objem a produktivitu společenské práce a tím v činitele urychlujícího celospolečenský vývoj. Může však mít řadu negativních důsledků, jestliže se prohloubí natolik, že se pro část mladých lidí stane uspokojení některých společensky uznaných potřeb vlastní ekonomickou aktivitou nedosažitelným.

Socialistická společnost není a nemůže být společností spotřební rovnosti, nemá dosud prostředky pro uspokojení všech rozvíjejících se potřeb a nemůže najednou

řešit ani problémy materiálních podmínek životního startu mladých generací. Měla by však vytvářet bohatší legální příležitosti k získání doplňkových příjmů vlastní prací ve společenském pracovním procesu nad rámec zákonné pracovní doby, které by umožnily snáze překlenout některé obtížné životní situace. Výzkumy ukazují [Cejp 1974], že ochota vzdát se části volného času v zájmu mimořádného výděлку je značně rozšířena.

Sociální funkce generační směny v socialistické společnosti

Přechodem mezi mládím a dospělostí, osamostatněním nového, plnoprávného dospělého jedince i vznikem nové rodiny a domácnosti se naplňuje generační směna. V logice historického vývoje každé společnosti je generační směna jako základní biologický reprodukční faktor současně i významným sociálním činitelem. Nemáme na mysli jen její demografické aspekty, jejichž význam pro rozvoj společnosti, zejména ekonomiky (reprodukce zdrojů pracovních sil) je všeobecně známý. Každá generační směna je faktorem sociální, kulturní, či řekněme civilizační kontinuity, nástrojem reprodukce sociální organizace společnosti a v závislosti na konkrétních historických podmínkách i více či méně aktivním činitelem společenské změny. Podstatou této dynamizující potence generační směny je moment přetržitosti v nepřetržité existenci lidské společnosti, který umožňuje, aby si nová generace svou vlastní aktivitou i formativním působením společnosti osvojila podmínky svého života selektivně a v jistém smyslu tak odhodila část překonané zátěže minulosti. Nejde o glorifikaci mládí jako sociální síly.

Tak jako samo mládí ve významu sociálně neurčitého, přechodného postavení je historickou kategorií, nelze problém generační směny uvažovat odtržené od společensko-ekonomických podmínek a determinant — od konkrétně historické určení a třídního obsahu.

V třídně antagonistických společnostech je sociální funkce generační směny podřízena základnímu mezitřídnímu konfliktu a naplňuje se jen v rámci reprodukce

sociálně třídní struktury společnosti. Třídně strukturovaná mladá generace si osvojuje třídně diferencované pozice a svou životní aktivitou napomáhá při realizaci zájmů třídy, k níž patří. Objektivní antagonismus třídních zájmů je také skutečnou příčinou konfliktů, které jsou různými módními ideologickými dezinterpretacemi označovány za mimotřídní či nadtřídní konflikty generací.

Teprve v socialistické společnosti vytvářejí postupně se rozvíjející socialistické společenské poměry „základ nejen morálně politické jednoty uvnitř každé generace, ale i jednoty všech generací společnosti. Vzájemné vztahy mezi generacemi ztrácejí svůj sociálně třídní konfliktní charakter“ [Návaznost 1974 : 18]. V socialistické společnosti nabývá historická návaznost generací nového obsahu a společenského významu, čímž se postupně likvidují i předpoklady generačního konfliktu.

Každá mladá generace se v procesu budování socialismu v zásadě rodí do lepších materiálních životních podmínek, dosahuje kvantitativně i kvalitativně vyšší úrovně vzdělání, vstupuje do společenského pracovního procesu při vyšší úrovni výrobních sil. Všeobecný růst kulturní úrovně vytváří pro každou novou generaci lepší podmínky pro osvojení kulturního bohatství. Prohlubování socialistických výrobních vztahů, postupné odstraňování sociálně třídních nerovností, překonávání rozdílu mezi městem a venkovem potlačuje i mnohé aspekty vnitroskupinové sociálně třídní diferenciace mladých generací a sblížuje podmínky „životního startu“. Každá mladá generace se tedy v socialistické společnosti rodí do vyššího stupně společenského vývoje [Čmolík, Varholík 1974 : 81] a osvojuje si rozvinutější podmínky života jako svá východiska. Ze svého historického dědictví přejímá a dále rozvíjí jen to, co je nepostradatelné pro její další existenci a rozvoj, zatímco potlačuje to, co již zastaralo a ztratilo veškerý smysl [Návaznost 1974 : 16].

Nové zasazení do „sociálního času vývoje společnosti“ staví každou novou generaci před nové historické úkoly. Po generacích, pro něž hlavním obsahem životní aktivity bylo rozbít starý systém a v konfliktu s jeho nositeli i sociálními, ekono-

mickými a ideologickými pozůstatky položit základy nové společnosti, přicházejí generace, které vstupují již do relativně završeného rozvinutého systému a které si musí jeho principy osvojit a dále rozvíjet. Jde o náročný a vysoce tvůrčí proces hledání a ověřování nových vzorů života. „Každá nová generace, osvojující si výsledky práce svých předchůdců, vystupuje v určité době ve všech sférách společenského života jako aktivní, tvořivá síla vnášející do tohoto procesu svůj nezastupitelný vklad, a tak zajišťuje další pokrokovou návaznost ve společenském vývoji“ [Návaznost 1974 : 5].

Nové objektivní postavení a nové úkoly, umocněné tvůrčí aktivitou mladé generace, vytvářejí v podmínkách rozvíjející se socialistické společnosti situaci, kdy sama generační směna se postupně stává dynamizujícím činitelem společenského pohybu.

Formulace této hypotézy o dynamizující sociální funkci generační směny není popřením vnitřní sociální diferenciace mladé generace ani určujícího významu vedoucí úlohy dělnické třídy v procesu výstavby socialismu a komunismu. Sociální funkce generační směny se i v socialistické společnosti naplňuje prostřednictvím sociálně a třídně diferencované existence mladých generací, rozvíjením jejich diferencovaných forem života, uspokojováním diferencovaných potřeb a realizací diferencovaných cílů. Lze však předpokládat, že se sblížováním tříd, třídních zájmů, s homogenizací způsobu života, s **překonáváním** třídních rozporů jako základních hybných sil budou nabývat na významu původně sekundární zdroje dynamiky, a jedním z nich je právě generační směna.

Jde o dlouhodobý proces, v němž se s rozvojem společnosti budou postupně rozvíjet i sociálně třídní, ekonomické i ideologické předpoklady k prosazení této tendence. Objektivně se otevírající možnost se však nezmění ve skutečnost ani jednorázově, ani automaticky, ani bezrozměrně. Významná úloha připadá subjektivnímu faktoru, který do značné míry ovlivní sociální obsah, intenzitu, zaměření i formy tohoto procesu. Je proto v zájmu společnosti usilovat o hlubší poznání a zvládnutí živelně se prosazující tendence, otevírat prostor pro aktivitu mladé generace a

usměrňovat jeji uvedomělost tak, aby co nejvíce přispívala k realizaci dlouhodobých cílů výstavby socialistické společnosti.

* * *

Prezentovaný pokus proniknout hlouběji k některým sociálním charakteristikám a souvislostem přechodu mezi mládím a dospělostí není — a pro nedostatek prostoru i dostupných informací ani nemohl být — ničím více než dílčím pohledem na tuto širokou a složitou sociální problematiku. Navržený přístup k pojetí sociální dospělosti a výčet relevantních faktorů je nepochybně jen jedním z kroků na složité cestě k poznání. Smyslem bylo naznačit širší referenčního rámce dané problematiky i některé možné směry řešení a ukázat, že proces výstavby socialismu, který postupně zdokonaluje a rozvíjí podmínky lidského života a vytváří nový prostor pro lidskou aktivitu, vyvolává současně i některé živelné reakce, jakou je například koncentrace životních změn přechodu mezi mládím a dospělostí, které přinášejí i nové sociální problémy. Je pravděpodobné, že život sám si nalezne pro řadu z nich řešení: s vědomím značné hypotetičnosti lze například formulovat předpoklad, že s prodlužující se délkou školního vzdělání se snižování sňatečného věku zastaví a pravděpodobně spíše znovu o něco zvýší. Problém přechodu mezi mládím a dospělostí a sociální funkce generační změny by však měl být studován mnohem komplexněji a systematictěji, aby byly vytvořeny předpoklady pro účinné společenské (ekonomické, legislativní, organizační i výchovné) intervence.

Literatura

- Blaas G.: *K problematice sociálního profilu poľnohospodárskej mládeže*. Sociológia 1976, č. 5, s. 413—424.
- Cejp M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, ÚVK 1973.
- Čmolík C. — Varholík J.: *Pokolení*. Praha, Mladá fronta 1974.
- Holda D. — Matějovský A.: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974, č. 4, s. 344—355.
- Charvát F.: *Vývoj sociálně třídní struktury ČSSR v 70. letech*. Praha, ÚFS ČSAV 1975. Interní materiál.
- Jurovský A.: *Mládež a společnost*. Bratislava, Veda 1974, s. 281.

- Matějovský A.: *Sociologické pojety mládeže*. Sociológia 1976, č. 5, s. 401—412.
- Mladá generace ve výsledcích sčítání lidu, domů a bytů*. Zprávy a rozborů č. 19. Praha, FSÚ 1972.
- Návaznost generací*. Sborník sociologických statí k problémům směny generací. Praha, Mladá fronta 1974, 297 s.
- Suchý J.: *Úlohy a problémy socializácie mladej generácie*. Sociológia 1976, č. 5, s. 413—424.
- Setřeni o využití času 1967*. Pramenné publikace FSÚ.
- The Use of Time. Daily Activities of Urban and Suburban Population in Twelve Countries*. Szalai A. ed., Haag-Paris, Mouton 1972.
- Večerník J.: *Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu*. Demografie 1977, č. 2.

Резюме

Витечкова, Я.: К социальной проблематике перехода от молодости к зрелости

Статья посвящена проблемам того фазиса жизненного цикла, когда кончается молодость и начинается период социальной зрелости. Автор статьи исходит из факта конкретно-исторической и социально-классовой обусловленности процессов социального созревания. В социалистическом обществе изменение производственных отношений и связанное с этим развитие социально-классовой структуры ведут к постепенному упразднению социально-классовых барьеров, к улучшению и сближению условий жизненного старта поколений молодежи.

Предпосылки социальной зрелости создаются в ходе физического, психического и социального созревания, представляющего собой диалектическое единство формативного, воспитательного воздействия и активности молодого поколения как такового, складывания личностных предпосылок и практического постепенного включения молодежи в разные сферы общественной жизни, формализованного, институционализированного воздействия общества и неформального влияния семьи, общины, сверстников, формирования сознания, освоения ценностей, норм и практического опыта, сноровки и навыков. Основные показатели социальной зрелости нужно искать в плане жизнедеятельности, конкретно, в плане тех видов деятельности, посредством которых отдельное лицо или группа включаются в общественный процесс воспроизводства и в процесс создания материальных и культурных ценностей, посредством которых они становятся самостоятельными в социальном и экономическом плане и посредством которых включаются в социально-классовую структуру общества.

В чехословацких условиях за последнее время значительно понизился возраст, когда приобретаются главные атрибуты зрелости, а решающие изменения сосредоточились на

тот возраст, когда заканчивается среднее образование (у женщин) и действительная военная служба или ВУЗ (у мужчин). Одновременно меняется (в определенной мере) традиционная последовательность приобретения экономической самостоятельности и создания семьи. Накапливание жизненных изменений при относительно ограниченных материальных предпосылках и небольшом жизненном опыте вызывает некоторые новые проблемы — создается напряжение между уровнем потребностей и стремлений и реальными условиями для их удовлетворения. Это напряжение становится положительным фактором, если общество сможет преобразовать его в механизмы, повышающие объем и продуктивность общественного труда, и тем самым ускорить развитие общества. Переход от молодости к зрелости является осуществлением смены поколений, которая представляет собой фактор не только биологического, но и социального воспроизводства. В классово-антагонистических обществах социальная функция смены поколений подчинена основному классовому конфликту. Только в социалистическом обществе историческая последовательность поколений приобретает новое содержание. Всякое молодое поколение вступает в жизнь на высшей ступени общественного развития и осваивает более развитые условия жизни как отправную точку своего развития. В то же время всякое поколение своим местом в «социальном времени» общества ставится перед новыми историческими задачами. В условиях социалистического общества таким образом сама смена поколений постепенно становится одним из ускоряющих факторов общественного движения. Объективно существующие возможности, однако, не превращаются в действительность ни единовременно, ни автоматически, ни гладко. Значительную роль играет сфера всеобщественного управления, которая существенным образом влияет на содержание, интенсивность и формы этого процесса.

Summary

Vítečková J.: Contribution to Social Problems of the Transition from Youth to Adulthood

The present paper is devoted to problems of the particular phase of the life cycle which puts an end to youth and opens the period of social maturity. Its underlying principle is the consciousness of the concretely historical specificity and the social-class determination of the processes connected with the attainment of social maturity. In socialist society, the changes in production relations and the development of social-class structure connected herewith lead to a gradual elimination of social-class barriers, to a steady improvement and simultaneously homogenization of the conditions governing the life start of individual young generations.

The preconditions of social maturity are formed in the course of physical, psychical and social maturing; this represents the

dialectical unity of the formative, educational influence and the young generation's own activity, the creation of personality preconditions and the practical gradual incorporation of youth into various spheres of social life, the formalized, institutionalized impact of society and the informal influence of the family, community, peers, the formation of consciousness, the appropriation of values, norms, as well as practical experience, skills and habits. The basic indicators of social maturity are to be sought on the level of activities — i. e. primarily of those through which the individual or the group enter into the process of social reproduction, through which they enter into the process of creating material and spiritual values facilitating their social and economic independence and defining their place in the society's social-class structure.

Under the conditions prevailing in Czechoslovakia, the age for appropriating decisive attributes of maturity has of late significantly decreased; major, key changes have concentrated into the age corresponding to the completion of secondary-school studies in women and to the finishing of actual military service or higher education in men. At the same time, also the traditional order of attaining economic independence and founding a family has been partly reversed. Owing to relatively limited material preconditions and to insufficient life experience, the cumulation of life changes calls forth some new problems: there arises a tension between the level of needs and aspirations and the real conditions for their fulfilment. This tension can become a positive factor if society is capable of transforming it into mechanisms increasing the volume and the productivity of social labour and, hereby, into a factor accelerating all-social development.

The transition from youth to maturity terminates the generation shift representing not only a biological but also a social reproduction factor. In class-antagonistic societies, the social function of the generation shift is subordinated to the basic class conflict. It is only in the socialist society that the historical succession of generations acquires a new content. Each rising generation is born into a higher stage of social development and appropriates more developed life conditions as its starting points. Simultaneously, its location in the changing "social time" of society imposes new historical tasks upon each generation. Thus, under the conditions of socialist society, a situation arises where the generation shift itself is gradually becoming a dynamizing coefficient of social motion. However, an objectively opening possibility cannot be expected to turn into reality all at once, automatically, consistently. A significant role is going to fall on the sphere of all-social control which will greatly affect the content, intensity and forms of this process.

Prípadová štúdia aplikácie komplexného prístupu k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií

Úvod

Zo záverov XV. zjazdu KSČ vyplýva, že základnou úlohou výskumu v spoločensko-vednej oblasti je prispieť k zvyšovaniu efektívnosti výroby a k zdokonaľovaniu úrovne jej riadenia a k uplatňovaniu vedy vo vlastnom procese riadenia.

Dokumenty XV. zjazdu zdorazňujú poslednejšie uplatňovanie a rýchlejšie zavádzanie výsledkov vedy do praxe, rozvíjanie a zdokonaľovanie riadenia, ako aj zvýšenie účinnosti racionalizácie v oblasti riadenia.

V šiestej päťročnici stoja pred československými sociológmi a psychológmi závažné a dôležité úlohy. Sociológia i psychológia by mali byť viac ako doteraz využívané v procese organizácie a riadenia socialistickej spoločenskej výroby a mali by väčšou mierou prispieť k všestrannej racionalizácii tohto procesu.

V predkladanej štúdii stručne popíšeme konkrétny prípad využitia sociológie a psychológie v procese racionalizácie organizácie a riadenia: prípadovú štúdiu aplikácie *metodiky komplexného prístupu k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií* [Perlaki 1975].

Pod zvyšovaním efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií (ako aj organizačných jednotiek a celých organizácií) pritom nerozumieme len zvyšovanie ich „parciálnej“ technicko-technologicko-ekonomickej efektívnosti, ale zvyšovanie ich *socioekonomickej efektívnosti* [Khol 1972; Kutta-Soukup a kol. 1973;

Kuzmin-Volkov-Svencickij 1973; Perlaki 1975a, 1977a; Kutta 1976] predpokladajúcej tak rozvoj technicko-technologicko-ekonomickeho subsystému daného pracovného kolektívu (organizačnej jednotky, organizácie); ako i na tento rozvoj zameraný plánovitý, riadený a organizovaný proces všestranného rozvoja a rastu každého člena pracovného kolektívu a ich sociálno-psychologických vzťahov v ich pracovnom kolektive i v celej organizácii, smerujúci ako k zvýšeniu efektívnosti ich osobného i kolektívneho organizačného konania a pracovných činností, tak aj k zvýšeniu ich pracovného uspokojenia.¹ V socialistických krajinách už bolo vypracované veľké množstvo metodík, metód a prístupov k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti socialistických pracovných kolektívov. Organickým zlúčením základných prístupov k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií — stavajúc na a vychádzajúc zo základných metodických princípov aktívneho sociálneho učenia [Linhart 1972, 1976; Linhart-Perlaki 1975; Perlaki 1975], sociálneho rozvoja pracovných kolektívov a komplexnej socialistickej racionalizácie — vznikla metodika komplexného prístupu k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií (ďalej len KP).²

Táto metodika bola vypracovaná na zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov, ktorých práca sa dá v podstate popísať ako proces rozhodovania a riešenia nerutinných, nových,

¹ Problematiku socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov a kritérií jej hodnotenia sme rozpracovali na inom mieste [Perlaki, 1975a, b, c; 1977a].

² Pozri tiež: Kolář 1968; Kovalev 1975; Platonov a kol. 1975; Kohout 1976.

³ Metodika KP už bola publikovaná v Sociologic-

kom časopise 11, 1975, č. 2 [Perlaki, 1975c]; vychádza z metodických princípov publikovaných v Sociologickom časopise 11, 1975, č. 1 [Perlaki, 1975b]. Podrobnejšie je rozpracovaná v: Perlaki 1975a, 1977a. Jedna z jej dieľčích metodík (Metodika zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívmi) bola publikovaná v Sociologickom časopise [Perlaki 1977b].

zle štrukturalizovaných, sociotechnických (zmiešaných) problémov; napr. pracovných kolektívov vedúcich pracovníkov, výskumno-vývojových a racionalizačných pracovníkov, technicko-hospodárskych pracovníkov atď.

Metodika KP je špecifickým typom *konkrétneho sociálneho výskumu* — je socio-technickým výskumom zameraným na identifikáciu, vyriešenie a odstránenie problémov procesu fungovania pracovných kolektívov a na zvýšenie ich socioekonomickej efektívnosti. Pozostáva z nasledujúcich základných fáz (jednotlivé fázy sa do určitej miery prelínajú, nie sú jasne oddelené a ohraničené a v modifikovanej forme sa môžu viackrát opakovať).³

1. Oboznámenie sa so súčasnými výsledkami a s procesom fungovania pracovného kolektívu (organizačnej jednotky, organizácie).
2. Zhromažďovanie a spracovanie údajov.
3. Oboznámenie pracovného kolektívu s údajmi.
4. Školenie členov pracovného kolektívu.
5. Navrhovanie a realizácia opatrení na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti pracovného kolektívu.

V *prvej fáze KP* sa racionalizátor špecializujúci sa na problematiku zvyšovania efektívnosti pracovných kolektívov oboznámi so súčasnými výsledkami a s procesom fungovania daného pracovného kolektívu (organizačnej jednotky, organizácie) a členovia pracovného kolektívu sa oboznámia s metodikou, metódami a technikami KP. Racionalizátor a členovia pracovného kolektívu potom spoločne preberú možnosti aplikácie metodiky KP na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu.

Táto fáza končí návrhom predbežného časového plánu jednotlivých fáz KP (ktorý racionalizátor a členovia pracovného kolektívu spoločne vypracovali) a uskutočnením potrebných opatrení na jeho zabezpečenie.

V *druhej fáze KP* sa pomocou batérie dotazníkov (ako i rozhovormi a pozorovaniami) získajú údaje o súčasnej socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu. Tieto údaje sa spracujú, vyhodnotia a graficky znázornia.

Vyššie spomenutá batéria dotazníkov sa skladá zo štyroch dotazníkov:⁴

1. Charakteristika pracovného kolektívu.
2. Popis porady.
3. Popis dimenzií pracovného kolektívu.
4. Názory na vedenie.

Dotazníky *Charakteristika pracovného kolektívu*⁵ a *Popis porady*⁶ sú základnými dotazníkmi batérie a metodiky KP. Sú to naše pôvodné dotazníky, ktoré sme vypracovali na hodnotenie socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov a efektívnosti ich pracovných porád. Dotazníky sú využiteľné i v procese zvyšovania socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov a efektívnosti ich pracovných porád. Tieto dotazníky majú tri základné funkcie:

1. *Výchovno-vzdelávacia funkcia.* Dotazníky umožňujú členom pracovného kolektívu kognitívne si uvedomiť a pochopiť rozsiahly súbor sociálnopsychologických a organizačno-riadiacich premenných ovplyvňujúcich socioekonomickú efektívnosť ich pracovného kolektívu.

2. *Spätnoväzobná funkcia.* Dotazníky poskytujú členom pracovného kolektívu spätnú väzbu na socioekonomickú efektívnosť ich pracovného kolektívu.

³ Pozri Perlaki 1975a; 1977a.

⁴ Batéria je súčasťou metodiky KP, pre ktorú aj bola pôvodne vypracovaná. Okrem svojho využitia v tejto metodike má batéria (v celku alebo iba jej jednotlivé dotazníky) veľmi široké využitie. Je využiteľná v racionalizačno-poradenskej, výskumnej i pedagogicko-výchovnej činnosti (hodnotenie socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov ako aj efektívnosti ich jednotlivých pracovných porád; výskum charakteristických statických a dynamických dimenzií pracovných kolektívov socialistických organizácií, ich socioekonomickej efektívnosti, ako aj metodik, metód, prístupov a techník jej zvyšovania; výchova a vzdelávanie pre efektívnu kolektívnu prácu atď.).

⁵ Dotazník *Charakteristika pracovného kolektívu* [Perlaki, 1975a; 1977a] pozostáva z desiatich charakteristických dimenzií pracovného kolektívu (pozri

graf 6) a z doplnku. Každá dimenzia je popísaná pomocou niekoľkých položiek. (Dotazník sa skladá z 29 položiek.) Jednotlivé položky sú znázornené stupnicami v intervale od jedna do deväť bodov. Každá stupnica je najprv všeobecne popísaná, potom sú popísané aj jej krajné body (bod 1: minimálne efektívny pracovný kolektív a bod 9: maximálne efektívny pracovný kolektív).

Respondenti (členovia určitého pracovného kolektívu) majú podľa svojho osobného názoru označiť na každej stupnici súčasný stav ich pracovného kolektívu celým číslom od 1 do 9.

Desiata dimenzia dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu* „Vzťah k ostatným pracovným kolektívom, s ktorými pracovný kolektív bezprostredne spolupracuje“ bola už v Sociologickom časopise popísaná [Perlaki 1977b].

⁶ Pozri Perlaki 1976.

3. *Akčná funkcia.* Dotazníky umožňujú členom pracovného kolektívu vypracovať súbor konkrétnych, skordinovaných a organicky spojených opatrení na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti ich pracovného kolektívu.

Dotazníky *Popis dimenzií pracovného kolektívu*⁷ a *Názory na vedenie* sú pomocnými dotazníkmi batérie a metodiky KP.

Tretia fáza KP je v podstate spätnou väzbou na socioekonomickú efektívnosť procesu fungovania pracovného kolektívu. V tejto fáze sa členovia pracovného kolektívu oboznámia s údajmi, ktoré sa zistili a spracovali v predošlej fáze. Po oboznámení sa s údajmi členovia pracovného kolektívu o nich diskutujú, snažia sa o ich objektívnu analýzu a interpretáciu, ako i o formuláciu záverov a realizáciu opatrení na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu.

V *štvrtej fáze KP* si členovia pracovného kolektívu zlepšujú, rozširujú a získavajú vedomosti a schopnosti potrebné k vyriešeniu a odstráneniu zistených problémov procesu fungovania svojho pracovného kolektívu a k zvýšeniu jeho socioekonomickej efektívnosti. V tomto školení sa používa hlavne aktívne sociálne učenie (aktívne vzdelávacie metódy), ktoré je organicky doplnené krátkymi prednáškami relevantnej teórie a individuálnym štúdiom.

V *piatej fáze KP* členovia pracovného kolektívu využívajú vedomosti a schopnosti, ktoré získali počas školenia (štvrtá fáza) k novej analýze a interpretácii údajov o procese fungovania svojho pracovného kolektívu (získaných v druhej a tretej fáze ako i počas školenia), k novej diagnóze svojich pracovných ako aj sociálnopsychologických problémov a k ich praktickému vyriešeniu a odstráneniu ve-

dúcemu k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti ich pracovného kolektívu.⁸

Výsledným cieľom KP nie je len vyriešenie konkrétnych problémov procesu fungovania pracovného kolektívu, ale aj zvýšenie vedomostí a schopností jeho členov na riešenie podobných problémov, t. j. zvýšenie celkovej — krátkodobej i dlhodobej socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu.

Prípadová štúdia aplikácie metodiky

V popisovanej prípadovej štúdii sa metodika KP aplikovala na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti pracovného kolektívu vedúcich pracovníkov určitého úseku organizácie terciálneho sektoru vedeného námestníkom riaditeľa. Tento pracovný kolektív pozostával (včítane svojho vedúceho — námestníka riaditeľa) zo šiestich pracovníkov. Socioekonomická efektívnosť tohto pracovného kolektívu rozhodujúcim spôsobom ovplyvňovala socioekonomickú efektívnosť danej organizácie; úsek organizácie, ktorého vedúci pracovníci tvorili daný pracovný kolektív, bol rozhodujúcim a najdôležitejším úsekom danej organizácie.

Chceme zdôrazniť, že ako tento pracovný kolektív, tak aj celá organizácia, ktorej časťou tento pracovný kolektív bol, pracovali veľmi efektívne a kvalitne už pred aplikáciou metodiky KP. Pracovníci tohto pracovného kolektívu (práve tak ako aj ostatní pracovníci tejto organizácie) však boli tak vysoko motivovaní k hľadaniu ešte lepších, efektívnejších a kvalitnejších spôsobov práce, že sa rozhodli aplikovať metodiku KP.

Prvá fáza KP začala sériou porád o možnostiach aplikácie metodiky KP na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu.

⁷ Dotazník *Popis dimenzií pracovného kolektívu* [Perlaki 1975a] je určený na meranie základných statických charakteristických dimenzií pracovného kolektívu a na oboznámenie členov pracovného kolektívu s výsledkami tohto merania (spätná väzba). Pretože tieto základné statické charakteristické dimenzie pracovného kolektívu budú podstatne ovplyvňovať ako jeho socioekonomickú efektívnosť, tak aj proces a výsledky jej zvyšovania [Perlaki 1975a], budú výsledky tohto merania cenným materiálom pre racionalizátora i pre členov pracovného kolektívu, ktorí budú môcť na ich základe kvalifikovanejšie rozhodovať, ako zvýšiť socioekonomickú efektívnosť daného pracovného kolektívu.

Dotazník pozostáva z dvanástich charakteristických

dimenzií. Každá dimenzia je popísaná pomocou niekoľkých položiek — tvrdení o charakteristických vlastnostiach pracovných kolektívov. (Dotazník sa skladá zo 100 položiek — tvrdení.) Respondenti (členovia určitého pracovného kolektívu) majú podľa svojho osobného názoru označiť stupeň svojho súhlasu alebo nesúhlasu s každým tvrdením (položkou) pomocou päťbodovej posudzovacej stupnice.

⁸ Základným predpokladom úspešného vyriešenia týchto problémov a realizácie nápravných opatrení na ich odstránenie, vedúce k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu, je komplexný, systémový prístup [Čech 1973; Afanasiev 1975; Khol 1975].

Na prvých dvoch poradách sa stretol riaditeľ organizácie s racionalizátorom.⁹ Na tretej rokoval riaditeľ so svojím námestníkom — vedúcim daného pracovného kolektívu. Na štvrtnej porade sa stretli riaditeľ, vedúci daného pracovného kolektívu a racionalizátor. Na piatej porade sa členovia daného pracovného kolektívu stretli s racionalizátorom.

Okrem týchto piatich porád bola aplikácia metodiky KP prerokovaná aj na pravidelnej operatívnej porade riaditeľa organizácie (s vedúcimi pracovníkmi vrcholového vedenia organizácie).

Výsledkom porady daného pracovného kolektívu s racionalizátorom bol predbežný časový plán jednotlivých fáz metodiky KP. Tento plán aplikácie metodiky KP sa potom zahrnul do plánu činnosti organizácie na dané časové obdobie, do plánu sociálneho rozvoja pracovníkov daného pracovného kolektívu a jeho niektoré ucelené časti do riešiteľského a realizačného programu komplexnej socialistickej racionalizácie.

Základnou metódou zhromažďovania údajov v *druhej fáze KP* je hodnotenie socioekonomickej efektívnosti pracovného kolektívu a premenných, ktoré ju ovplyvňujú, pomocou batérie dotazníkov. Dotazníky, z ktorých táto batéria pozostáva, členovia pracovného kolektívu zvyčajne vyplnia jedenkrát pred a jedenkrát po aplikácii metodiky KP. V popisovanej prípadovej štúdii aplikácie metodiky KP vyplnili členovia pracovného kolektívu pre účely dôkladného štatistického vyhodnotenia efektívnosti aplikovanej metodiky KP dotazník *Charakteristika pracovného kolektívu* osemkrát pred a osemkrát po jej aplikácii.¹⁰ Ostatné tri dotazníky vyplnili len jedenkrát pred a jedenkrát po aplikácii metodiky KP.

Doplňujúce údaje o socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu (a v premenných, ktoré ju ovplyvňujú) získal racionalizátor z rozhovorov s riaditeľom organizácie, s vedúcimi pracovníkmi vrcholového vedenia organizácie, z pozorovaní charakteristického procesu fungovania daného pracovného kolektívu atď. —

ako aj pomocou prísnych kritérií [Khol 1972] socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu.

Údaje získané pomocou dotazníkov, z rozhovorov a z pozorovaní potom racionalizátor spracoval a vyhodnotil. Údaje získané z dotazníkov *Charakteristika pracovného kolektívu* a *Popis dimenzií pracovného kolektívu* znázornil aj graficky.

V *tretej fáze KP* sa členovia pracovného kolektívu oboznámili s údajmi hodnotiacimi súčasnú socioekonomickú efektívnosť ich pracovného kolektívu a premenných, ktoré ju ovplyvňujú, t. j. dostali *spätňú väzbu* na súčasnú socioekonomickú efektívnosť svojho pracovného kolektívu. V atmosfére „psychologickej bezpečnosti“ [Perlaki 1975], konštruktívnej kritiky a sebakritiky a vzájomnej otvorenosti potom pod metodicko-odborným vedením a usmerňovaním racionalizátora členovia pracovného kolektívu tieto údaje analyzovali a interpretovali. Už na základe tejto primárnej analýzy a interpretácie súčasnej socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu (a premenných, ktoré ju ovplyvňujú) — a svojich súčasných vedomostí o efektívnej kolektívnej práci a svojich súčasných schopností efektívneho kolektívneho rozhodovania a riešenia problémov — boli členovia pracovného kolektívu schopní (za metodicko-odborného vedenia a usmerňovania racionalizátora) *navrhnuť a realizovať konkrétne opatrenia na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu*.

Vo *štvrtnej fáze KP*, vo fáze školenia členov pracovného kolektívu si všetci členovia pracovného kolektívu individuálne preštudovali študijné materiály o efektívnom kolektívnom rozhodovaní a riešení problémov (a o premenných, ktoré ho ovplyvňujú), ktoré dostali od racionalizátora. Táto fáza potom pokračovala *aktívnym sociálnym učením v cvičnej situácii* [Linhart — Perlaki 1975], počas ktorého členovia pracovného kolektívu (ako aj pracovný kolektív ako celok) dostávali spätňú väzbu na efektívnosť svojho organizáčného konania a pracovných činností

⁹ V časovom úseku medzi týmito dvomi poradami sa riaditeľ organizácie podrobnejšie oboznámil s metodikou KP.

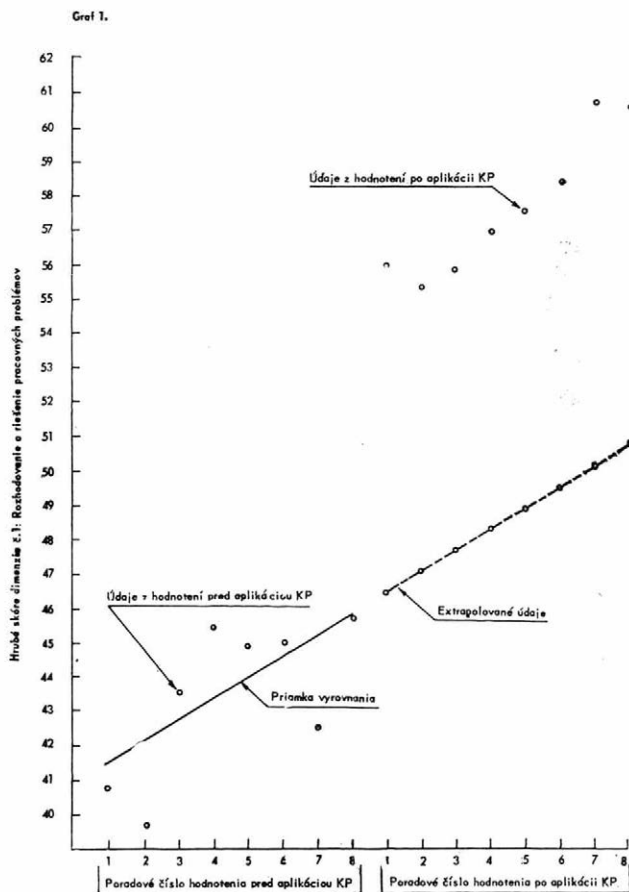
¹⁰ Hodnotenia socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu prebiehali v dva a pol až trojtýždenných intervaloch.

počas kolektívneho rozhodovania a riešenia cvičných problémov.

Keď členovia pracovného kolektívu (ako aj pracovný kolektív ako celok) dokázali zvýšiť efektívnosť svojho organizačného

Štvrtá fáza metodiky KP takto organicky prerástla do piatej fázy metodiky KP.

Počas tejto fázy členovia pracovného kolektívu riešili problémy procesu fungo-

konania a pracovných činností počas kolektívneho rozhodovania a riešenia cvičných problémov a keď sa naučili, ako sa učiť zo svojej vlastnej činnosti a zo svojej vlastnej bezprostrednej skúsenosti, aktívne sociálne učenie v cvičnej situácii (t. j. štvrtá fáza metodiky KP — fáza školenia členov pracovného kolektívu) pokračovalo aktívnym sociálnym učením v pracovnej situácii, počas kolektívneho rozhodovania a riešenia pracovných problémov pracovného kolektívu.

vania svojho pracovného kolektívu a navrhovali opatrenia na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti každej dimenzie procesu fungovania svojho pracovného kolektívu.¹¹ Racionalizátor ich oboznámil s metodikami a metodickými pomôckami, ktoré mohli pritom využiť [Perlaki 1975a, 1977a], a počas celého procesu

- diagnózy a riešenia problémov
- formulácie opatrení vedúcich k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti ich pracovného kolektívu

¹¹ Pozri dotazník *Charakteristika pracovného kolektívu*.

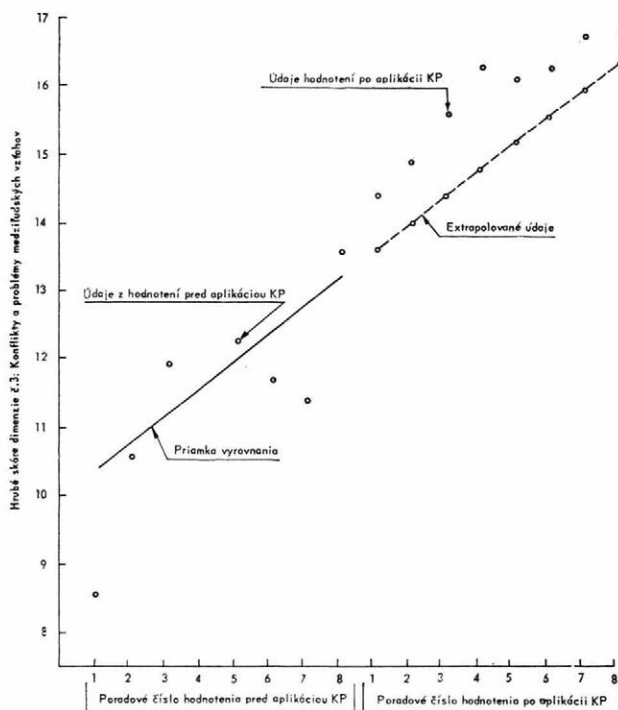
c) zostavenia plánu realizácie navrhovaných opatrení

d) realizácie navrhovaných opatrení ich metodicko-odborne viedol a usmerňoval.

Realizácia navrhovaných opatrení, ako

známil s nimi členov pracovného kolektívu, ktorí ich (za metodicko-odborného vedenia a usmerňovania racionalizátora) analyzovali, interpretovali a navrhli nové opatrenia na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu.

Graf 2.

aj výsledky týchto opatrení boli pravidelne kontrolované, hodnotené, doplňované novými potrebnými opatreniami atď. na pravidelných pracovných poradách pracovného kolektívu a na operatívnych poradách riaditeľa organizácie.

Po realizácii všetkých plánovaných opatrení na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu jeho členovia vyplnili osemkrát dotazník *Charakteristika pracovného kolektívu* a jedenkrát ostatné dotazníky¹² v predu popísanej batérie dotazníkov. Racionalizátor tieto údaje spracoval, graficky znázornil a obo-

Aplikácia metodiky KP bola formálne uzavretá a zhodnotená prv na porade daného pracovného kolektívu a racionalizátora a na porade riaditeľa organizácie, vedúceho daného pracovného kolektívu a racionalizátora a potom na pravidelnej operatívnej porade riaditeľa organizácie (s vedúcimi pracovníkmi vrcholového vedenia organizácie).

V závere aplikácie metodiky KP si racionalizátor vyžiadala od členov pracovného kolektívu spätnú väzbu na svoje organizačné konanie a pracovné činnosti a na socioekonomickú efektívnosť metodiky KP.

¹² Dotazník *Názory na vedenie* slúži na identifikáciu extrémne autoritatívnych, direktívnych a extrémne participatívnych, kolektívnych názorov členov pracovného kolektívu na vedenie ľudí pri práci, ktoré budú samozrejme značne ovplyvňovať ich názory a predstavy o optimálnom a efektívnom

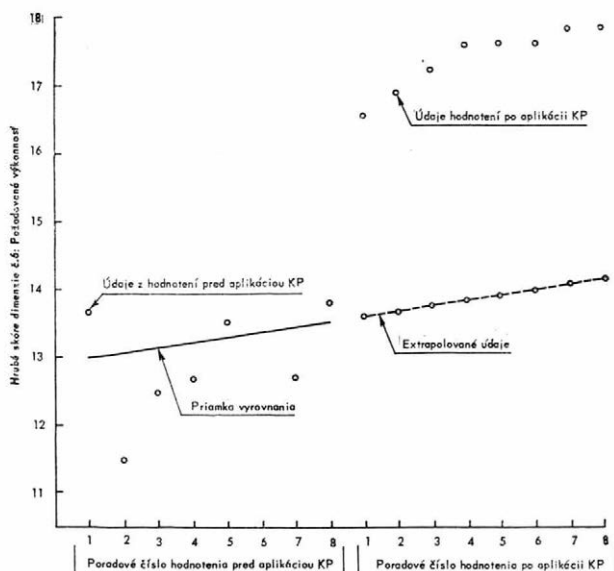
fungovaní pracovného kolektívu počas kolektívneho rozhodovania a riešenia problémov.

U členov daného pracovného kolektívu sa tieto extrémne názory nevyskytli, a preto výsledky dotazníku *Názory na vedenie* neuvádzame.

Riaditeľ organizácie, vedúci pracovníci vrcholového vedenia organizácie, vedúci daného pracovného kolektívu, ako aj

aplikácii metodiky KP v niektorých pre príklad zvolených dimenziách dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu*, ktoré boli pre účely tohoto článku vybrané z väčšieho počtu dimenzií obsiahnutých v dotazníku. Údaje ôsmich hodnotení pred

Graf 3:

všetci jeho členovia vysoko ohodnotili socioekonomickú efektívnosť aplikácie metodiky KP. Táto aplikácia *podstatne a významne zvýšila efektívnosť a kvalitu organizačného konania a pracovných činností vedúceho a všetkých členov pracovného kolektívu, socioekonomickú efektívnosť daného pracovného kolektívu, významne zlepšila jeho vzťahy, koordináciu a spoluprácu s ostatnými pracovnými kolektívmi a podstatne a významne prispela k zvýšeniu socioeconomickej efektívnosti celej organizácie.*

V nasledujúcich piatich grafoch (grafy č. 1—5) sú znázornené údaje (hrubé skóre) kolektívnych hodnotení (tj. priemery hodnotení jednotlivých členov pracovného kolektívu) socioeconomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu pred (presnejšie v druhej fáze metodiky KP)¹⁴ a po

aplikáciou metodiky KP boli vyrovnané metódou najmenších štvorcov do priamky. Údaje ôsmich hodnotení po aplikácii metodiky KP boli pomocou znamienkového testu porovnané s údajmi, ktoré sa získali extrapoláciou „priamky vyrovnania“ údajov ôsmich hodnotení získaných pred aplikáciou metodiky. Rozdiely medzi extrapolovanými údajmi a údajmi ôsmich hodnotení po aplikácii metodiky KP na zvýšenie socioeconomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu sú vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu* významné na úrovni 0,05.

Údaje (hrubé skóre) z ôsmich hodnotení pred aplikáciou KP, extrapolované údaje a údaje z ôsmich hodnotení po aplikácii KP uvádzame v tabuľke 1 (len vybrané dimenzie).

¹³ Autor ďakuje J. Koženému za štatistickú expertízu a za štatistické vyhodnotenie efektívnosti aplikácie metodiky KP.

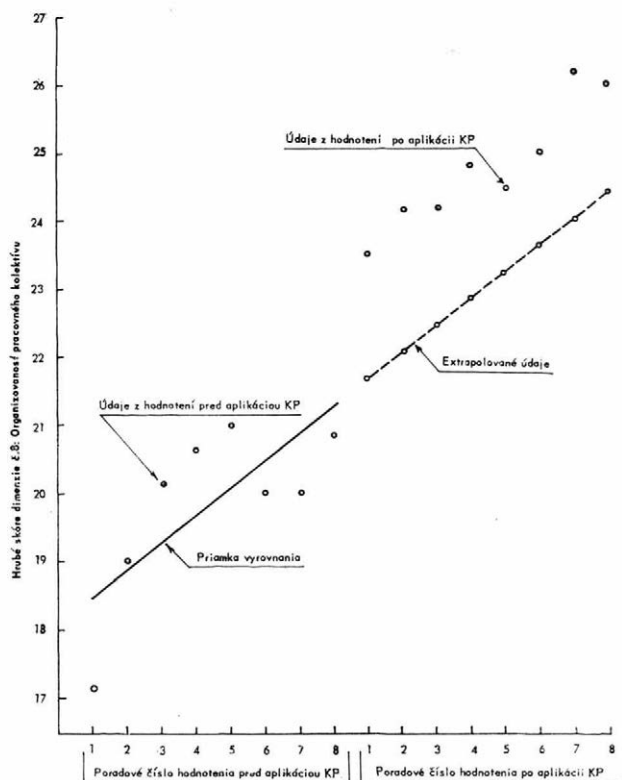
¹⁴ Prvá fáza KP je v podstate len prípravnou fázou metodiky. Nedopustíme sa teda chyby, keď

údaje hodnotení socioeconomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu z druhej fázy KP nazveme socioekonomickou efektívnosťou tohto pracovného kolektívu z obdobia pred aplikáciou KP.

Vzostupnú tendenciu svojich hodnotení socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu* pred aplikáciou KP

po aplikácii KP zavládla ako v rámci daného pracovného kolektívu, tak aj medzi týmto pracovným kolektívom a ostatnými pracovnými kolektívami v rámci danej organizácie.

Graf 4.

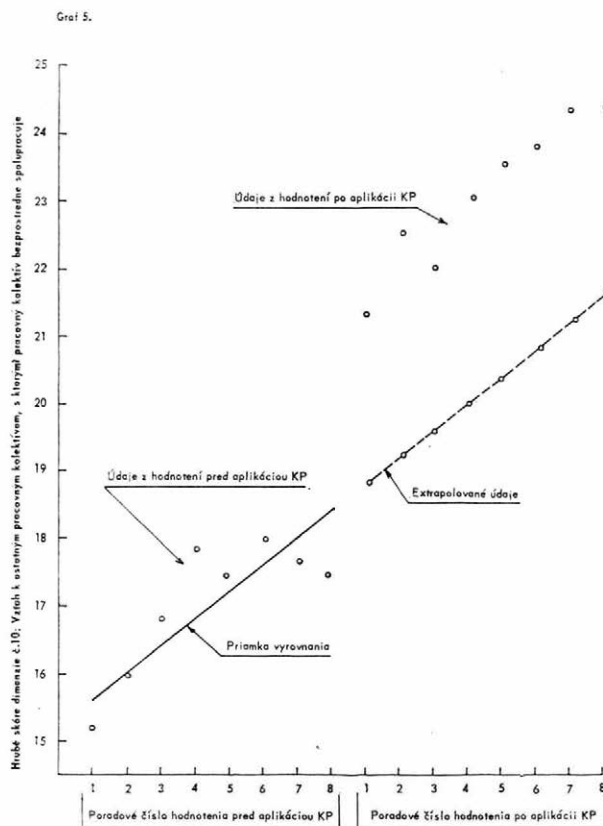
pripísali členovia pracovného kolektívu výchovno-vzdelávacej funkcii dotazníka. Vzostupnú tendenciu svojich hodnotení socioekonomickej efektívnosti svojho pracovného kolektívu z obdobia po aplikácii KP svojim zvýšeným vedomostiam a schopnostiam efektívnej kolektívnej práce (ako aj svojim zvýšeným vedomostiam a schopnostiam efektívnej spolupráce s ostatnými pracovnými kolektívami); svojim schopnostiam „učiť sa ako sa učiť“ z vlastnej činnosti a z vlastnej skúsenosti; funkčnej, pozitívnej a progresívnej zmene procesu fungovania svojho pracovného kolektívu a celkovej atmosfére dobrých vzťahov, koordinácie a spolupráce, ktorá

Vzostupná tendencia kolektívnych hodnotení (t. j. priemery hodnotení jednotlivých členov pracovného kolektívu) socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu pred a po aplikácii metódy KP bola potvrdená Cooperovou modifikáciou Coxovho a Stuartovho neparametrického testu vzostupného trendu. Testové hodnoty S a ich pravdepodobnosti p uvádzame v tabuľke 2.

Pretože stúpajúci trend hodnotení socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu* a u každého člena tohto pracovného kolektívu je následok vý-

chovno-vzdelávacej funkcie dotazníku (ktorý je organickou súčasťou metodiky KP, pre ktorú bol vypracovaný) a bezprostrednej aplikácie samotnej metodiky KP, boli údaje (hrubé skóre) prvé-

po aplikácii KP si môžeme veľmi názorne ilustrovať na nasledujúcom grafe 6. V tomto grafe sú znázornené údaje (štandardizované skóre — steny) kolektívnych hodnotení (t. j. priemery hodnotení jed-

ho hodnotenia jednotlivých členov pracovného kolektívu pred aplikáciou KP porovnané znamienkovým testom s údajmi tých istých členov pracovného kolektívu z ich ôsmeho, posledného hodnotenia po aplikácii KP. Rozdiely medzi týmito údajmi sú v každej dimenzii dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu* štatisticky významné ($p = 0,05$).

Významné rozdiely medzi prvým hodnotením socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu pred aplikáciou KP a posledným, ôsmym hodnotením

notlivých členov pracovného kolektívu socioekonomickej efektívnosti daného pracovného kolektívu pred a po aplikácii metodiky KP tentoraz vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu*, z ktorých bolo skoršej pre príklad vybraných len päť.

Údaje (hrubé skóre) jednotlivých členov pracovného kolektívu z ôsmich hodnotení socioekonomickej efektívnosti ich pracovného kolektívu pred a po aplikácii KP sa potom v rámci jednotlivých dimenzií dotazníku *Charakteristika pracovného kolek-*

Tabuľka 1

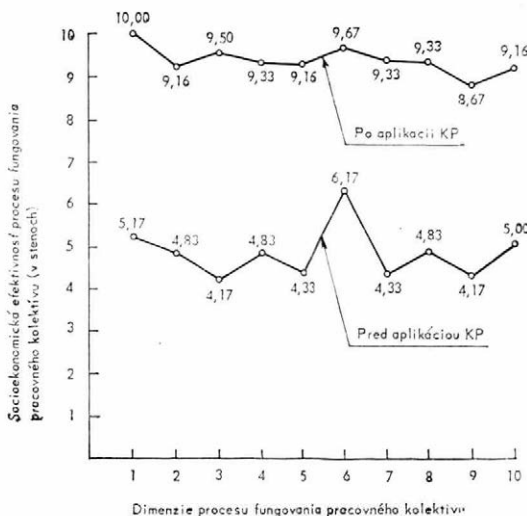
Dimenzia	Poradové číslo hodnotenia								
	1		2	3	4	5	6	7	8
1	A	40,83	39,83	43,83	45,50	45,00	45,00	42,50	45,67
	B	46,54	47,16	47,78	48,40	49,02	49,64	50,26	50,88
	C	56,00	55,33	55,83	57,00	57,50	58,33	60,67	60,50
3	A	8,50	10,50	11,83	12,83	12,17	11,67	11,33	13,50
	B	13,55	13,95	14,35	14,75	15,15	15,35	15,75	16,15
	C	14,33	14,83	15,50	16,17	16,00	16,17	16,67	16,67
6	A	13,67	11,50	12,50	12,67	13,50	13,33	12,67	13,83
	B	13,61	13,69	13,77	13,85	13,93	14,01	14,09	14,17
	C	16,50	16,83	17,17	17,50	17,50	17,50	17,67	17,67
8	A	17,17	19,00	20,17	20,67	21,00	20,00	20,00	20,83
	B	21,68	22,08	22,48	22,88	23,28	23,68	24,08	24,48
	C	23,50	24,17	24,17	24,83	24,50	25,00	26,17	26,00
10	A	15,17	16,00	16,83	17,83	17,50	18,00	17,67	17,50
	B	18,80	19,20	19,60	20,00	20,40	20,80	21,20	21,60
	C	21,33	22,50	22,00	23,00	23,50	23,83	24,33	24,33

Legenda: A — Údaje z hodnotení pred aplikáciou KP
 B — Extrapolované údaje
 C — Údaje z hodnotení po aplikácii KP

Ta buľka 2

Dimenzia	Pred aplikáciou KP		Po aplikácii KP	
	<i>S</i>	<i>p</i>	<i>S</i>	<i>p</i>
1	21	0,006	25	0,000 01
3	20	0,017	25	0,000 01
6	20	0,017	24	0,000 08
8	22	0,001	26	0,000 001
10	23	0,0004	26	0,000 001

Graf 6. Socioekonomická efektívnosť procesu fungovania pracovného kolektívu pred a po aplikácii metodiky KP

Dimenzie procesu fungovania pracovného kolektívu

1. Rozhodovanie a riešenie pracovných problémov
2. Zodpovednosť
3. Konflikty a problémy medzifundských vzťahov
4. Uznávanie a odmena
5. Dôvera, podpora a spolupráca
6. Požadovaná výkonnosť
7. Komunikácia
8. Organizovanosť pracovného kolektívu
9. Vedenie pracovného kolektívu
10. Vzťah k iným pracovným kolektívom, s ktorými pracovný kolektív bezprostredne spolupracuje

tika pracovného kolektívu) analyzovali jednofaktoriálnou analýzou rozptylu (variácie) s opakovaným meraním. Vo všetkých desiatich dimenziách dotazníku Cha-

Hodnoty F pre jednotlivé dimenzie dotazníku Charakteristika pracovného kolektívu uvádzame v tabuľke 3. Existencia štatisticky významného zlomu

¹⁵ Rozsah tejto štúdie nám nedovoľuje publikovať všetky tieto údaje. Pre ilustráciu však v nasledujúcej tabuľke uvádzame aspoň údaje jednotlivých členov pracovného kolektívu z ôsmich hodnotení prvej dimenzie dotazníku Charakteristika pracovného kolektívu (Dimenzia „Rozhodovanie a riešenie pracovných problémov“) pred a po aplikácii KP.

Tabuľka údajov jednotlivých členov pracovného kolektívu z ôsmich hodnotení desiatej dimenzie dotazníku Charakteristika pracovného kolektívu (Dimenzia „Vzťah k iným pracovným kolektívom, s ktorými pracovný kolektív bezprostredne spolupracuje“) bola publikovaná na inom mieste [Perlak 1977].

Člen pracovného kolektívu	Poradové číslo hodnotenia															
	pred aplikáciou KP								po aplikácii KP							
	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	8
1	45	41	49	45	45	46	46	46	52	55	56	59	61	62	61	63
2	50	45	42	43	45	45	46	46	48	48	54	59	56	58	61	61
3	42	38	39	47	43	43	40	46	59	59	56	56	56	56	61	58
4	27	31	46	46	46	48	34	40	56	57	57	57	57	57	59	59
5	39	38	39	44	42	38	37	42	62	54	53	52	55	56	61	61
6	42	46	48	48	49	50	50	52	59	59	59	59	60	61	61	61

Dimenzie

1	1	2	7	3	5	6	4	8	10	11	9	12	13	14	16	15
2	2	7	3	1	5	8	4	6	9	10	11	12	13	14	15	16
3	1	2	7	6	3	5	4	8	9	10	11	13	12	14	15	16
4	1	2	7	3	5	6	8	4	9	10	11	12	13	14	16	15
5	1	2	7	3	8	4	6	5	10	9	11	13	14	12	16	15
6	2	3	4	7	6	5	1	8	9	10	11	12	13	14	15	16
7	2	1	3	7	5	6	4	8	9	10	11	12	13	14	15	16
8	1	2	6	7	3	4	8	5	9	10	11	13	12	14	16	15
9	1	2	3	7	4	5	8	6	9	10	11	13	12	14	15	16
10	1	2	3	5	8	7	4	6	9	11	10	12	13	14	15	16

(skoku) medzi ôsmimi hodnoteniami pred aplikáciou metodiky KP a ôsmimi hodnoteniami po jej aplikácii bola (na podklade

predchádzajúcej analýzy rozptylu) testovaná Neuman-Keulsovým testom párového zrovnávania.¹⁶ Výsledky tohto testu si

¹⁶ Podobne ako u analýzy rozptylu sa analyzovali hrubé skóre jednotlivých členov pracovného kolektívu (v jednotlivých dimenziách dotazníku *Charak-*

teristika pracovného kolektívu) z ôsmich hodnotení pred aplikáciou metodiky KP a z ôsmich hodnotení po jej aplikácii.

Tabuľka 3: Hodnoty F pre jednotlivé dimenzie dotazníku Charakteristika pracovného kolektívu

Dimenzia	Hodnota F
1	26,33
2	15,05
3	21,15
4	38,26
5	11,77
6	89,53
7	19,42
8	915,18
9	13,02
10	12,81

Kritická hodnota $F_{.99}$ (15,75) = 2,31

môžeme graficky znázorniť v grafe 7.

Údaje (hrubé skóre) z ôsmich hodnotení pred aplikáciou metodiky KP (čísla 1—8) a z ôsmich hodnotení po aplikácii metodiky KP (čísla 9—16) sú zoradené do poradia od najnižšieho hrubého skóre po najvyššie. Hodnotenia (hrubé skóre), ktoré sa od seba štatisticky významne nelíšia, sú spojené úsečkami. Pravdepodobnosť, že hodnotenia, medzi ktorými nie sú štatisticky významné rozdiely, budeme považovať za rozdielne štatisticky významne, je 0,01.

Na grafe 7 vidíme štatisticky významný zlom (skok) medzi ôsmimi hodnoteniami pred aplikáciou metodiky KP a ôsmimi hodnoteniami po jej aplikácii u dimenzií č. 1, 2, 6, 7, 8 a 10.

Efektívnosť porád daného pracovného kolektívu (porád, na ktorých sa rozhoduje a na ktorých sa riešia problémy) sa po aplikácii metodiky KP taktiež výrazne a významne zvýšila. Pomocou neparametrickeho znamienkového testu sa dokázalo, že efektívnosť porád daného pracovného kolektívu sa po aplikácii metodiky KP štatisticky významne zvýšila ($p = 0,05$).

V základných statických charakteristikách dimenzií daného pracovného kolektívu, ktoré sa merali pomocou dotazníku *Popis dimenzií pracovného kolektívu*, nastali štatisticky významné zmeny ($p = 0,05$)¹⁷ v dimenziách č. 4, 5, 8 a 9, t. j.

¹⁷ Významnosť zmien sa testovala neparametrickým znamienkovým testom.

¹⁸ Táto dimenzia, práve tak ako aj dimenzie č. 1 (Kontrola) a č. 11 (Flexibilita) negatívne korelujú

so stratifikáciou, v uspokojení a súhlase, v jednotnosti a v participácii členov pracovného kolektívu. Uspokojenie a súhlas, jednotnosť a participácia sú pritom práve tie dimenzie dotazníku *Popis dimenzií pracovného kolektívu*, ktoré najviac korelujú so socioekonomickou efektívnosťou pracovného kolektívu a s efektívnosťou jeho porád [Perlaki 1975]. Štatisticky významná zmena v stratifikácii¹⁸ zas dokumentuje štatisticky významné zníženie rozdielov v postavení, v privilégiách, v právach a povinnostiach atď. jednotlivých členov pracovného kolektívu, t. j. určitú „demokraticizáciu“ procesu fungovania pracovného kolektívu, ktorá nastala následkom aplikácie metodiky KP. Výsledky dotazníku *Popis dimenzií pracovného kolektívu* pred a po aplikácii metodiky KP si môžeme graficky znázorniť pomocou grafov 8 a 9. Hrubou čiarou je zakreslený (a vyčíslený) priemer hodnotení jednotlivých členov pracovného kolektívu. Grafy zreteľne ilustrujú značnú zhodu názorov jednotlivých členov pracovného kolektívu na základné statické charakteristické dimenzie ich pracovného kolektívu po aplikácii metodiky KP.

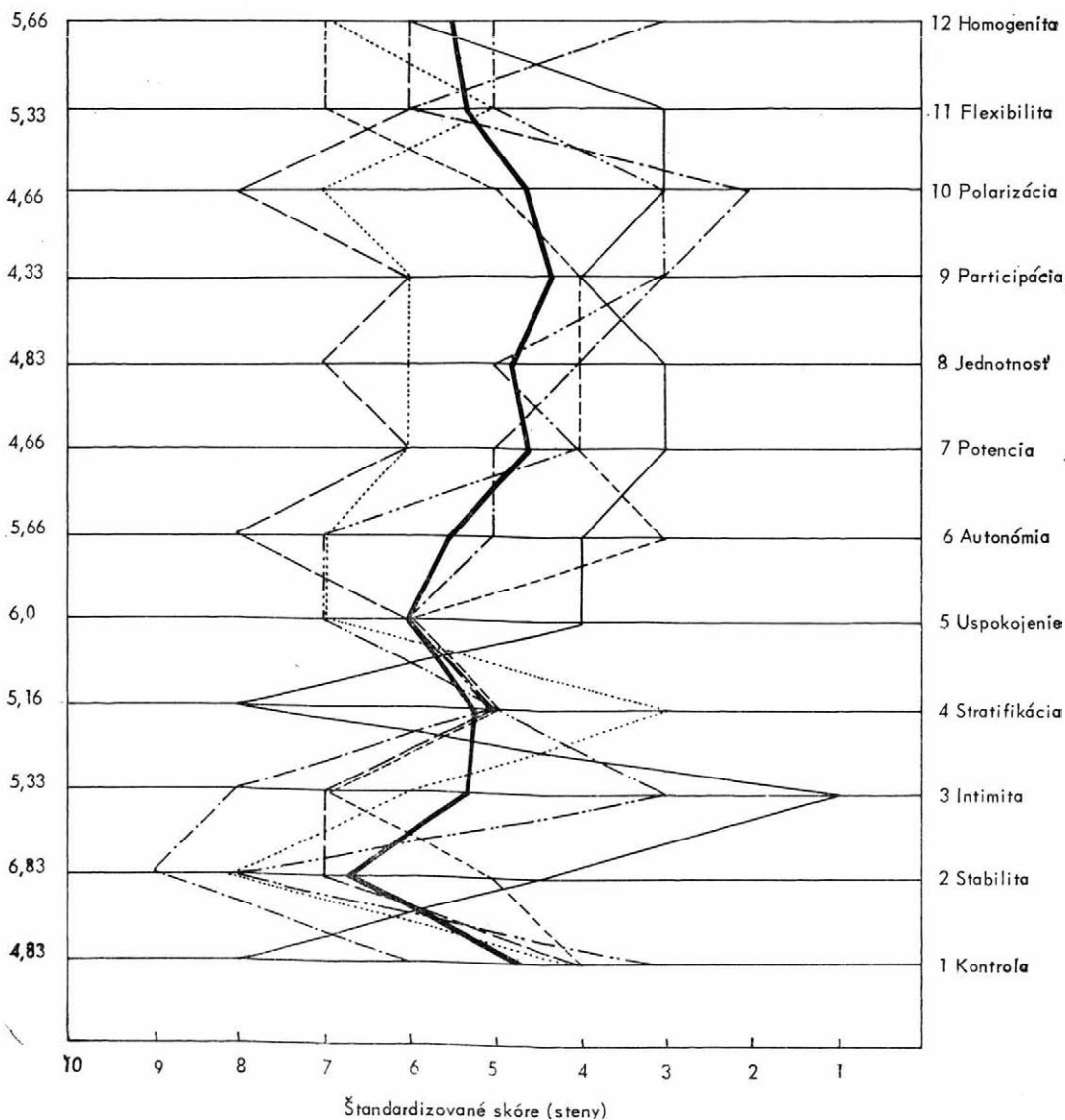
Záver

V predkladanej štúdii sme veľmi stručne popísali proces a výsledky aplikácie metodiky komplexného prístupu k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií. Táto aplikácia podstatne a významne zvýšila efektívnosť a kvalitu pracovných činností a organizačného konania vedúceho a ostatných členov daného pracovného kolektívu, socioekonomickú efektívnosť daného pracovného kolektívu, významne zlepšila jeho vzťahy, koordináciu a spoluprácu s ostatnými pracovnými kolektívami a významne prispela k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti celej organizácie.

Rozsah štúdie nám nedovoľuje podrobnejšie popísať dielce metodiky, metódy, techniky a metodické pomôcky použité v jednotlivých fázach metodiky KP.¹⁹

so socioekonomickou efektívnosťou pracovného kolektívu a s efektívnosťou jeho porád.

¹⁹ Pozri: Perlaki 1975, 1977.

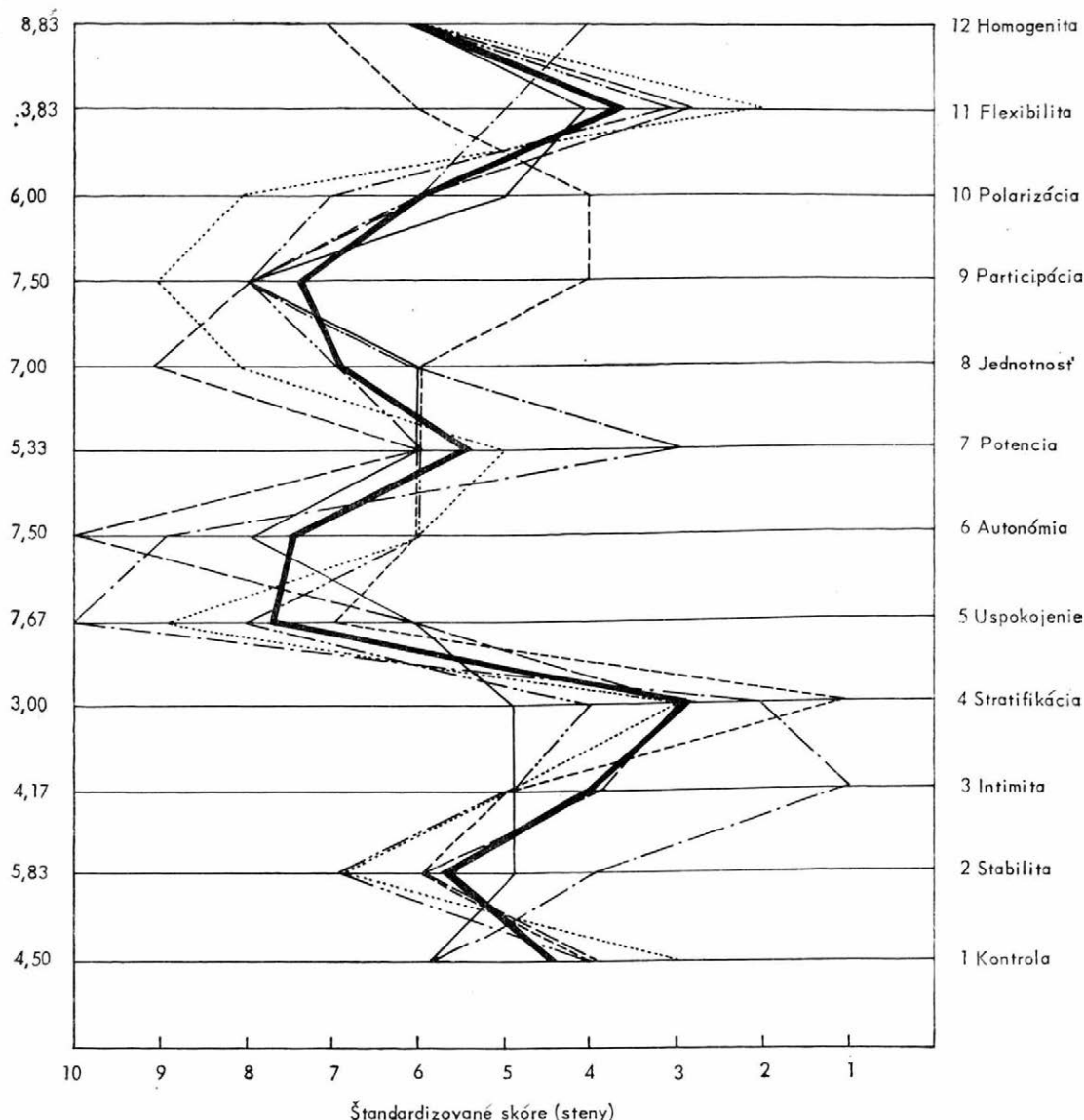

Na záver aspoň niekoľko slov o množstve času, ktoré si popísaná aplikácia vyžadala.

Táto aplikácia začala 15. 1. 1975 a skončila 12. 8. 1976. Pracovné stretnutia členov pracovného kolektívu s racionalizátorom trvali spolu približne 40 hodín. Individuálna príprava jednotlivých členov pracovného kolektívu na tieto stretnutia si vyžia-

dala priemerne 20 hodín u každého člena pracovného kolektívu (včítane 16násobného vyplňovania dotazníku *Charakteristika pracovného kolektívu*, čo u ostatných aplikácií metodiky KP odpadá).

Vzhľadom na dosiahnuté výsledky teda môžeme konštatovať, že množstvo vynaloženého času je relatívne veľmi nízke a že bolo vynaložené veľmi efektívne.

Literatúra

- Afanasiev, V. G.: *Vedecké riadenie spoločnosti*. Bratislava, Pravda 1975.
- Čech, V.: *Perspektívy práce sociológa v podniku*. In: V problémoch a postavení podnikových sociológov, Štúdie a materiály 15. Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1973, s. 242–244.
- Khol, J.: *Lidé v socialistické organizaci*. Praha, Horizont 1972.
- Khol, J.: *Člověk v systému řízení*. Praha, Svoboda 1975.

- Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.
- Kolář, J.: *Sociologie podniku*. Praha, Práce 1968.
- Kovalev, A. G.: *Kollektiv i socialno-psychologičeskije problemy rukovodstva*. Moskva, Politizdat 1975.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
- Kuzmin, E. S. — Volkov, I. P. — Svencickij,

- A. L.: *Sociaľnaja psichologija i sociaľnoje planirovanije*. In: *Sociaľnaja psichologija i sociaľnoje planirovanije*. Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta 1973, s. 3—19.
- Linhart, J.: *Proces a struktura ľidskeho učení*. Praha, Academia 1972.
- Linhart, J.: *Činnost a poznávání*. Praha, Academia 1976.
- Linhart, J. — Perlaki, I.: *Model aktivního sociálního učení*, Československá psychologie, 19, 1975, č. 3, s. 235—248.
- XV. zjazd KSČ. *Dokumenty a materiály*. Bratislava, Pravda 1976.
- Perlaki, I.: *Vybrané problémy zvyšovania socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií* (Kandidátska dizertačná práca). Bratislava, PÚ ČSAV — ČSVÚPSV 1975a.
- Perlaki, I.: *Príspevok k metodike zvyšovania socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií*. Sociologický časopis 11, 1975b, č. 1, s. 44—57.
- Perlaki, I.: *Komplexný prístup k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií*. Sociologický časopis 11, 1975c, č. 2, s. 159—169.
- Perlaki, I.: *Hodnotenie efektívnosti porád*. Syntéza, 9, 1976, č. 4, s. 126—134.
- Perlaki, I.: *Zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti pracovných kolektívov socialistických organizácií* (Záverečná správa I. etapy výskumu) Bratislava, ČSVÚPSV 1977a.
- Perlaki, I.: *Metodika zlepšovania vzťahov medzi pracovnými kolektívami*. Sociologický časopis, 13, 1977b.
- Platonov, K. K. a kol.: *Kollektiv i ličnost*. Moskva, Nauka 1975.

Резюме

Перлаки, И.: Частный пример применения комплексного подхода к повышению социально-экономической эффективности трудовых коллективов социалистических организаций

Методика комплексного подхода к повышению социально-экономической эффективности трудовых коллективов социалистических организаций является специфическим типом конкретного социального исследования — социально-техническим исследованием, направленным на выявление, решение и устранение проблем, возникающих в процессе функционирования трудовых коллективов, а также на повышение социально-экономической эффективности этих коллективов. Методика комплексного подхода исходит из основных методических принципов активного социального обучения, социального развития трудовых коллективов, а также из комплексной социалистической рационализации.

В предлагаемой статье кратко описан комплексный подход к повышению социально-экономической эффективности трудовых коллективов социалистических организаций и частный пример его применения наряду с оценкой резуль-

татов с точки зрения повышения социально-экономической эффективности данного трудового коллектива.

Руководство организации, в состав которой входил данный коллектив, руководители этого трудового коллектива, равно как и все его члены дали высокую оценку социально-экономической эффективности применения методики комплексного подхода, существенно и в значительной мере повысившей эффективность и качество организационных вопросов, а также трудовую активность руководителя и всех членов трудового коллектива; применение этой методики в жизни коллектива способствовало улучшению отношений между членами коллектива, наладило координацию и сотрудничество с другими трудовыми коллективами и повысило социально-экономическую эффективность всей организации.

Summary

Perlaki I.: *Application of the Complex Approach to Increasing the Socio-economic Effectiveness of Working Teams in Socialist Organizations. A Case Study*

The methodology of the complex approach to the increase of socio-economic effectiveness of working teams active in socialist organizations is a specific type of concrete social research — i. e. a sociotechnical research aimed at the identification, solution and elimination of problems involved in the process of the working teams' functioning, and at raising their socio-economic effectiveness. It is based on the fundamental methodological principles of active social learning, social development of working teams and complex socialist rationalization.

The present paper briefly describes the complex approach applied in raising the socio-economic effectiveness of working teams in socialist organizations and reports on a case study of its application, simultaneously evaluating its contribution to the increased socio-economic effectiveness of the working team by which it was applied.

The socio-economic effectiveness of the application of the complex-approach methods was highly evaluated by the managerial staff of the organization whose part this working team formed, by leaders of this working team, as well as by all its members. This application essentially and significantly raised the effectiveness and the quality of organizational behavior and working activities of the leader and of all working-team members, the socio-economic effectiveness of the given working team, significantly improved its relationships, co-ordination and co-operation with other working teams, and essentially and significantly contributed to an increased socio-economic effectiveness of the entire organization.

Socioekonomická klasifikace měst v ČSR

JIRÍ LINK

Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha

Úvod

Města na území ČSR prošla složitým ekonomickým, kulturně historickým a politickým vývojem. Procesy, charakterizující tento vývoj, se nedotkly všech měst stejnou měrou. V současné době jsou proto města ČSR značně diferencována. Tato mnohotvárná diferenciaci značně ztěžuje, ba i někdy znemožňuje zevšeobecňující pohled na strukturu městského osídlení, zvláště uvažujeme-li několik hledisek současně.

Vhodnou metodou k popisu a analýze existujícího stavu je mnohorozměrná klasifikace. Exaktním způsobem a s předem danou přesností kondenzuje velké množství informací o městech a seskupuje je do víceméně malého počtu skupin relativně homogenních co do všech uvažovaných hledisek.

V našem příspěvku uvedeme výsledky mnohorozměrné klasifikace měst z hlediska socioekonomických, demografických a bytových charakteristik. Tato klasifikace byla zpracována ve *Výzkumném ústavu výstavby a architektury* v letech 1973 až 1975 jako součást širšího výzkumného úkolu zabývajícího se problémy urbanizace a osídlení. Jelikož v klasifikaci nemohly být pro nedostatek příslušných dat vzaty v úvahu urbanistické charakteristiky, jde v podstatě o socioekonomickou klasifikaci opírající se o data o obyvatelstvu a bytovém fondu. Přes tato omezení přináší však řadu zajímavých a cenných poznatků a odpovídá nárokům kladeným na klasifikace měst, u nichž se předpokládá přínos mimo jiného v oblasti

- *pojmového zpřesnění*
- *vytvoření podkladů k nástrojům pro další výzkumy*
- *rozboru faktorů, které působí na urbanizaci a růst měst*
- *dalšího plánování sídel*
- *ujasnění vztahů mezi jednotlivými vlast-*

nostmi měst (v jaké míře a jak souvisí např. velikost města se strukturou obyvatelstva)

- *tvorba signalizačního systému na základě klasifikace, která poukazuje na nevyrovnanost vývoje určitého města.*

Výsledky klasifikace mohou být užitečné i pro další analogicky orientované studie a mají též nesporný metodologický význam.

Klasifikovaná města a indikátory

Předmětem klasifikace byly obce na území ČSR, které vykazovaly k datu posledního sčítání lidu, domů a bytů, 1. 12. 1970, 5000 a více trvale bydlících obyvatel. Tyto obce budeme dále nazývat městy (bez ohledu na jejich právní statut), obyvatelstvem budeme rozumět pouze trvale bydlící obyvatelstvo (pokud nebude výslovně uvedeno jinak).

V r. 1970 bylo na území ČSR 215 měst s 5000 a více obyvateli. Každé z těchto měst bylo charakterizováno více či méně rozsáhlým systémem charakteristik, které budeme nadále nazývat indikátory socioekonomické, demografické a bytové situace a úrovně města. Výběr indikátorů byl podmíněn těmito požadavky: Indikátory musí rovnoměrně pokrývat danou problémovou oblast a dobře vystihovat nejdůležitější stránky problému. Musí být ve všech městech dostupné a stejně spolehlivé. Z tohoto hlediska byl proveden předběžný výběr 82 indikátorů, jež byly vypočteny na základě exerce definitivních výsledků sčítání lidu, domů a bytů z r. 1970. Indikátory mají tvar procentuálních podílů či indexů a opírají se o absolutní údaje o obyvatelstvu a bytech přepočtené na územní organizaci platnou k 1. 1. 1972. Z pracovních důvodů a pro snadnou orientaci byly rozděleny do tří skupin — do skupiny indikátorů socioekonomické povahy (S), demografické povahy (D) a do skupiny indikátorů

bytového fondu (B). Pro každý indikátor bylo vypočteno jeho statistické rozložení a indikátor byl obvyklým způsobem standardizován na nulový průměr a jednotkovou směrodatnou odchylku.

Popis metodiky klasifikace

Vzhledem k tomu, že statistické rozložení některých indikátorů bylo většinou značně asymetrické, přikročili jsme z formálně matematických důvodů k transformaci proměnných, která zaručovala, aby distribuce znaků měla přibližně Gaussovo normální rozložení.

Statistická teorie totiž ukazuje, že charakter závislosti mezi dvěma normálně rozloženými proměnnými je lineární. Dále z ní vyplývá, že multinormalitou, tj. normalitou rozložení všech indikátorů v matici dat X , zajistíme ve velmi přijatelných mezích linearitu závislosti mezi všemi dvojicemi indikátorů matice X . Normalizací indikátorů splníme předpoklad adekvátního použití koeficientu lineární korelace (Bravais-Pearsonova), a tím i použití metody hlavních komponent. Rovněž mnohonásobná diskriminační analýza, které jsme použili, dává v případě normálně rozložených indikátorů přesnější výsledky.

Jsou známy návody, podle nichž na základě šikmosti a špičatosti rozložení určíme vhodnou transformaci. My jsme použili jiné metody. Pro každý indikátor bylo samočinným

počítačem určeno jeho statistické rozložení, dále pak aritmetický průměr, rozptyl, šikmost a špičatost. Každá proměnná pak byla transformována pomocí následujících funkcí: $1/X$, $X^{1/3}$, X^2 , X^3 , $\text{LOG}(X)$ a $\text{LOG}/\text{LOG}(X)$. Pro každý typ transformace byl zjištěn průběh rozložení a příslušné charakteristiky. Smirnov-Kolmogorovým testem jsme posléze testovali shodu s normálním rozložením. K další analýze jsme použili to rozložení, jež vykazovalo nejmenší odchylky od normálního rozložení. Oprávněnost postupu byla ověřována testováním odchylek měr šikmosti a špičatosti od očekávaných hodnot za předpokladu normálního rozložení (šikmost = 0, špičatost = 3). Dále byly z původního výběru indikátorů vyřazeny ty indikátory, jejichž komunalita (viz dále) byla nižší než 0,50. Zbylých 57 indikátorů bylo podrobeno další analýze. Zastoupení jednotlivých skupin indikátorů bylo rovnoměrné.

Zvolené indikátory by bylo možno již bezprostředně použít ke klasifikaci. Tento postup by však narazil na značné obtíže. Každou klasifikaci je třeba interpretovat a konfrontovat s odlišnými klasifikacemi. Interpretace založená na 57 takových klasifikacích by byla prakticky nemožná a sama o sobě značně nepřehledná. Dále by byla v důsledku zkořelovanosti indikátorů nutně poznamenána redundantní informací. Proto jsme ještě před vlastní klasifikací přikročili k analýze hlavních komponent korelační matice¹ založené na 57 indikátorech.

¹ Korelační matici $R = (r_{ik})$ vypočteme ze vzorce

$$R = ZZ^t/N$$

kde Z je matice standardizovaných hodnot v jednotlivých indikátorech a N je rozsah souboru. Analýzou hlavních komponent matice R určíme nové proměnné jako lineární kombinace standardizovaných hodnot původních proměnných z_{ij} . Tyto nové proměnné jsou jednak lineární nezávislé, jednak jejich statistická důležitost měřena podílem jejich rozptylu na celkovém rozptylu všech proměnných (rovném n) klesá s pořadovým číslem. Analýza hlavních komponent vychází z modelu

$$Z = AF$$

přičemž $R = A^t A$; $F = (A^t A)^{-1} A^t Z = A^{-1} A^t Z$.

Matice $A = (a_{ip})$ se nazývá maticí zátěží hlavních komponent, kde a_{ip} má význam koeficientu lineární korelace mezi i -tou proměnnou a p -tou hlavní komponentou matice $F = (f_{pj})$ je maticí skóre p -té hlavní komponenty pro j -tý objekt (např. město) ve standardizovaném tvaru. Konečně matice A je diagonální matice vlastních čísel korelační matice R . Vlastní čísla matice R , obvykle značená symbolem λ_p , jsou rovna rozptylu vyčerpaného p -tou hlavní komponentou, přičemž platí

$$\lambda_p = \sum_i a_{ip}^2 \quad p = 1, 2, \dots, s$$

Suma

$$h_i^2 = \sum_p a_{ip}^2$$

$$h_i^2 = 1 \quad \text{pro } s = n$$

$$h_i^2 < 1 \quad \text{pro } s < n$$

nazýváme komunalitou i -té proměnné. Má význam čtverce koeficientu mnohonásobné korelace i -té proměnné všemi hlavními komponentami. Vzhledem k tomu, že množství vyčerpaného rozptylu daného komponenty klesá s jejím pořadovým číslem, postačí obvykle několik málo hlavních komponent k tomu, aby vyčerpalو dostatečnou část celkového rozptylu proměnných. V tomto případě je komunalita každé z proměnných menší než 1. Součet všech vlastních čísel udává rozptyl vyčerpaný zvolenými hlavními komponentami. Otázku kolik hlavních komponent extrahovat, tj. jakou část celkového rozptylu proměnných vyčerpat, aby byl popis pomocí hlavních komponent adekvátní, lze odpovědět testováním statistické významnosti komponent. V praxi považujeme na významné ty hlavní komponenty, jejichž vlastní číslo je větší než 1 (Harman 1967). Tohoto kritéria jsme použili i my.

Analýza ukázala 12 hlavních komponent s hodnotou λ větší než 1. Tyto komponenty vyčerpaly přes 82 % celkového rozptylu. Byly dále metodou VARIMAX rotovány a 10 z nich interpretováno. Rotované hlavní komponenty představují skryté popisné dimenze sledované problematiky, tj. socio-ekonomické, demografické a bytové diferenciace měst v ČSR. Pro každé město a každou z 12 rotovaných komponent bylo vypočteno skóre, které měří polohu města na té které popisné dimenzi. Skóre byla vypočtena tak že sigma rovná se 1 a podle vzorce v poznámce 1.

Poslední typ skóre byl použit jako vstupní data pro klasifikaci. Skóre o jednotkové směrodatné odchylce nejsou pro účely klasifikace příliš vhodná, neboť ruší vazbu skóre na původní hodnoty proměnných.

Interpretace rotovaných hlavních komponent

Interpretace rotovaných hlavních komponent vychází především z numerických hodnot zátěží. Přihlíželi jsme především k těm zátěžím, jejichž absolutní hodnota byla větší nebo rovna 0,45, což znamená, že daná komponenta vysvětluje cca 20 % rozptylu daného indikátoru. Druhým pomocným kritériem při interpretaci byla komponentní skóre. V zájmu stručnosti uvádíme název komponenty, procento jí vyčerpaného celkového rozptylu a pouze charakter závislosti na proměnné pro zátěže v absolutní hodnotě větší než 0,45.

I. Demograficko-ekonomický potenciál města (dále označovaný jen vitalita) — 18,2 %

Komponenta kladně koreluje s velikostí společně hospodařící domácnosti (měřené několika indexy), s podílem věkové skupiny 0—14, se Sauvyho indexem, s podílem bytů postavených po r. 1945, s růstem počtu obyvatel v r. 1961—1970 a s maskulinitou obyvatelstva. Záporná korelace byla zjištěna s podílem věkové skupiny 60+ a s podílem starých a méně kvalitních bytů.

Interpretace hlavních komponent, pokud je to třeba, vychází z numerických hodnot zátěží. Aby byla interpretace snazší, transformujeme původní matici zátěží A na matici B (musí platit $BB^T = R$) tak, aby zhruba řečeno v každém sloupci matice B odpovídajícímu zátěží jednotlivých transformovaných komponent bylo co nejvíce čísel zanedbatelně malých a pak čísel v ab-

II. Sociokulturní úroveň obyvatel města — 11,5 %

Kladně koreluje s úrovní vzdělání, s podílem zaměstnanců, s podílem domácností vlastních auto, chatu, ledničku a vysavač, dále s podílem obyvatel české národnosti. Záporná korelace se projevuje u podílů dělníků a obyvatel slovenské národnosti.

III. Stupeň urbanizace města — 10,6 %

Byla zjištěna kladná korelace s podílem bytů vybavených vodovodem, elektřinou a plynem, s podílem rodinných domků, s hustotou zalidnění, velikostí města měřenou počtem jeho obyvatel a velikostí domu měřenou počtem bytů. Zápornou korelaci pozorujeme pak u podílu bytů s elektřinou a vodovodem, u podílu bytových domů, podílu obyvatel zaměstnaných v zemědělství a lesnictví a nakonec u podílu bytů III. a IV. kategorie.

IV. Významnost terciéru v ekonomické aktivitě obyvatelstva — 6,4 %

Komponenta kladně koreluje s podílem obyvatel zaměstnaných v terciárním sektoru a s podílem zaměstnaných ve stavebnictví, záporně pak s podílem obyvatel zaměstnaných v průmyslu.

V. Celková úroveň ekonomické aktivity obyvatelstva — 6,2 %

Kladně koreluje s podílem ekonomicky aktivních obyvatel, s podílem ekonomicky aktivních žen a s podílem obyvatel v produktivním věku (věková skupina 15—59).

VI. Významnost zemědělství v ekonomické aktivitě obyvatelstva — 5,8 %

Komponenta kladně koreluje s podílem obyvatel zaměstnaných v zemědělství, s podílem bytů postavených do r. 1869, a s podílem dočasně nepřítomného obyvatelstva na jedné

solutní hodnotě blízkých 1. Jde o transformaci typu rotace. Z řady metod rotace jsme použili metody VARIMAX (Kaiser 1958), která zachovává původní lineární nezávislost rotovaných komponent. Skóre rotovaných komponent vypočteme analogicky jako

$$G = (B^T B)^{-1} B^T Z,$$

kde G je matice skóre rotovaných komponent.

straně, na straně druhé koreluje záporně s podílem bytů postavených po r. 1945.

VII. *Integrovanost města ve vyšším sídelním útvaru — 5,5 %*

Komponenta kladně koreluje s indikátory podílů ekonomicky aktivního obyvatelstva vyjíždějícího za zaměstnáním mimo místo trvalého bydliště a s podílem obyvatel vyjíždějících jednou denně na jedné straně, na straně druhé záporně koreluje s podílem obyvatel, jimž cesta za zaměstnáním mimo místo trvalého bydliště trvá déle než 1 hodinu. Integrovanost je zde tedy chápána ve smyslu vyjíždky za zaměstnáním.

VIII. *Důležitost nestabilní složky obyvatelstva — 4,6 %*

Kladně koreluje s indikátory důležitosti nestabilní složky obyvatelstva (dočasně nepřítomného a dočasně přítomného obyvatelstva) vzhledem k celkovému počtu trvale bydlícího obyvatelstva.

IX. *Intenzita bytové nouze — 4,5 %*

Kladně koreluje s indikátory bytového nedostatku, konstruovanými z absolutních počtů společně hospodařících domácností a absolutních počtů bytů a s podílem obyvatelstva české národnosti.

X. *Sociální úroveň bydlení — 4,0 %*

Komponenta kladně koreluje s průměrnou velikostí obytné plochy bytu a s průměrnou obytnou plochou per capita na jedné straně, záporně s průměrným počtem osob na jednu obytnou místnost na straně druhé. Zbylé dvě rotované hlavní komponenty se nepodařilo spolehlivě interpretovat.

Skóre $\langle 0, \lambda \rangle$ všech 12 rotovaných hlavních komponent sloužila jako vstupní data pro klasifikaci, jejíž výsledky dále uvádíme.

Metoda klasifikace

Pro klasifikaci zkoumaného souboru 215 měst bylo použito modifikované metody wroclavské taxonomie [Kraus 1973] s následným použitím mnohonásobné diskriminační analýzy [Casetti 1964]. Za míru podob-

nosti objektů O_r a O_s charakterizovaných indikátory jsme zvolili vzdálenost d definovanou v n -rozměrném ortogonálním euklidovském prostoru. Klasifikované objekty považujeme za body v tomto prostoru

$$\begin{aligned} O_r &= (x_{1r}, x_{2r}, \dots, x_{nr}), \\ O_s &= (x_{1s}, x_{2s}, \dots, x_{ns}). \end{aligned}$$

Jejich vzdálenost d_{rs} je definována vztahem

$$d_{rs} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_{ir} - x_{is})^2}$$

Lze dokázat, že vzdálenost bodů O_r a O_s definovaná v n -rozměrném standardizovaném euklidovském prostoru

$$d_{rs} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (z_{ir} - z_{is})^2}$$

je totožná se vzdáleností d_{rs} definovanou v n -rozměrném euklidovském prostoru n hlavních komponent, jestliže skóre hlavních komponent (matice F) jsou standardizována na rozptyl rovný λ

$$d_{rs} = \sqrt{\sum_{p=1}^n (f_{pr} - f_{ps})^2}$$

Použijeme-li k výpočtu vzdálenosti pouze $m < n$ hlavních komponent, dopustíme se tím jisté chyby. Tato chyba bude tím menší, čím větší bude podíl rozptylu vyčerpaného m hlavními komponentami na celkovém rozptylu všech indikátorů rovném n . Praxe ukázala, že při podílu vyšším než 80 % je tato chyba nepodstatná.

Klasifikace tedy vycházela z výpočtu matice vzdálenosti D mezi všemi dvojicemi měst. Výsledná matice je trojúhelníková ($d_{rs} = d_{sr}$) a obsahuje $N(N-1)/2$ prvků. Před započítím klasifikace je důležitá volba vhodného kritéria podobnosti — vzdálenosti d . Čím bude d větší, tím bude počet skupin menší a klasifikace obecnější. Naopak při malém d obdržíme velký počet značně vnitřně homogenních skupin. Volba velikosti d je odvislá od účelu klasifikace. Existují sice exaktní metody k určení velikosti d , tyto metody však většinou nevyhovují praktickým účelům. Obvykle tedy postupujeme zkusmo. Zvolíme několik hodnot d a z výsledků zpravidla již snadno určíme vhodnou velikost míry podobnosti, která je v daném případě vhodná. Metoda wroclavské taxonomie vychází z matice vzdáleností D . Její algoritmus je možno shrnout do následujících kroků: 1. Každému objektu určenému m indikátory

přičítáme číslo H_j vyjadřující hustotu objektů v místě j -tého objektu. H_j definujeme vztahem

$$H_j = \sqrt{\frac{1}{\sum_{K=1}^n (d_{jk} + 1)^2}}$$

Pro $j \neq k$, kde d_{jk} je vzdálenost v euklidovském prostoru. Hustota H_j roste s hustotou objektů v místě j -tého objektu.

2. Objekty seřadíme sestupně podle hodnoty H_j .
3. Zvolíme číslo d (kritérium podobnosti).
4. Z řady objektů vezmeme první objekt, který ještě nepatří do žádné skupiny. Tento bod považujeme za střed skupiny (centroid).
5. Do této skupiny zařadíme všechny objekty, jejichž vzdálenost od centroidu není větší než číslo d a které neleží v žádné skupině. Pokud takové objekty již neexistují a není-li vyčerpána jejich řada, pak se vrátíme na 4. Jinak je chod algoritmu skončen.

Výslednou klasifikaci je možno již použít. Obvykle se však snažíme řešení optimalizovat vzhledem k různým kritériím. Jedním z matematicky nejelegantnějších je optimalizace na základě maximální diskriminace skupin. V tomto případě maximalizujeme poměr meziskupinového a vnitroskupinového rozptylu.

Postupujeme tak, že vyjdeme z původní klasifikace N objektů do m skupin. Vypočteme kritérium R . Na základě dále popsaného algoritmu změníme obsazení skupin tak, že R vzroste. Dostaneme tak novou klasifikaci, spočítáme opět R , upravíme obsazení skupin a tento postup opakujeme tak dlouho, dokud R nedosáhne maxima. Tomuto postupu říkáme mnohonásobné diskriminační iterace. Jak ukázaly četné pokusy (Casetti 1964), dospějeme z poměrně libovolné původní klasifikace N objektů do m skupin po konečném počtu kroků vždy ke stejné optimální klasifikaci (ve smyslu maximalizace R) N objektů do m skupin. Původní klasifikace nemusí být tedy příliš kvalitní. Je však výhodné, není-li od optimální klasifikace příliš odlišná — uspoříme tím mnoho hodin strojového času na samočinném počítači. Metoda mnohonásobné diskriminační analýzy spočívá v těchto základních operacích:

Budiž:

X) matice původních dat rozměru $N \times p$

s elementy X_{htj} , kde

$h = 1, 2, \dots, m$ počet skupin

$j = 1, 2, \dots, p$ počet parametrů

$i = 1, 2, \dots, n_h$ počet objektů v h -té skupině

X_{ht} řádkový vektor = $(X_{ht1}, X_{ht2}, \dots, X_{htp})$

$\bar{X}_{h..j}$ skalár — průměr j -tého parametru v h -té skupině

$\bar{X}_{..j}$ skalár — průměr j -tého parametru ze všech N objektů

($\bar{X}$) matice, kterou dostaneme z matice (X), jestliže dosadíme za každé X_{htj} příslušný průměr $\bar{X}_{h..j}$

($\bar{X}$) matice, kterou dostaneme z matice (X), jestliže za každé X_{htj} dosadíme příslušný průměr $\bar{X}_{..j}$

(V) je rozdíl matic ($\bar{X}_{..}$) — ($\bar{X}$)

(W) je rozdíl matic (X) — ($\bar{X}_{..}$)

Odtud plyne, že v původním p -rozměrném prostoru je každý objekt reprezentován vektorem X_{ht} , každá skupina vektorem $\bar{X}_{ht} = (\bar{X}_{h..1}, \bar{X}_{h..2}, \dots, \bar{X}_{h..p})$ a celková klasifikace vektorem $X_{..} = (X_{..1}, X_{..2}, \dots, X_{..p})$.

Nyní budeme hledat lineární kombinace parametrů ($X_1 \dots X_p$), které budou vyhovovat optimální diskriminaci mezi skupinami v novém diskriminačním prostoru. Definujeme nyní y_{htz} jako hodnotu z -té diskriminační funkce pro i -tý objekt v h -té skupině

$y_{htz} = b_{z1}X_{ht1} + b_{z2}X_{ht2} + \dots + b_{zp}X_{htp}$ čili $(Y_z) = (B_z) \cdot (X)$, kde b jsou koeficienty, které chceme odvodit. Dále definujeme matici skóre (Y_z) jako

$$(Y_z) = (X) \cdot (B_z)$$

Průměr y_{htz} pro h -tou skupinu je tedy

$$\bar{y}_{h..z} = \sum_i y_{htz} / n_h$$

a všeobecný průměr všech y_{htz} na z -té funkci

$$\bar{y}_{..z} = \sum_h \sum_i y_{htz} / N$$

dále definujeme ($\bar{Y}_z$) jako vektor, který dostaneme z (Y_z), když za každé y_{htz} dosadíme příslušný průměr $\bar{y}_{h..z}$. Možno dokázat, že

$$(\bar{Y}_z) = (X_{..}) \cdot (B_z)$$

Analogicky bude ($\bar{Y}_z$) vektor, který dostaneme z (Y_z), když dosadíme $\bar{y}_{..z}$ za každé y_{htz} ; tento vektor je roven ($\bar{X}_{..}$) $\cdot$ (B_z). Těmito operacemi jsme původní p -rozměrný prostor transformovali pomocí lineárních diskriminačních funkcí do z -rozměrného diskriminačního prostoru.

Vlastní diskriminační procedura se může lišit v závislosti na:

- typu transformace — v našem případě jde o lineární transformaci, transformace však může být i kvadratická atd.;
- pravidla, jímž určujeme reprezentativní bod skupiny — obvykle za něj považujeme centroid skupiny, tj. bod daný aritmetickým průměrem jednotlivých souřadnic;
- způsobu měření relativní polohy bodů — v našem případě použijeme vzdálenost v euklidovském mnohorozměrném prostoru.

Řešení mnohonásobných diskriminačních funkcí vyžaduje maximalizaci podílu R

$$R = \frac{\frac{1}{N} \sum_h n_h (\bar{y}_{h..} - \bar{y}_{..z})^2}{\frac{1}{N} \sum_h \sum_i (y_{hiz} - \bar{y}_{..z})^2}$$

Čitatel ve výrazu se vztahuje k průměrné vzdálenosti od centroidu ke středu (těžišti) všech bodů. Jmenovatel pak vyjadřuje průměrnou vzdálenost od bodů (představujících klasifikované objekty) k těžišti. Maximalizujeme-li tedy podíl R , maximalizujeme tím variabilitu mezi skupinami ve srovnání s celkovou variabilitou.

Vyjádříme-li R pomocí výše definovaných vektorů, dostaneme

$$R = \frac{(\bar{Y}_{..z} - \bar{Y}_z)^{tr} (\bar{Y}_{..z} - \bar{Y}_z)}{(Y_z - \bar{Y}_z)^{tr} (Y_z - \bar{Y}_z)} = \frac{B_z^{tr} V^{tr} V B_z}{B_z^{tr} W^{tr} W B_z}$$

Nyní hledáme řešení pro (B_z) , které maximalizuje R . Řešení je analogické řešení hlavních komponent

$$(G - \lambda I) = 0$$

kde

$$G = (W^{tr} W)^{-1} V^{tr} V \quad \text{a} \quad \lambda = \frac{B_z^{tr} V^{tr} V B_z}{B_z^{tr} W^{tr} W B_z}$$

Řešení dává p vlastních čísel a jim odpovídajících vlastních vektorů. Výsledkem je matice zátěží lineárních diskriminačních funkcí a příslušné vlastní číslo lze považovat za míru diskriminační síly dané funkce. Podíl $\lambda_j / \sum \lambda_r$ dává pak relativní část rozptylu mezi skupinami vyčerpaného z -tou funkcí.

Takto vypočtené lineární diskriminační funkce mají následující vlastnosti:

- Jsou ortogonální.
- Počet lineárně nezávislých diskriminačních funkcí je maximálně roven p .

- Vektory (Y_z) jsou ortogonální jen tehdy, jsou-li vstupní data ortogonální (např. skóre hlavních komponent).
- Zátěže diskriminačních funkcí a jejich skóre je možno interpretovat podobně jako hlavní komponenty.
- Některé diskriminační funkce je možno vynechat vzhledem k jejich malému příspěvku k celkové diskriminaci (analogicky jako u hlavních komponent).

Po tomto kroku možno přistoupit k optimalizaci původní klasifikace. Mějme tedy původní klasifikaci N objektů do m skupin, tj.

$$A_s = (a_s, t_i, i),$$

kde s jest daná klasifikace a i objekt, který je v této klasifikaci zařazen do skupiny t_i . Nyní aplikujeme diskriminační proceduru D , aby-chom dostali novou klasifikaci. Toto možno zapsat jako

$$DA_s = (DA_s, t_i, i) = A_{s+1} = (a_{s+1}, t_i, i)$$

Tím jsme zároveň ukázali, že dvě klasifikace jsou ekvivalentní, jestliže

$$a_s, t_i, i = a_{s+1}, t_i, i$$

pro všechna

$$i = 1, 2, \dots, N$$

Z toho plyne, že opakované použití diskriminační procedury může být vyjádřeno jako mocnina D :

$$\begin{aligned} DA_1 &= A_2 \\ DA_2 &= A_3 = D(DA_1) = D^2 A_1 \\ DA_{N-1} &= A_N = D^{N-1} A_1 \end{aligned}$$

Tato řada kroků se nazývá diskriminačními iteracemi. Nyní se naskytá otázka, kdy bude dosažena limitní klasifikace. V posloupnosti klasifikace

$$A_1, A_2, \dots, A_v, \dots, A_w, A_{w+1}$$

jest A_w limitní klasifikací, když

$$A_z = A_w \quad \text{pro} \quad z \geq w$$

a

$$A_z \neq A_w \quad \text{pro} \quad z < w$$

(w je konečné kladné celé číslo)

Bylo dokázáno, že pro konečný počet objektů původní klasifikace bude konečným počtem iterací dosaženo klasifikace limitní.

Z toho plyne algoritmus pro dosažení limitní, tj. optimální klasifikace z klasifikace původní:

- Z původní klasifikace vypočteme lineární diskriminační funkce a skóre objektů na těchto funkcích.
- Vypočteme vzdálenosti každého objektu

od každého centroidu skupiny v diskriminačním prostoru.

3. Pro každý objekt vyhledáme nejkratší z těchto vzdáleností.
4. Na základě toho přiřadíme daný objekt do nejbližší skupiny, tím data přetřídíme a hned vypočteme nové lineární diskriminační funkce. Tyto kroky opakujeme tak dlouho, dokud nedosáhneme limitní — optimální klasifikace.

Kromě toho je možno právě popsané metody diskriminačních iterací použít například k těmto účelům:

- a) *Zhodnocení relativní kvality klasifikace.* Kvalitu možno hodnotit například podle počtu iteračních kroků, které vedou k dosažení limitní klasifikace nebo podle rozdílu mezi původní a limitní klasifikací vzhledem k indexům.

$$R^0 = \frac{\text{variabilita uvnitř skupin}}{\text{variabilita celková}} = \\ = \frac{1}{1 + \sum_r \lambda_r^0} ; \quad 0 < R^0 < 1$$

$$R = \frac{\text{variabilita mezi skupinami}}{\text{variabilita uvnitř skupin}} = \\ = \sum_r \lambda_r ; \quad 0 < R < \infty$$

Je-li R^0 malé, pak variabilita uvnitř skupin je relativně nízká, tudíž rozdíly mezi skupinami musí být vysoké. Naproti tomu nízké hodnoty R odpovídají špatné klasifikaci a vysoké hodnoty R klasifikaci dobré. Konečně další mírou kvality je srovnání počtu objektů v různých skupinách klasifikace.

- b) *Identifikaci jader skupin.* Jádra představují ty objekty, které nezměnily svou příslušnost k dané skupině po celou dobu iterací.
- c) *Testování validity klasifikace* vzhledem ke vstupním údajům získaných v různých časových a prostorových bodech.

Aplikace metody diskriminačních iterací na naše údaje vedla k podstatnému zpřesnění původní typologie založené na wroclavské metodice. Rozdělení měst do skupin bylo po aplikaci diskriminační analýzy více v souladu i s běžným povědomím o charakteru jednotlivých měst. Tento výsledek potvrzuje zkušenosti získané i jinými autory [Linhart, Rak, Vozenílek 1977].

Klasifikace měst do skupin

V této části podáváme výsledky jedné z výsledných klasifikací souboru českých měst. Zvolili jsme typologii vycházející z míry podobnosti $d = 11$. Tato typologie nepatří k nejpodrobnějším. Nepatří však ani k těm, v nichž vysoký stupeň generalizace již činí výsledky málo zajímavými a přínosnými, zejména pro plánovací praxi. Zvolená klasifikace sice stírá některá specifika, například nepostihuje skupinu lázeňských měst, která se objevuje v některých podrobnějších typologiích, skupinu regionálních metropolí apod., poskytuje však poměrně dobrý přehled.

Skupina 1 — 27 měst — střední a velká města — obslužná a administrativní centra

Obsazení:

Praha, Kladno, Slaný, Kolín, Kralupy, Mladá Boleslav, Karlovy Vary, Klatovy, Plzeň, Brno, Prostějov, Ústí n. L., Olomouc, Ostrava, Jičín, Turnov, Přerov, Rakovník, České Budějovice, Nymburk, Liberec, Česká Třebová, Louny, Jablonec n. N., Český Těšín, Hradec Králové, Pardubice.

Skupina 2 — 33 měst — malá a střední rozvíjející se průmyslová města

Obsazení:

Vlašim, Neratovice, Ostrov, Stará Role, Hodonín, Blansko, Kuřim, Gottwaldov, Otrokovice, Napajedla, Chotěboř, Kopřivnice, Mohelnice, Vsetín, Rožnov p. R., Uherské Hradiště, Uherský Brod, Žďár n. S., Nové Město n. M., Klášterec n. O., Milevsko, Prachatice, Strakonice, Sezimovo Ústí, Dobříš, Štětí, Slavkov, Zábřeh, Veselí n. M., Pelhřimov, Valašské Meziříčí, Hulín, Hlinsko.

Skupina 3 — 20 měst — malá, převážně stagnující průmyslová města

Obsazení:

Švermov, Nýřany, Dubí, Duchcov, Krupka, Nový Bydžov, Třebachovice, Petřvald, Náchod, Broumov, Červený Kostelec, Hronov, Jaroměř, Semily, Dvůr Králové, Úpice, Tanvald, Železný Brod, Lomnice n. P.

Skupina 4 — 9 měst — malá stagnující moravská města

Obsazení:

Ivančice, Jablunkov, Šenov, Frýdlant n. O., Kravaře, Strážnice, Rychvald, Kojetín, Orlová.

Skupina 5 — 54 měst — malá a střední smíšená města

Obsazení:

Čáslav, Mnichovo Hradiště, Kutná Hora, Rokycany, Kroměříž, Chrudim, Příbor, Hořice, Nová Paka, Litomyšl, Choceň, Vysoké Mýto, Vyškov, Tábor, Domažlice, Mariánské Lázně, Jindřichův Hradec, Třeboň, Poděbrady, Roudnice n. L., Kostelec n. O., Třešť, Ústí n. O., Havlíčkův Brod, Telč, Český Krumlov, Písek, Benešov, Tišnov, Kyjov, Beroun, Český Brod, Hořovice, Mělník, Rychnov n. K., Boskovice, Litovel, Žamberk, Lipník n. B., Hranice, Frenštát p. R., Holešov, Moravské Budějovice, Nové Město n. Met., Soběslav, Sušice, Polička, Přelouč, Třebíč, Velké Meziříčí, Humpolec, Bystřice p. H., Vimperk.

Skupina 6 — 23 měst — malá a střední rozvíjející se průmyslová města typická velkým podílem nové zástavby sídlištního typu

Obsazení:

Kynšperk, Most, Bílina, Frýdek-Místek, Trinec, Havířov, Karviná, Nový Bohumín, Uničov, Hlučín, Jirkov, Habartov, Meziboří, Vratimov, Bystřice n. P., Stochov, Dubňany, Sokolov, Chodov, Studénka, Kadaň, Příbram.

Skupina 7 — 11 měst — malá města: satelity

Obsazení:

Roztoky, Zbraslav, Holice, Lysá n. L., Čelákovice, Dobruška, Říčany, Šlapanice, Brandýs n. L. a Stará Boleslav, Horní Počernice, Radotín.

Zbývající tři skupiny měst jsou lokalizovány převážně v pohraničí, zahrnují však i některá města z centrální části Čech.

Skupina 8 — 11 měst — malá a střední města v pohraničí s dílčí průmyslovou výrobou

Obsazení:

Mimoň, Kraslice, Vrbno p. Pr., Varnsdorf, Nový Bor, Aš, Nejdek, Rumburk, Hrádek n. Nisou, Frýdlant.

Skupina 9 — 6 měst — menší střední města — centra převážně zemědělského okolí

Obsazení:

Bruntál, Vítkov, Tachov, Rýmařov, Stříbro, Mikulov.

Skupina 10 — 21 měst — střední a větší města v pohraničí převážně s komplexní strukturou socioekonomických funkcí

Obsazení:

Žatec, Cheb, Lanškroun, Lovosice, Teplice, Břeclav, Moravská Třebová, Krnov, Jeseník, Chomutov, Jihlava, Děčín, Šternberk, Trutnov, Nový Jičín, Opava, Šumperk, Znojmo, Svitavy, Česká Lípa, Litoměřice.

Některá města sice poněkud méně odpovídají charakteru skupiny, tato závada však tkví v samé podstatě jakékoli generalizace.

Přejdeme nyní k podrobnější charakteristice jednotlivých skupin a pokusme se o interpretaci jejich socioekonomických, demografických struktur.

Podrobná charakteristika a interpretace skupin

Skupiny lze podrobně charakterizovat pomocí průměrných hodnot skóre rotovaných komponent. Skóre dané komponenty udává polohu daného města na stupnici vyjadřující intenzitu vlastnosti, kterou tato komponenta vyjadřuje, tedy například vitalitu města.

Tabulka 1 udává průměrné hodnoty skóre rotovaných hlavních komponent, standardizovaná na jednotkovou směrodatnou odchylku. Uvádíme pouze skóre prvních 10 rotovaných komponent, tj. těch komponent, které byly interpretovány a o něž se budeme při interpretaci opírat. Hodnoty skóre uvádíme pouze schematicky a v následující formě: symbol +++ odpovídá hodnotě skóre menší než +1,5, symbol ++ volíme pro skóre v intervalu od +1,5 do +1,0, symbol + vyhrazujeme pro skóre v intervalu od +0,5 do -0,5. Symboly — — —, — — a — mají analogický význam. Skóre označené symboly +++ nebo — — — považujeme za silné nadprůměrná (podprůměrná), skóre označená symboly ++ eventuálně — — považujeme za středně nadprůměrná (podprůměrná), skóre označená symboly + eventuálně — hodnotíme jako mírně nadprůměrná (podprůměrná) a konečně skóre označená symbolem 0 představují skóre průměrná. Vzhledem ke standardizaci skóre na (0,1) by za předpokladu normálního rozložení mělo zhruba 95 % hodnot ležet v intervalu <-2; +2>.

Skupina 1 — střední a velká města, obslužná a administrativní centra

Skupina je typická nadprůměrnou urbanitou, mírně nadprůměrnou terciárností ekonomických aktivit obyvatel a mírně nadprůměrnou ekonomickou aktivitou obyvatel na jedné straně, na druhé straně mírně podprůměrnou vitalitou a mírně podprůměrnou integrovaností ve vyšším sídelním útvaru. Jinými slovy, skupinu tvoří města s dobrou technikou vybaveností, vyšší hustotou zalidnění, většími bytovými domy a nízkým podílem obyvatel zaměstnaných v zemědělství. V městech této skupiny je vyšší podíl lidí se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, vyšší podíl lidí zaměstnaných v nevýrobní sféře, dále vyšší podíl domácností vlastních auto, chatu, ledničku a vysavač. Je zde poměrně rozvinutá terciární sféra. Jedná se o skupinu měst, která se v posledních letech vyvíjela obvykle relativně pomaleji a některá z nich nemají pro další vývoj ani výraznější předpoklady demografické, ekonomické a bytové povahy. Nabízejí dostatek pracovních příležitostí, a proto intenzita vyjíždky za prací je nutně omezena. Je zde vesměs silně vyvinutá obslužná a administrativní funkce. Všechna města této skupiny byla a ve velké většině dosud jsou krajskými nebo okresními městy. Vysoce rozvinutá obslužná a administrativní funkce jim vtiskuje řadu charakteristických rysů, které jsme jen zčásti postihli pomocí námi zvolených indikátorů.

Skupina 2 — malá a střední rozvíjející se průmyslová města

Města ve skupině jsou charakteristická mírně nadprůměrnou vitalitou a mírně nadprůměrnou sociokulturní úrovní obyvatel. Urbanitu, „terciárnost“ a „primárnost“ ekonomických aktivit obyvatel možno považovat za mírně podprůměrnou. Naznačuje to, že zmíněná města se v posledních letech dynamicky rozvíjela a že mají předpoklady k dalšímu rozvoji. Jde o města průmyslová s vyšším podílem domácností s vyššími příjmy (vlastnictví auta, chaty, ledničky a vysavače). Existuje zde již většinou tradice určitého speciálního oboru průmyslové výroby, která zajišťuje dostatečnou nabídku pracovních příležitostí a pozitivně ovlivňuje demografickou a bytovou situaci. Technické vybavení

měst této skupiny, hustota zalidnění a velikost bytových domů je na nižší než průměrné úrovni.

Skupina 3 — malá stagnující průmyslová města

Skupina se vyznačuje silně podprůměrnou vitalitou, mírně podprůměrným socioekonomickým statutem, mírně podprůměrnou terciárností ekonomických aktivit obyvatel a sociální úrovní bydlení na jedné straně. Na straně druhé mírně nadprůměrnou integrovaností ve vyšším sídelním útvaru.

Města této skupiny se v minulých letech velmi pomalu rozvíjela. Je zde nedostatečná nabídka pracovních příležitostí, která se projevuje relativně intenzivní vyjíždkou za zaměstnáním. Nižší procento lidí pracujících v terciární sféře a intenzivní vyjížďka za prací svědčí o slabě vyvinuté administrativní a obslužné funkci. Tyto funkce plní jiná města v okolí. Relativní stagnace těchto měst je v mnoha případech podmíněna nepříznivou polohou.

Skupina 4 — malá stagnující moravská města

Tato města se vyznačují podprůměrnou ekonomickou aktivitou obyvatelstva, mírně podprůměrným zastoupením zemědělského obyvatelstva a mírně podprůměrnou důležitostí nestabilní složky obyvatelstva. V městech bydlí převážně lidé s nižší úrovní vzdělání, je zde větší podíl domácností s nižšími příjmy a větší zastoupení národnostních menšin. Ekonomická aktivita obyvatel je nižší v důsledku nízké ekonomické aktivity žen a nedostatečné nabídky pracovních příležitostí.

Skupina 5 — malá a střední smíšená města

Smíšenými městy rozumíme města, v nichž jsou dostatečně významně zastoupeny všechny tři hospodářské sektory (primární, sekundární a terciární). Počet obyvatel pracujících v terciéru je v těchto městech na průměru, naproti tomu počet obyvatel spjatých s primárním sektorem je mírně nad průměrem. Mírně nadprůměrná je též sociokulturní úroveň obyvatel. Ekonomická aktivita obyvatel je nižší než odpovídá průměru. Mírně podprůměrná je též zaměstnanost žen. Města této skupiny jsou v podstatě jakýmsi středním typem měst v podmínkách osídlení ČR.

Tabulka 1. Průměrné hodnoty skóre rotovaných komponent

Zkrácený název komponenty	Skupina									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I. Vitalita	—	+	—	0	0	0	++	—	0	+++
II. Sociokulturní úroveň obyvatel	+	+	—	—	+	—	—	+	0	—
III. Urbanita	++	—	0	—	0	0	+	—	+	—
IV. Terciérnost	+	—	—	—	0	—	0	+	+	+++
V. Ekonomická aktivita	0	0	0	—	—	+++	—	0	+	+
VI. Primárnost	0	—	0	—	+	0	0	—	+	+
VII. Integrovanost	—	0	+	0	0	—	+	+	0	—
VIII. Nestabilní obyvatelstvo	0	0	0	—	+	0	0	—	—	—
IX. Nedostatek bytů	0	0	0	0	0	0	0	0	0	++
X. Soc. úroveň bydlení	0	0	—	0	0	+++	0	0	0	0

Skupina 6 — malá a střední rozvíjející se průmyslová města typická velkými obytnými soubor

Skupina je typická především silně nadprůměrnou vitalitou, dále mírně nadprůměrnou urbanitou a mírně nadprůměrnou integrovaností ve vyšším sídelním útvaru na jedné straně, na straně druhé mírně podprůměrnou ekonomickou aktivitou a mírně podprůměrným socioekonomickým statusem. Jde vesměs o města, na jejichž katastru byla postavena velká sídliště pro pracující v hornictví, metalurgickém a strojírenském průmyslu. Tyto druhy průmyslu jsou zde převažující, což značnou měrou ovlivňuje demografickou a sociální strukturu obyvatelstva. Velký národohospodářský význam měst této skupiny vyvolává intenzivní bytovou výstavbu, což ještě umocňuje jejich dynamický rozvoj, podporovaný také příznivou demografickou strukturou a již založenými růsto-

vými trendy. Mírně nadprůměrná urbanita ukazuje na dobrou technickou vybavenost, relativně husté zalidnění a nadprůměrnou velikost bytových domů. Vzhledem k úzké specializaci měst (pokud se týče jejich ekonomické základny) je zde nutná poněkud vyšší vyjíždka za zaměstnáním mimo město. Podprůměrná ekonomická aktivita obyvatel vyplývá zejména z nízké zaměstnanosti žen, která je typická pro domácnosti horníků.

Skupina se jeví jako dynamická a hospodářsky vysoce významná; i v budoucnosti se bude intenzivně rozvíjet.

Skupina 7 — malá města — satelity

Města s mírně nadprůměrnou sociokulturní úrovní obyvatelstva, mírně nadprůměrnou integrovaností ve vyšším sídelním útvaru, středně podprůměrnou důležitostí nestabilní složky obyvatelstva a mírně podprůměrným zastoupením zemědělců. Jde o malá města tvořící zázemí velkých měst — především

Prahy. Tato města složí téměř výhradně k bydlení obyvatel, kteří vyjíždějí za prací do blízké metropole. Tím je determinován jejich dosavadní i budoucí rozvoj. Vykazují nízkou technickou vybavenost, zástavba má mnohdy charakter rodinných domků a činžovních vil, to vše se promítá do podprůměrné hodnoty urbanity. Úzkou závislostí na metropoli vysvětlujeme též nadprůměrnou intenzitu terciárních ekonomických aktivit obyvatel. Města slouží především k bydlení obyvatel pracujících v metropoli a nemají prakticky jiné funkce. Úzká závislost na metropoli nutí města-satelity sledovat její vývoj. Některá města byla již metropolí pohlcena (Zbraslav, Horní Počernice a Radotín Prahou). Mírně nadprůměrná primárnost ekonomických aktivit dokumentuje vyšší podíl zemědělského obyvatelstva a odráží minulý vývoj a lokalizaci těchto měst.

Zbývající tři skupiny měst se vyznačují poněkud odlišnou demografickou strukturou obyvatelstva (vesměs nadprůměrně zastoupení mladších věkových kategorií) a příznivější bytovou situací z hlediska zalidněnosti bytů a plošné výměry bytů. Z hlediska sociální struktury a charakteru bydlení jsou tato města velmi různorodá, jak ostatně vyplývá z průměrných komponentních skóre uvedených v tabulce 1.

Nejvýznamnější je zde skupina středních a větších pohraničních měst. V těchto městech, podobně jako v některých dalších pohraničních městech zařazených do skupiny 1, se demografická struktura, ovlivněná v některých případech dosti podstatně odsunem německého obyvatelstva po roce 1945, dnes podstatně přiblížila situaci v ostatních městech. Jde vesměs o významná centra průmyslové výroby s vyvinutou administrativní a obslužnou funkcí. Komplexnost těchto městských funkcí se odráží ve zvýšeném podílu osob se středoškolským a vysokoškolským vzděláním a ve vyšším zastoupení zaměstnaneckých složek obyvatelstva s dobrou životní úrovní. Města nabízejí svým obyvatelům dostatek pracovních příležitostí, a proto je i rozsah dojížděky za prací mimo město poměrně omezený.

Charakteristiky zbývajících dvou kategorií měst si čtenář odvodí z tabulky 1 snadno samostatně, popřípadě se může obrátit na původní práci kde jsou výsledky publikovány in extenso [Link 1975].

Závěr

Všech deset skupin, zahrnujících všech 215 měst s více než 5000 obyvateli v ČSR, představuje základní typy měst, která ohraničují socioekonomickou diferenciaci českého osídlení v roce 1970. Klasifikace slouží spíše k získání kvalifikovaného přehledu než k hlubší analýze příčin a souvislostí, jichž jsme se ve stati pouze dotkli.

Literatura

- Anderson, T. W.: *An Introduction to Multivariate Statistical Analysis*. New York, John Wiley, 1958.
- Bartlett, M. S.: *Tests of Significance in Factor Analysis*. BJP Stat. Sec., 3, 1950.
- Casetti, E.: *Multiple Discriminant functions*. Technical Report No. 11, Computer Applications in the Earth Sciences Project, Department of Geography, Northwestern University, 1964.
- Casetti, E.: *Classificatory and Regional Analysis by Discriminant Iterations*. Technical Report No. 12, Computer Applications in the Earth Sciences Project, Department of Geography, Northwestern University, 1964.
- Harman, H.: *Modern Factor Analysis*, Chicago and London, The University of Chicago Press 1967.
- Kaiser, H. F.: *The Varimax Criterion for Analytic Rotation in Factor Analysis*. Psychometrika, 23, 1958.
- Kraus, P.: *Obecný taxonomický program*. Praha VÚVA, 1973 (rotaprint).
- Link, J.: *Klasifikace měst z hlediska jejich socioekonomických, demografických a bytových charakteristik v ČSR r. 1970*. Praha VÚVA, 1975.
- L'nhart, J. — Rak, V. — Voženilek, J.: *Sociální aspekty ekologické zónace hlavního města Prahy*. Sociologický časopis 13, 1977, č. 1, s. 94.
- Moser, C. A., Scott, W.: *British Towns: A Statistical Study of their Social and Economic Differencies*. London, Oliver and Boyd, 1964.
- Racine, J. B., Cavalier, M.: *Ecologie factorielle et attributs géographiques*. Cahiers de géographie de Québec, 16, 1972.

Резюме

Линк, Й.: Социо-экономическая классификация городов в ЧСР

В статье приводятся результаты классификации 215 городов ЧСР, численность населения которых к 1970 г. превысила 5000 человек. Классификация основана на 57 показателях, отражающих социальную структуру населения, демографический состав, оснащенность

квартир и общее состояние жилфонда в городах. Показатели были выведены на основании переписи населения 1970 г.

На основании анализа главных компонентов исходные показатели были сведены к 12 синтетическим показателям, которые охватывают 82% рассеяния всех наблюдаемых переменных. Синтетические показатели выводились на основании использования главных компонентов, для уточнения теоретической модели простой структуры была использована максимизация критерия VARIMAX.

Десять наиболее важных главных компонентов были сформулированы следующим образом:

1. Демографический и экономический потенциал города
2. Социо-культурная зрелость населения
3. Степень урбанизации города
4. Место «третичного» сектора в экономической активности населения
5. Общий уровень экономической активности населения
6. Место сельского хозяйства в занятости населения
7. Включение города в агломерацию
8. Место, занимаемое нестабильным компонентом населения
9. Интенсивность жилищного кризиса
10. Социальный уровень жилфонда

Эти компоненты и два следующих компонента, которые не удалось сформулировать однозначно, были использованы как исходные данные для нумерической таксономии. Классификация основана на модифицированном методе так наз. Вроцлавской таксономии, последовательно уточняемой при помощи множественного дискриминационного анализа. Далее в статье описывается разделение городов на 10 основных групп и рассматриваются связи этой классификации с развитием социально-экономической системы ЧСР в последние годы.

Summary

Link J.: Socio-economic Classification of Towns in the Czech Socialist Republic (CSR)

The paper presents the results of the classification of 215 towns in the CSR whose number of inhabitants has, by 1970, surpassed

five thousand. The classification is based on 57 indicators covering the social structure of the population, the demographic structure, household equipment and the general housing situation in the towns. The indicators were determined in consideration of the 1970-census results.

By applying the principal component analysis, the original indicators collapsed into twelve synthetic indicators (component scores) exhausting 82% of the total dispersion of the battery of variables. The scores were derived from rotated principal components; an approximation to the theoretical model of the simple structure was attained by maximizing the VARIMAX criterion.

Ten most relevant principal components were interpreted in the following way:

1. demographic and economic potential of the town (vitality),
2. socio-cultural level of the inhabitants,
3. urbanization level of the town,
4. significance of the tertiary sector in the population's economic activity,
5. general level of the population's economic activity,
6. significance of agriculture in the population's economic activity,
7. integration of the town into a higher settlement unit,
8. relevance of the unstable population component,
9. intensity of housing shortage,
10. social level of habitation.

These and the two remaining components (which defied all unambiguous interpretation) were used as input data for numerical taxonomy. The classification is based on the modified Wroclaw-taxonomy method; iteratively it is made more precise with the aid of a multiple discrimination analysis. The paper goes on to describe the breakdown of the towns into ten principal groups and to discuss the relations of this classification to the most recent developments of the CSR's socio-economic system.

Sociologičeskije issledovanija — ročník 1976

Redakční článek *Sociologický výzkum do služeb budování komunismu*, uveřejněný v druhém čísle loňského ročníku časopisu *Sociologičeskije issledovanija*, formuluje nejen základní orientaci sovětských sociologů při plnění závěrů XXV. sjezdu KSSS, ale charakterizuje rovněž hlavní poslání tohoto časopisu.

Sjezd KSSS vytyčil před společenské vědy řadu závažných úkolů. Patří mezi ně řešení takových problémů, jako jsou například tendence dalšího rozvoje sovětské společnosti a jejích výrobních sil, proměny sociální a třídní struktury a upevňování sociální homogenity socialistické společnosti, charakter a obsah práce v podmínkách rozvinutého socialismu, socialistický způsob života, všestranný rozvoj kultury a vzdělanosti lidu, klíčové problémy světového vývoje a mezinárodních vztahů, problematika války a míru apod. Každý z uvedených problémů má své sociologické aspekty, jejichž řešení předpokládá aktivní podíl sociologů a sociologického výzkumu.

Srovnáváme-li uvedené úkoly s úkoly, které dnes řeší naše sociologická fronta, pak je jednoznačně zřejmé jejich shodné obsahové zaměření, vyvěrající z jednotných marxisticko-leninských teoretických a metodologických základů a z aktuálních potřeb společenské praxe v období budování rozvinuté socialistické společnosti.

Zde také spočívají základní zdroje dalšího rozvoje vědecké spolupráce mezi zeměmi socialistického společenství, nacházející svůj výraz v prohlubování integrace vědeckého výzkumu. Spolupráce socialistických zemí na poli vědy je nemyslitelná bez soustavné výměny vědeckých informací a poznatků, k níž stále významněji přispívají vědecké časopisy vydávané v jednotlivých socialistických zemích.

Tuto roli s úspěchem plní i sovětský časopis *Sociologičeskije issledovanija*, který za poměrně krátkou dobu své existence (začal vycházet v roce 1974) dosáhl velmi dobré teoretické a metodologické úrovně a postupně získal vědecko-odbornou autoritu nejen v Sovětském svazu, ale i v ostatních socialistických zemích.

Na stránkách jeho loňského ročníku najdeme řadu statí a článků zabývajících se problémy, které patří mezi klíčové úkoly naší sociologie po XV. sjezdu KSČ. Nejen sociologové, ale i vedoucí pracovníci a všichni, kteří potřebují sociologické poznatky pro svoji práci, zde najdou množství zajímavých

informací a zkušeností z různých sociologických oborů.

Časopis věnuje značnou pozornost základní orientaci a úkolům sociologie a sociologického výzkumu. Pojednávají o tom nejen úvodníky, ale i některé teoretické statí. Například M. T. Iovčuk se zabývá filozoficko-sociologickými problémy teorie a praxe rozvinutého socialismu z hlediska závěrů XXV. sjezdu KSSS (č. 3/1976). V. G. Afanasjev problematikou člověka jako systémem a systémem činností člověka (4/1976). I. V. Dudinskij socialistickou integrací jako hlavní tendenci rozvoje bratrských zemí (3/1976). O sociální politice KSSS a o některých problémech sociologického výzkumu píše Ju. E. Volkov (2/1976), o sociologických aspektech výzkumu kultury L. N. Kogan (1/1976) apod. Ředitel Institutu sociologických věd Akademie věd SSSR M. N. Rutkevič informuje čtenáře o některých výsledcích a perspektivách činnosti tohoto významného sociologického centra (2/1976).

K jednomu z hlavních sociologických témat — k problematice vývoje třídní a sociální struktury socialistické společnosti přináší časopis několik zajímavých článků. M. C. Džunusov se zabývá metodologickými a metodickými problémy sblížení národů v podmínkách rozvinutého socialismu (4/1976). A. V. Bezrukov a V. E. Poletajev uvádějí výsledky srovnávacích sociologických výzkumů zabývajících se změnami v sociálně profesní struktuře kolchozní mládeže (1/1976). Výsledky analýzy struktury nezemědělského vesnického obyvatelstva Západní Sibíře uvádí V. G. Babakov (2/1976), o aktuálních problémech rozvoje sociálně třídní struktury evropských zemí — členů RVHP — informuje čtenáře I. G. Uškalov (3/1976). V říjnu 1975 se v Sovětském svazu konalo sympozium k vědeckému řízení rozvoje sociální struktury socialistické společnosti. Informaci o jeho průběhu podává A. I. Sucharev (2/1976).

V souvislosti s mohutným rozvojem průmyslu v jednotlivých oblastech SSSR věnují sovětská sociologická značnou pozornost migračním procesům, zejména v oblasti Sibíře a Dálného východu. Poznatky ze sociologických výzkumů těchto procesů uvádí T. G. Gaponova, V. A. Procenko, S. N. Železko, V. N. Varygin a další (2/1976). Časopis přináší rovněž informaci S. N. Železka o sociologickém výzkumu mezi budovateli BAM (3/1976) a statí Ž. T. Toščenko o sociálních problémech nových výrobních kolektivů (4/1976).

Celá řada statí a článků je orientována na sociologické aspekty *efektivního rozvoje výrobních sil a zdokonalování výrobních vztahů v sovětské společnosti*. Například S. N. Smirnov se zamýšlí nad cestami rozvoje vědeckotechnické revoluce v podmínkách rozvinutého socialismu (2/1976). V. G. Podmarkov rozebírá sociální problémy řízení ve světle závěrů XXV. sjezdu KSSS (3/1976), O. V. Zacharov a G. A. Slezarov se zabývají otázkami organizace řízení socialistického průmyslového podniku (1/1976). K sociálním problémům efektivnosti a kvality přináší řadu zajímavých podnětů stať o výsledcích diskuse u kulatého stolu uspořádaná redakcí časopisu (2/1976).

Ve třetím čísle časopisu je zveřejněna celá řada článků zabývajících se problematikou sociologie zemědělství. Kolchoz jako sociální instituci analyzuje P. I. Simuš, o výsledcích sociologických výzkumů v kolchozech Brestské a Gvozďenské oblasti Běloruské SSR píše V. T. Kolokolnikov. Jsou zde i další články zpracované v období příprav IV. světového kongresu sociologie venkova.

Problematickou vztahu k práci se zabývá A. V. Tichonov (1/1976), otázkami socialistické pracovní kázně a cestami jejího zlepšování Ju. L. Sokolnikov (1/1976) a G. M. Podorov (4/1976). O výsledcích výzkumu pracovní aktivity důchodců informuje V. D. Šapiro (1/1976), o vlivu výrobní informovanosti pracujících na jejich společenskopolitickou a pracovní aktivitu O. V. Romašov (4/1976).

Trvalou pozornost věnuje časopis otázkám sociálního plánování. Rekapitulací vyřešených a nevyřešených otázek sociálního plánování se zabývá V. G. Podmarkov (1/1976), sociální řízení výrobního kolektivu cechu rozebírá R. Ch. Simonjan (2/1976). V. F. Provotorov analyzuje otázky sociálního plánování a ideologické práce (1/1976), V. P. Mazyrin pojednává o plánování rozvoje kulturních institucí ve Sverdlovské oblasti (3/1976), A. V. Dmitrijev a M. N. Mezevič o komplexním plánování ve městech (4/1976).

V loňském ročníku časopisu má výrazné zastoupení problematika *formování socialistického způsobu života a socialistického člověka*. Redakce časopisu uveřejnila ve třetím čísle obsáhlou informaci z diskuse, kterou k otázkám socialistického způsobu života uspořádala sekce společenských věd prezidia Akademik věd SSSR společně se sovětsko-maďarskou komisí pro spolupráci v oblasti společenských věd.

Otázkami způsobu života a kritikou buržoazní teorie „kvality života“ se zabývá M. N. Rutkevič (4/1976), I. V. Bestužev – Lada, G. S. Batygin a N. P. Grišajeva (2/1976). Charakteristiku životního způsobu jako sociologickou kategorii podává G. E. Glezerman (1/1976). O přístupech k řešení otázek socialistického způsobu života na mezinárodní konferenci, uspořádané v září 1975 v Budapešti, a na VII. sovětsko-československém filozofickém sympoziu konaném v prosinci 1975 ve Smolenicích, informuje čtenáře I. Z. Ilin (2/1976).

Zájemcem o tuto problematiku lze doporučit bibliografický přehled literatury, obsahující 62 různých titulů, který je uveřejněn v prvním čísle loňského ročníku časopisu.

Nedílnou součástí časopisu jsou statí a články pojednávající o sociologii výchovy a vzdělávání. Například E. T. Golenkova rozebírá sociologické problémy vyššího vzdělání v evropských socialistických státech (1/1976), V. M. Sokolov otázku formování komunistického světového názoru mládeže (2/1976), M. N. Gorjačev a M. K. Syrojškina metody komplexního hodnocení hlavních forem výuky společenských věd (4/1976). Sociologickými problémy adaptace a komunistické výchovy studentů se zabývá V. I. Brudnyj a L. N. Pavlenko (2/1976), sociální a profesionální orientaci mládeže L. Ja. Averjanov, V. B. Kefeli a A. V. Litvinova (3/1976), F. P. Filipov analyzuje problematiku všeobecného středního vzdělání jako faktoru sociálního sblížení města a vesnice (3/1976).

Čtenáři najdou v časopise rovněž informaci o VI. generální konferenci mezinárodní asociace univerzit od V. M. Limonova (1/1976), recenzi knihy Artura Mayera „Sociologie vzdělání“ od F. P. Filippova, I. I. Kronevalda a V. A. Engelgardta (1/1976), jakož i informaci o organizaci sociologického vzdělávání v SSSR a v NDR (4/1976).

Redakce časopisu věnuje soustavnou pozornost *boji proti buržoazní a revizionistické ideologii*. V samostatné rubrice, nazvané *Kritika soudobé buržoazní sociologie*, najdeme stať M. S. Komarova o nových tendencích v empirické sociologii USA (1/1976), článek L. G. Ionina o americké fenomenologické sociologii (2/1976) a S. M. Mitina o některých aspektech francouzského „neomarxismu“ (3/1976). O italské škole politické sociologie pojednává článek A. V. Vladimirova (4/1976). Do této rubriky přispěli rovněž A. G. Zdravomyslov pojednáním o Maxu Weberovi a jeho „překonání“ marxismu (4/1976) a E. V. Osipov článkem na téma „Ideologický boj kolem sociologie E. Durkheima“ (2/1976). O všesvazové poradě ke kritice soudobé buržoazní sociologie, která se konala v prosinci 1975 v Moskvě, informuje čtenáře I. M. Pronin (2/1976). Metodologickými problémy kritiky protimarxistické ideologie se podrobně zabývá N. V. Filipenko (2/1976).

Z bohatého obsahu loňského ročníku časopisu čtenáře jistě zaujmou materiály o *metodologických otázkách sociologických výzkumů*. Hlavní zásady používání matematických metod v konkrétních sociálních výzkumech jsou předmětem pojednání G. V. Osipova (3/1976). V. I. Paniotto píše o metodách výzkumu malých sociálních skupin (3/1976) a V. E. Šljapentoch o víceúrovňovém výběru v sociologických výzkumech (4/1976). O sběru a prvotním zpracování sociologických informací za pomoci přístroje „Sociometr – 2“ píší V. N. Kovalev a V. M. Čepurov (4/1976). Metodologickými otázkami se rovněž zabývají články M. S. Kosolanova, V. V. Čeredničenka (2/1976), A. A. Jadova (1/1976) a řady dalších autorů.

V časopise najdeme množství informací o všesvazových a mezinárodních sociologických poradách, konferencích a sympoziích a recenze nových sociologických publikací. Redakce informuje čtenáře o výsledcích posouzení časopisu *Sociologičeskije issledovanija* na Vysoké stranické škole při ÚV KSSS (3/1976) a na čtenářské konferenci v Leningradě (1/1976).

Obsáhlé a pravidelné informace přináší časopis i o nových sociologických pracích. Například v druhém čísle jsou uvedeny sovětské sociologické práce publikované v letech 1974–1975 (73 titulů) a ve třetím čísle práce publikované v letech 1975–1976 (46 titulů). Významnou pomůckou pro čtenáře je přehled statí a článků uveřejněných v časopise *Sociologičeskije issledovanija* od jeho založení, tj. za období 1974–1976 (4/1976).

Zajímavá je rovněž informace o vypsání 1. všesvazového jubilejního konkursu prací mladých vědců v oblasti sociologického výzkumu, uveřejněná v třetím čísle časopisu. Zkušenosti z tohoto konkursu by bylo vhodné využít i u nás, jako jeden z možných způsobů stimulace vědecké aktivity našich mladých sociologů.

Časopis *Sociologičeskije issledovanija* významně vstoupil do procesu dalšího rozvoje marxistické sociologie nejen v Sovětském svazu, ale i v ostatních socialistických zemích. Stručná informace o obsahu loňského ročníku chce především upozornit na ty otázky a problémy, které jsou rovněž předmětem pozornosti našeho sociologického výzkumu. Čtenář zde mimo to nalezne řadu dalších informací, poznatků a zkušeností z bohaté sociologické činnosti v SSSR.

Antonín Stojan

V. V. Kortunov: Ideologie a politika. Boj idejí a evoluce ideologických koncepcí antikomunismu v letech 1950–1970

Praha, Svoboda 1977, 290 s.

V současném mezinárodním životě, kdy se rostoucí měrou prosazují leninské principy mírové koexistence, nabývá idea mírového soužití států s protikladným sociálně ekonomickým uspořádáním smluvně právních forem. Zároveň se mezinárodní vztahy naplňují novým obsahem. Síly, které v nich vystupují, se vztahují jedna k druhé nejen jako představitelky států ale v první řadě jako představitelky toho či onoho sociálně politického systému, prosazující svou třídní ideologii. Na první místo v mezinárodních vztazích tak vystupuje jejich třídně ideologický aspekt.

Předkládaná kniha si klade za cíl prozkoumat vzrůst úlohy tohoto ideologického faktoru v životě dnešního světa, ve vnitřní i v zahraniční politice států, a to v závislosti na změnách vzájemného poměru sil mezi kapitalismem a socialismem, mezi dělnickou třídou a buržoazií; analyzovat vztah tohoto procesu k rozvoji vědeckotechnické revoluce a

státně monopolistického kapitalismu; ukázat na tomto základě vývoj forem a metod buržoazní a revizionistické propagandy, kterým prošla v posledních desetiletích. Již v podtitulku knihy vyplývá, že práce nerozebírá vztah ideologie a politiky v obecně filozofické rovině, nýbrž konkrétně pojednává o ideologii a politice antikomunismu.

Hned úvodem autor upozorňuje, že imperialismus vyhlásil třídní válku sovětskému zřízení již při jeho zrodu. Po druhé světové válce se „psychologická válka“ proti socialistickému společenství, národně osvobodenskému hnutí i progresivním silám v samotných kapitalistických zemích stala neodmyslitelnou součástí státní činnosti imperialistických mocností. Její zahraniční orientace má charakter a význam „čtvrté sféry“ zahraniční politiky, která se připojuje k diplomatické, vojenské a ekonomické sféře. Imperialistický tábor v čele se Spojenými státy americkými klade na zahraničně politickou propagandu dosud nevidaný důraz. Formuje mohutný aparát ideologického boje, věnuje velkou pozornost rozpracování jeho nejvhodnějších forem a metod. Díky úsilí západních států se vytváří gigantická propagandistická mašinérie, využívající všech moderních prostředků ideologického působení

V. V. Kortunov pak nastiňuje organizační strukturu ideologického a propagandistického aparátu imperialistických zemí. Opírá se přitom většinou o jiné sovětské práce z této oblasti, jako jsou například: *Ideologičeskaja dejatel'nost' sovremennogo imperialističeskogo gosudarstva* (Moskva 1972), G. A. Arbatov, *Ideologičeskaja borba v sovremennych meždunarodnyh otnoženijach* (Moskva 1970), P. Lajnbardžev, *Psychologičeskaja vojna* (Moskva 1962) a jiné.

Nejzávažnější část práce tvoří rozbor složité evoluce antikomunismu. Autor zdůrazňuje, že v průběhu svého vývoje, od vzniku masového dělnického hnutí a vzniku marxismu až do naší doby, v každé nové etapě osvobodenského boje antikomunismus mnohokrát změnil svou tvář. Jednou vystupuje ve formě antimarxismu, jindy antibolševismu, jindy zase antisověťismu nebo využívá všechny tyto a ještě různé jiné formy se snahou vždy zachytit náladu daného okamžiku a přizpůsobit se měnícím se podmínkám. Avšak takovéto mimikry představuje současně sílu, i slabost antikomunismu. Na jedné straně umožňuje neustále měnit ochranné zbarvení, jít současně s dobou a imponovat nejrůznějším, časem svrchovaně protikladným zájmům těch či oněch společenských sil. Na druhé straně však odhaluje nedůslednost a konečnou duchovní prázdnotu. V posledních desetiletích prošla taktika antikomunismu podstatným a velmi poučným vývojem. Kortunov jej člení takto:

1. první etapa všeobecné krize kapitalismu,
2. období studené války,
3. šedesátá léta,
4. sedmdesátá léta.

1. V prvních dobách, kdy se organizované dělnické hnutí teprve rodilo a marxismus teprve získával nepokrokovější pracující, se antikomunismus snažil zbavit se marxismu, zahrnout komunistické učení a nestavěl proti němu žádnou alternativu kromě buržoazního zřízení. Po vítězství Velkého října se celý dřívější systém jeho důkazů namířených proti marxismu zřítíl. Jestliže dříve antikomunisté mohli vycházet ve své argumentaci v základě z apologetiky kapitalismu jako jediné možnosti společenského zřízení, pak nyní již sám fakt vzniku nové společnosti je této pozice zbavil. Hlavním obsahem antikomunismu se od tohoto okamžiku stal anti-sovětismus.

Oblíbené verze antikomunistické propagandy v prvních letech sovětské moci vyjadřovala hesla: „světové komunistické spiknutí“, „podvratnická činnost rudých“, „hrozba světové revoluce“ atd. Současně však, uznávající nedostatečnost pouze negativního stanoviska ve vztahu k Říjnu, buržoazní ekonomové, filozofové a sociologové se snažili rozšiřovat názory, jako by postupná sociální revoluce probíhala i v jádru kapitalismu samého, jako by buržoazní společnost, a nikoli socialismus, vypěstovala podstatu revolučních změn ve prospěch pracujících. Objevil se mýtus o „korporativním kapitalismu“, reformistický „institutionalismus“ a jiné koncepce „zlepšování“ buržoazní společnosti. V té době byly nejrozšířenější ideje anglického ekonoma J. Keynesa, který se snažil dokázat, že obtížné jevy kapitalismu je možno překonat cestou státní monopolistické regulace. Antikomunismus se tak začal vyvíjet s ohledem na reálné změny ve světě.

Ve třicátých až čtyřicátých letech se postupně začaly rýsovat základní směry souběžného antikomunismu: diskreditace socialismu z jakoby objektivních pozic jakýchsi „obecně lidských hodnot“, obhajoba kapitalismu pod heslem jeho „transformace“, snaha utišit třídní boj demagogickými výzvami k „třídnímu partnerství“, pokusy setřít základní rozdíl mezi kapitalismem a socialismem. Avšak plného rozvoje dosáhly tyto koncepce značně později.

2. Po druhé světové válce se ideologický boj proti komunismu, orientovaný do té doby především na oblast ekonomickou, politickou a vojenskou přeměnil v samostatnou frontu, která získávala stále větší význam. Hledaly se ideologické koncepce, které by mohly do jisté míry odpovídat novým podmínkám a sloužit jako propagandistická podpora mnohokrát se měnících vojenskostrategických doktrín imperialismu – „preventivní války“ (1945–1948), „zadržování“ (1948 až 1953), „zatlačování“ komunismu (1953–1957), „omezených válek“ (1957 až 1960), „pružné reakce“ – které se zrodily v období studené války. „Trumanova doktrína“, „Marshallův plán“, politika „zadržování“ a později „osvobození“, které byly ve vojenské oblasti podporovány doktrínou „hromadné odvety“, tj. vojenského napadení, byly základními instrumenty impe-

rialistického kursu „studené války“. Vzrůstající vojenská a ekonomická síla sovětského státu však způsobily, že iluze imperialismu o možnosti uplatňovat vůči Sovětskému svazu politiku „z pozice síly“ rok od roku postupně klesaly a uvedené doktríny ztrácely svůj *raison d'être*. Nakonec byla vládnoucí špička imperialismu nucena odložit je do archivu. Zcela zřetelně je tento přelom patrný uprostřed padesátých let a v jejich druhé polovině.

Frontální útok proti idejím socialismu nahradil antikomunismus kritikou jeho jednotlivých stránek. Předmětem jeho výpadů byla zejména sféra politické organizace a ostatních oblastí nadstavbového uspořádání. Současně se v padesátých letech výrazně zformovaly buržoazně reformistické „teoretické“ platformy, na jejichž bázi se antikomunismus snažil rozvinout protiofenzívu vůči marxisticko-leninskému učení a praxi vědeckého komunismu (koncepce „smíšené ekonomiky“, „lidového kapitalismu“ apod.).

3. Koncem padesátých a počátkem šedesátých let byla taktika antikomunismu podrobena podstatné revizi. Stratégové imperialismu začali hledat pružnější metody pro dosažení svých cílů. Od demonstrativně výbojné doktríny „hromadné odvety“ přešli k doktríně „pružné reakce“, od ekonomické a politické diskreditace socialistických zemí k taktice „stavění mostů“, od přímého potlačování osvobozenického a demokratického boje pracujících k rafinovanému sociálnímu a politickému manévrování.

Pod vlivem rozvoje vědy a techniky začaly imperialistické státy stimulovat ekonomický růst a vědeckotechnický pokrok v tak širokých měřítcích, jakých do té doby historie buržoazní společnosti neznala. Proto je přirozené, že hlavním ideologickým polem střetů, kde antikomunismus a jeho revizionističtí přísluhovači útočili proti marxismu, se stala v první řadě oblast sociálně politických důsledků vědeckotechnické revoluce. Obecná snaha zpochybnit marxismus-leninismus byla buržoazními ideologiemi konkretizována ve formě nejrůznějších a nespočetných koncepcí „industriální společnosti“, „konvergence“ dvou systémů, „deideologizace“ společenských vztahů. Je reprezentována celým spektrem buržoazního a reformistického myšlení šedesátých let. Na trhu idejí se objevily desítky vědecky vypadajících konstrukcí typu teorií „stadií ekonomického růstu“ W. Rostowa, „nového industriálního státu“ J. Galbraitha, „jediného industriálního světa“ R. Arona, „konvergence“ socialismu a kapitalismu J. Ellula, J. Tinbergena, „konce ideologie“ D. Bella, S. Lipseta, E. Shilse, Z. Brzezinského atd. Tyto verze tradiční podpory a rozvíjení pravicovní sociální demokracie a v podstatě tentýž moment využívají ke svým útokům na marxismus-leninismus i revizionisté R. Garaudy, E. Fischer, F. Marek, H. Lefebvre, A. Larsen, R. Havemann a O. Šik. Konečně v téže směru rozvíjejí argumentaci proti marxismu-leninismu i teoretikové „levicové-

ho“ extremismu od H. Marcuseho až po neotrockisty.

V práci jsou nejen specifikována, ale i analyzována uvedená teoretická východiska antikomunismu v šedesátých letech: utopie „technologického determinismu“, legenda o „sblížení“ kapitalismu a socialismu, mýtus o „odumírání ideologií“ i antirevoluční koncepce oživených oportunistických proudů a směrů nejrůznějšího druhu jak pravicového, tak levicového typu. V této souvislosti jsou charakterizovány i některé zvláštnosti soudobého oportunismu, reflektující danou etapu ideologického boje:

a) Antisovětská orientace všech oportunistických koncepcí je výraznější a jasnější než kdykoli předtím.

b) Většinou verzí oportunismu je společná buržoazně nacionalistická platforma, rozhod s proletářským internacionalismem jako hlavní bod opuštění teorie a praxe vědeckého komunismu.

c) Dochází k faktickému sjednocení pravicového i levicového oportunismu.

Pozornost je pak věnována zejména iluzi a realitě politiky „stavění mostů“. Rozbor politiky „stavění mostů“ může být pro československého čtenáře obzvláště přitažlivý, neboť tato nová taktika imperialismu, jež se objevila po krachu pokusů organizovat kontrarevoluční akce v Berlíně (1953) a znovunastolit buržoazní poměry v Maďarsku (1956), byla jedním z hlavních faktorů při přípravě tzv. „tiché kontrarevoluce“ v Československu. Pro přípravu této kontrarevoluce byly reakcí širou využívány všechny komponenty politiky „stavění mostů“ — revize marxisticko-leninské teorie pod libivým heslem jejího dalšího „rozvoje“, podkopávání diktatury proletariátu a vedoucí úlohy komunistické strany pod heslem „demokratizace“, zřeknutí se proletářského internacionalismu a zdůrazňování národních zájmů. Propagandistické centrály počítaly a stále počítají s ideologickou „erozí“ socialistické společnosti zevnitř. Zahraničně politické události posledních let a prohlubující se krize kapitalistického světa však zbavily ideology antikomunismu mnohých iluzí. Kromě toho rozvoj vědeckotechnického pokroku, o nějž se opírají, je za kapitalismu stále hůře říditelný jak pokud jde o nepříznivé vliv techniky na přírodu, tak pokud jde o sociální důsledky, a konečně i o důsledky politické a vojenské.

4. Počátkem sedmdesátých let se antikomunismus projevuje jako velmi různorodý jev. Shromažďuje vše, co je antisovětské a antimarxistické — od otevřené reakce až po pseudoradikalismus, od pravicových sociálních demokratů až po levičáky, včetně buržoazních nacionalistů a čínských sociálšovinistů.

V poslední době se na Západě objevil nový termín „reideologizace“, odrážející snahu ideologů imperialismu najít aktivnější pozici při obhajobě buržoazních zřízení. Ozývají se výzvy ke zřeknutí se „liberálních“ ideologických koncepcí typu „jednotné industriální společ-

nosti“, „konvergence“ dvou systémů, výzvy zrevidovat taktiku „smířlivého postoje k socialismu a vrátit se k metodám studené války. Pozice ideologů pravicového křídla imperialismu je podle V. V. Kortunova vyjádřena v pracích, jejichž autory jsou B. Wolfe, Z. Brzezinski, E. Toffler, J. F. Revel aj.

Obecný tón buržoazní společenské vědy se znatelně mění. Od hraného optimismu přecházejí učení mužové Západu k náladám skepse a beznaděje. D. Bell dochází k závěru, že naděje na určitý druh racionalnosti nenávratně mizí, Galbraith hodnotí buržoazní společnost jako iracionální (s. 236 a 239).

Buržoazní ideologové nejrůznějších směrů se shodují v tom, že jedním z nejdůležitějších, ne-li vůbec nejdůležitějším, ideově politickým argumentem v budoucnosti musí být sázka na nacionalismus. Mimořádně důležitou úlohu sehraává pravicový oportunismus. Jeho zrada marxismu se prolíná s odmítnutím reálného socialismu. Přitom však všechny pokusy postavit proti reálnému socialismu nespočetné „modely“ odhalují faktické spojení oportunismu s buržoazním nacionalismem, s idejemi „polycentrismu“. Nálepky „polycentrismu“ využívají buržoazní propagandisté i v kapitalistických zemích. Zde se totiž buržoazní nacionalismus nejčastěji ze všeho setkává s kosmopolitickými idejemi „atlantismu“, „evropeismu“ nebo jinými podobnými výmysly, které hrubě deformují skutečný charakter národnostní otázky.

* * *

Přes zmírňování mezinárodního napětí stále existují ve světě síly, které vystupují v duchu studené války proti mezinárodnímu sblížení, vystupují s programem růstu válečných příprav a rozdmýchávání válečného nebezpečí. Je nutno tyto síly neustále odhalovat, klást odpor jejich pokusům o deformaci veřejného světového mínění, o vnesení nedůvěry a nepřátelství mezi národy a o využívání zmírňování napětí k podvrtné činnosti proti socialismu.

Recenzovaná kniha dokazuje, že komunistická ideologie, i když připouští širokou škálu různých přístupů, metod a forem duchovního života, je vždy jednotlým světovým názorem. Naproti tomu buržoazní ideologie vždy byla a zůstane eklektickým konglomerátem nejrůznějších ideových koncepcí, nejčastěji zamířených tak či onak proti pracujícím masám, a nemůže být jednotná.

Hlavní význam a přínos práce V. V. Kortunova spočívá v tom, že komplexně ukazuje vzrůstající význam ideologie ve vnitřní i zahraniční politice jednotlivých států, v celém životě dnešní společnosti. V podmínkách mírové koexistence států s rozdílným společenským zřízením se ideologický boj totiž stává hlavní formou mezinárodního třídního boje. Kniha také názorně dokládá historický vývoj a přeměny různých odrůd antikomunistického tažení. V dnešní době, charakterizované prohloubením krizových jevů kapitalistického hospodářství, je zvláště důležité si uvědomit, že bezvýchodnost kapitalismu se projevuje

stále více v nedostatku vlastních pozitivních koncepcí, nedostatku nahrazovaném útočnou orientací proti zemím reálného socializmu, především proti Sovětskému svazu. Tento nedostatek se má nyní kamuflovat tzv. bojem za ochranu lidských práv a vyzdvihováním „polycentrismu“ v mezinárodním komunistickém hnutí.

Základní sociálně politické procesy naší epochy – upevnění světové socialistické soustavy, vzrůstající síla a politická autorita mezinárodní dělnické třídy, stále jasnější chápání jejího historického poslání masami pracujících – určují nevídanou šíři nástupu marxisticko-leninských idejí, a tím ovšem i ostrost ideologických bojů současnosti.

Viliam Horňák

V. A. Jadov: Sociologický výskum – metodológia, program, metódy

Bratislava, Pravda 1977.

V nakladatelstve Pravda vyšla publikácia jedného z najvýznamnejších sovietskych sociológov, leningradského vedca a pedagóga V. A. Jadova. Kniha sa dostáva k nášmu čitateľovi päť rokov po jej vydaní v ZSSR.

V tomto období sa u nás objavilo niekoľko pôvodných sociologických prác i zahraničných titulov. Avšak ani táto skutočnosť neuberá recenzovanej práci na význame a dôležitosť, pretože autor sa zaoberá zložitými a náročnými problémami, o ktorých sa doposiaľ vedú diskusie.

Jadov kladie dôraz na metodológiu sociologických výskumov. V tejto súvislosti rozpracováva a vysvetľuje mnohé otázky. Ďalej sa zameriava na vybrané problémy sociologickej teórie i na niektoré metodické postupy v našej literatúre menej rozpracované. Využíva rozsiahly materiál získaný sovietskymi sociológmi, kriticky a tvorivo čerpá z poznatkov buržoáznej sociológie.

Štruktúra práce je charakteristická vstupmi k jednotlivým problémom, v ktorých sú vymedzené základné pojmy a v ďalšom je ich obsah rozvinutý. Cenná je skutočnosť, že jednotlivé kapitoly sú úzko späté navzájom z hľadiska marxistickej gnozeológie.

V prvej kapitole autor vychádza z nevyhnutnosti ujasniť si predmet marxistickej sociológie a rozlíšiť rôzne úrovne sociologického zobecnenia. Rozvíja princíp konkrétneho, historického a materialistického prístupu pri analýze hromadných sociálnych javov a dospieva k záveru, že ďalší rozvoj marxistickej sociologickej teórie úzko súvisí s výstavbou špeciálnych sociologických teórií. Ukazuje, že závislosť vývoja marxistickej sociológie spočíva v konkrétnom chápaní mechanizmu sociálnych vzťahov.

Ako je známe, základom každej teórie je rozsiahla oblasť faktických poznatkov. Aký charakter má faktický poznatok – sociálny

fakt – v sociológii, do akej miery je pravdivý a hodnotový, to analyzuje autor v pokračovaní kapitoly. Uvedené sú pritom podnetné Leninove poznámky o dialektickej definícii pojmu v súvislosti s pravidlami sociálneho výskumu. Je podčiarknuté, že svetový názor badateľa sa významne začleňuje do tkaniva výskumných procedúr a popisovania faktov. Podľa autora „sociálny fakt“ vedecky opisuje a zovšeobecňuje hromadné sociálne udalosti, má hodnotu sociálno-štatistického faktu, a pretože je opísaný pojmovým aparátom sociologickej teórie, je možné hovoriť o sociologickom fakte.

Ďalšia časť kapitoly je orientovaná na objasnenie pojmu metodológia a jej rôznych aspektov. Pre Jadova je metodológia „logikou vedeckého bádania alebo stratégiou postupov vedeckého výskumu“ (s. 35).

Autor zdôrazňuje spätosť heuristickej funkcie metodológie s predmetnou oblasťou skúmania a upozorňuje, že pozitivisti oddeľujú sféru metodológie od predmetnej časti teórie. Zovšeobecňuje konkrétne príklady a dospieva k rozdeleniu metodológie na:

- metodológiu všeobecnej sociologickej teórie,
- metodológiu sociologického prieskumu,
- špeciálnu metodológiu sociologického výskumu.

Uvedené rozdelenie je pozoruhodné a veľmi podnetné.

V závere kapitoly upozorňuje na terminologickú nejednotnosť pri pomenovaní jednotlivých postupov v sociologickom výskume a na skutočnosť, že podiel postupov výskumnej práce, charakteristických pre sociológa, nie je veľký, pretože využíva mnohé všeobecné metódy a spoločné postupy s inými sociálnymi bádateľmi.

To, čo tvorí špecifickosť, súvisí so špeciálnou predmetovou oblasťou sociológie, so spoločenskými javmi. Jadov sa preto zaoberá metódami, technikou a procedúrami, vytvárajúcimi súhrn operácií s empirickými údajmi o hromadných sociálnych procesoch.

Druhá kapitola začína podrobným rozborom jednotlivých krokov programu, ktoré musí výskumník realizovať. Je prirodzené, že táto kapitola má výrazne didaktický charakter. Kľúčový význam pre celú kapitolu má myšlienka o gnozeologickej a predmetovej stránke problému. Obe roviny sa premietajú do objektu výskumu, ktorý obsahuje sociálne protirečenie a predmetu skúmania vymedzujúceho významné vlastnosti, stránky, zvláštnosti objektu. Za podstatné pre kvalitnú interpretáciu považuje autor vyčlenenie kľúčových pojmov, vyjadrujúcich uzlové body skúmaného problému, a ich empirickú interpretáciu. Celý tento proces by sa mal opierať o viac-menej systematické predstavy o predmete výskumu ako celku.

Interpretácia veľmi úzko súvisí aj s ďalším problémom, s formuláciou a uplatňovaním hypotéz. Súhlasím s názorom autora, podľa ktorého prítomnosť alebo neprítomnosť hy-

potéž je najlepšou skúškou na odlišenie výskumu ako komentára od výskumu ako hľadania (s. 78). Autor naznačuje spôsoby overovania hypotéz a postup ich rozvíjania do systému overovaných predpokladov.

Súčasne delí hypotézy z hľadiska

- stupňa všeobecnosti predpokladov,
- úloh výskumu,
- rozpracovanosti a podloženosti,
- obsahu predpokladov.

Formulované sú požiadavky, ktorým musí vyhovávať dobre postavená a overiteľná hypotéza. Práve táto časť ukazuje na prínos niektorých kriticky posúdených myšlienok buržoázných sociológov pre marxistickú sociológiu.

Kapitolu uzavierajú všeobecné požiadavky na výskumný program a názor zdôrazňujúci, že dôkladne vypracovaný program je významným výsledkom vedeckej práce. Publikovanie takéhoto programu sa podobá udeľeniu licencie na výrobu vedeckých záverov.

Tretia kapitola nesie názov — Primárne meranie sociálnych charakteristík. Autor sa zaoberá problematikou merania z hľadiska logického. Je presvedčený o tom, že všetky, dokonca aj tie najzložitejšie sociálne javy sa dajú kvantifikovať a merať z hľadiska ich rozpätia, intenzity a frekvencie. Názor vyplýva z kvalitatívno-quantitatívnej určenosti všetkých javov a objektov reálnej skutočnosti, charakterizovanej vo filozofii kategóriou miery. Súčasne upozorňuje, že hlavné pre hľadanie meracieho nástroja je obsahová kvalitatívna analýza objektu merania a problém je len čiastočne matematický. Vytyčuje podmienky, za ktorých bude meracia procedúra maximálne vhodná.

V ďalšej časti sú presne vymedzené etapy, ktoré tvoria nevyhnutné predpoklady pre spoľahlivé zostrojenie budúcej škály. Je to:

- klasifikácia objektov v rámci koncepcie výskumu,
- hľadanie rozpätia vlastností vyčlenených pri kvalitatívnej analýze,
- hľadanie empirických indikátorov alebo znakov vlastností objektu, ktoré sa dajú triediť alebo rozložiť do kontinua,
- ujasnenie, či každá z jednotiek zaujíma na kontinuu určité miesto podľa indikátorov.

V bezprostrednej naväznosti je časť kapitoly venovaná overeniu platnosti procedúr merania — podloženosti (validity), stálosti a presnosti. Je možné úplne súhlasiť s myšlienkou, že spolu s patričnou pozornosťou venovanou spoľahlivosti merania treba pozorne sledovať teoretické premisy programu a kvalitnú interpretáciu hlavných pojmov.

Po určení základných východisiek autor usporiada škály podľa vzrastajúcej schopnosti zodpovedať požiadavkám najrozmanitejších číselných operácií. Pripomína, že sociológia sa musí spravidla uspokojiť s klasifiká-

ciou podľa nominálnej škály alebo usporiadaním objektov merania.

Záver kapitoly patrí charakteristike použitia a významu Guttmanovej a Thurstonovej škály.

V štvrtej, najrozsiahlejšej časti publikácie sa autor vracia k otázkam, ktoré boli už v obecnej polohe naznačené. Pomerne podrobne triedi a popisuje metódy zhromažďovania údajov. Zdôrazňuje existenciu troch metód zhromažďovania primárnych informácií: pozorovanie, štúdium literárnych prameňov a dotazovanie. Pripomína, že všetky ostatné metódy sú rôznymi kombináciami uvedených postupov. Viac ako v predchádzajúcich kapitolách je na tomto mieste uvedené množstvo konkrétnych príkladov. Autor plne využíva svoje bohaté skúsenosti a upozorňuje na zvláštnosti jednotlivých spôsobov zhromažďovania informácií. Kapitola je uzavretá stručnou charakteristikou niektorých psychologických procedúr.

Posledná, *piatá kapitola* je venovaná oblasti analýzy zhromaždených informácií. Autor rozlišuje dve triedy procedúr na analýzu údajov.

Do prvej triedy zaradil deskriptívne procedúry: triedenie, klasifikáciu a typologizáciu. Druhú skupinu tvoria procedúry, ktoré majú za cieľ určiť vzťahy vzájomného pôsobenia a determinovanosti.

Mimoriadne zaujímavá je časť zameraná k typologizácii. Pre túto metódu je charakteristické hľadanie stálych kombinácií vlastností sociálnych objektov skúmaných v niekoľkých meraniach. Popis je opäť dokumentovaný príkladmi z empirickej a teoretickej typologizácie. Naznačené myšlienky môžu byť významným príspevkom k ďalšiemu rozpracovaniu otázok typologizácie.

V záverečnom paragrafe Sociálny experiment — metóda overenia vedeckej hypotézy Jadov kriticky posudzuje možnosti a prínos experimentu pre sociologickú teóriu i praktickú riadiacu činnosť. Autor uzaviera prácu poznámkami k organizácii a plánovaniu výskumu.

Domnievam sa, že vydanie recenzovanej publikácie patrí k významným vydavateľským počínom bratislavského nakladateľstva Pravda. Veďa prác našich autorov Katriaka, Zicha, ktorými sa začínajú pokrývať potreby rozvoja marxistickej sociologickej teórie, je aj tento príspevok vysoko kvalifikovaným. Predovšetkým záujem o aktuálne potreby spoločenskej praxe a pritom jasná a zrozumiteľná formulácia problémov spolu s uplatnením množstva konkrétnych príkladov, to všetko zvyšuje prístupnosť knihy.

Práca sovietskeho autora Jadova bude vítaným pomocníkom všetkým záujemcom o sociológiu, študentom, výskumníkom, riadiacim pracovníkom i ďalším, ktorí hľadajú hlbšiu orientáciu v metodológii sociologických výskumov.

Ján Mišovič

Bratislava, Pravda 1976, 196 s.

V souvislosti se zkoumáním způsobu života v socialistické společnosti a vzhledem k vrcholnému cíli jeho záměrného utváření se marxisticko-leninská sociologie stále více zabývá též problematikou rozvoje osobnosti. Kromě tradičních individuálních psychologických hledisek a základních, teoreticky i metodologicky výchozích hledisek sociálně ekonomických se přitom do popředí pozornosti dostávají i hlediska sociálně psychologická. Sociálně psychologický přístup je nejpríbuznější sociologickému výzkumu prováděnému na mikroúrovni malých skupin či kolektivů, má však značný a dosud nedostatečně využitý význam i pro analýzu společenského života prováděnou na makroúrovni velkých skupin — tříd a vrstev.

Nemarxistické sociálně psychologické práce zabývající se osobností přinášejí mnoho dílčích poznatků, které jsou většinou zajímavé a inspirativní, současně ale také bezprostředně ideologicky nepřijatelné a prakticky nevyužitelné v socialistické společnosti. Důsledné kritické přehodnocení různých pojetí osobnosti i různých zjištění o její genezi a struktuře zde musí vycházet z rozpracované marxisticko-leninské teorie osobnosti. Z hledisek sociálně psychologických taková souhrnná teorie však dosud dostatečně rozpracována není. O to větší pozornost společenských vědců proto vzbuzují jednotlivé příspěvky ke splnění tohoto úkolu, vycházející především ze Sovětského svazu a Německé demokratické republiky.

Jeden z takových příspěvků, zasluhujících zájem i našich sociologů, představuje práce H. Hiebsche *Sociálnopsychologické základy formovania osobnosti*, vydaná v roce 1973 v Berlíně a v 1976 v překladu v Bratislavě (nakl. Pravda, 196 str.). Tato obsahově podrobně rozčleněná publikace zahrnuje jako hlavní okruhy zkoumaných problémů marxistické pojetí člověka, ontogeneze osobnosti a vztažných systémů jejího formování. Zároveň přináší model procesu tohoto formování osobnosti. Výše konstatovaný stav v tomto vědním podoboru dokumentuje to, že v odkazovém aparátě recenzované publikace téměř zcela chybí práce jiných marxistických vědců zabývajících se v současnosti obdobnou problematikou.

Ve stručné rekapitulaci obrazu člověka v marxismu zdůrazňuje autor podmíněnost podstaty člověka historickým a ekonomickým základem lidského života. Výrazem této podstaty je svobodná vědomá činnost jako druhová charakteristika člověka. Zvláštnost lidských vztahů k přírodě vyplývá z univerzálnosti člověka. Specificky lidskou životní činností je práce, praktické utváření předmětného světa. V něm se člověk přizpůsobuje přírodě a zároveň přírodu přizpůsobuje sobě samému. Působením

na vnější prostředí rozvíjí vlastní schopnosti a mění tak rovněž vlastní povahu. Lidská produktivní činnost je vždy společenskou činností a má kooperativní charakter. Společenská produkce a reprodukce života je přitom umožňována právě uvědomovaným vztahem mezi činností a jejím cílem. Tato anticipace zahrnuje i vědomí vztahu k příslušníkům druhu.

Na základě těchto premis lze postihnout konkrétní možnosti skutečného osvojení si lidské podstaty člověkem a pro člověka, k němuž směřuje socialistická společnost. Dialektika sepětí svobodné vědomé činnosti se společensky a sociálně determinovanou činností je zde východiskem formování osobnosti, psychologického zkoumání tohoto procesu i jeho výchovného využití. Jednota těchto základních určení člověka je reflektována již v marxistické teorii ontogeneze. V autorově nástinu se tato teorie opírá především o univerzálnost souvislosti mezi všemi systémy objektivní reality. Ta poskytuje historická a zároveň též systematická kritéria vývoje jako takového procesu změny, v němž vznikají nové, vyšší kvality. Univerzální souvislost lze přitom pojímat jako vzájemné působení jen v rámci celé reality. Pro ohraničené jevy je jejím nejdůležitějším výrazem kauzalita. Zaměnitelnost příčiny a následku je relativní vzhledem k časovému posunu a změně množství energie nebo informace, s nimiž následek působí na rozdíl od příčiny na další systémy.

Příčina je imanentní systému jako jednota a boj protikladů. Vnitřní protiklady nastávají a jako příčiny působí jen v důsledku určitých podmínek. V živém organismu jsou v základním protikladu vnitřní procesy, směřující k rozkladu a ztrátě energie tohoto systému, a procesy jeho asimilace ve vztahu k systému prostředí, směřující k růstu. U člověka jako psychofyzického organismu, určeného výše uvedenými charakteristikami, se samopohyb systému projevuje v jeho aktivitě jako hlavním vývojovým procesem. Zafixování fylogeneze v potenciálních schopnostech je touto aktivitou propojeno s realizačním vlivem prostředí, především opět společenského. V genetické sekvenci se aktivita dále projevuje jako udržování dynamické rovnováhy mezi organismem a prostředím, a tedy i uvnitř organismu, jako práce a jako osamostatnění předpokladu práce, vědomí, v poznávací činnosti.

V ontogenezi neustále dochází k zvnějšňování vnitřních podmínek působení příčin a naopak. Reaktivita a aktivita v ní představují rovněž jen relativní, dialektický protiklad. Vliv společenského prostředí v obecném smyslu i ve smyslu záměrné výchovy se manifestuje v rolích, vnitřně jednotných komplexech norem platných pro určité skupiny a určených v poslední instanci výrobními vztahy dané společností. Specializovaná a institucionalizovaná forma společenského utváření životní činnosti musí neustále řešit problém

vztahu přítomnosti a budoucnosti, přípravy na výkon pozdějších rolí, v determinujícím společenském bytí. Vývoj osobnosti je založen na dialektice působení dispozičních a exogenních podmínek i podmínek druhově specifických a individuálně typických. Probíhá tak současně jako dozrávání a jako učení. Takovou jednotu představují i veškeré konkrétní procesy diferenciací a centralizace či strukturační funkce.

Zákonitosti ontogeneze zahrnují i výchovné zásahy, které samy patří k těmto zákonitostem. V modelové představě, autorem navržené jako pracovní hypotéza, probíhá utváření osobnosti v životní činnosti, jejímž prostřednictvím se právě působení vnějších podmínek „lomí“ skrze podmínky vnitřní. Objektivní struktury událostí, v jejichž poli se odehrává aktivita člověka, představují vztahné systémy, autorem pojímané jako fenomenální reprezentace vnímání i jednání. Fenomenálnost vztahných systémů vyplývá jednak ze subjektivního zachycení objektivních podmínek, jednak z jejich interiorizace. Geneze těchto systémů, relevantních pro činnost, probíhá jako formování a upevňování osobních návyků, vlastností a celkové motivační struktury. Způsoby chování, vyžadované vnějšími vztahnými systémy aktivity a upevňované v osobnostních znacích, si člověk osvojuje, stejně jako dílí vědomosti, učením. Společenská determinace tohoto procesu se projevuje v sociálním zprostředkování odměn a trestů, ve výzvěmém charakteru objektů, v nichž jsou předmětně lidské schopnosti a zkušenosti, i nakonec v jazyce, zprostředkovávajícím takové zkušenosti jako motivy a normy. Základním zákonem formování osobnosti je proto interiorizace lidských bytostných sil, předmětných ve společenském i souhrnném prostředí člověka.

Všeobecným vztahným systémem člověka je společnost, výchozím vztahným systémem výrobní síly, vystupující vůči němu předmětně i personálně. V dalším průběhu vývoje se k nim přiřazují mezilidské vztahy, určené především třídní situací, a nadstavbové, především normativní a hodnotové systémy. Soulad chování s určitou hodnotou a „ideální“ normou určuje míru subjektivního pocitu rovnováhy, dosahovaného při uspokojování potřeb. Nadstavbové vztahné systémy zasahují tak principiálně do každé činnosti. Zvláštními formami všech společenských vztahných systémů jsou lidské kolektivy v obecném smyslu – skupiny.

Skupina představuje, v autorově výběru z možných definic, jistý počet osob spojených v určitém prostorovém a časovém rámci aktivním vzájemným vztahem. Od virtuálních nebo efemérních skupin se skupina, působící jako vztahný systém, liší vyšší mírou uspořádanosti a intimitou interakce a komunikace mezi jejími členy. Interakce a komunikace přitom vyplývají z nezbytnosti kooperace při účelově zaměřené společné činnosti. Stejně tak je na ní založen i další znak skupiny,

samostatná účast členů na utváření její vnitřní struktury a děla funkcí orientovaná na realizaci hodnot. Obsahové určení skupiny umožňuje dále vymezit též kolektiv. V užším smyslu ideální normy je to skupina, v níž se hodnoty socialistické společnosti konkrétně projevují ve vztazích jejích členů.

Charakter dialektického vztahu individua, skupiny a společnosti je zásadně určen typem společnosti. Vnitroskupinové vztahy vyplývají jednak z činnosti či úloh skupiny, jednak z principů utváření takových vztahů, daných prostředím skupiny. Tyto principy či stávající role jsou opět funkcemi způsobu výroby. Charakteristické formy vztahů se ve skupině projevují jako její klima, styl nebo tón, interiorizované členy skupiny v důsledku sociální praxe, v níž organizovaný kolektivní život má obvykle výraznější vliv na chování těchto členů než individuální pedagogické zásahy. Dominantní „ladění“ skupiny vyplývá bezprostředně z jejích tradic i perspektiv, ze způsobu vedení, nezbytnosti přeorientovávat se na nové okolnosti a nakonec i ze základních sociálních zkušeností a existenčních pocitů, s nimiž členové do skupiny již vstoupili. Specifické hodnoty a normy skupiny se obdobně projevují jako trvalejší obyčej nebo krátkodobé módy, působící tím výrazněji, čím těsněji jsou spjaty s převládající společenskou praxí.

Schopnost vytvářet samostatně vnitřní strukturu, která je imanentním znakem skupiny, nachází výraz v hodnotním či prestižním pořadí členů skupiny a v horizontálním uspořádání funkcí a substruktur. Sociální zařazení člověka v relevantních skupinách je dialekticky spjato s jeho sebevědomím, výkonem a úrovní aspirace i s rozsahem jeho prestiže a kontroly jeho chování. Druhou stránkou kvalitativně odlišných zařazení členů skupiny je její rozčlenění na podskupiny, z nichž nejčastěji se vyskytujícími jsou „jádro“ či aktiv, „rezerva“ a zbytek pasivních nebo aktivních outsiderů. Role vedoucího, určeného ve skupině spontánním způsobem, se projevuje teprve na pozadí ustaveného jádra skupiny. Na rozdíl od vztahu nadřazenosti a podřazenosti, pronikajícího v různých obměnách do všech skupin kapitalistické společnosti, je právě pověření jednoho člena vedením jádra skupiny, fungujícího rovněž na základě pověření nebo uznání skupinou, vztahem příznačným pro společnost socialistickou.

Analýza skupinové dynamiky vychází, podle autora, v marxisticko-leninské sociální psychologii z premisy, že skupina tvoří „životní prostor“ člověka jako společenské bytosti. Odkázanost člověka na různé skupiny se naopak fenomenálně manifestuje v sekundárních sociálních potřebách. Afektivní odraz vztahu individua a skupiny se upevňuje jako druhá přirozenost člověka. Vznik skupin představuje nezbytnou podmínku všeobecného zvládnutí existence, členství ve skupině je potom základem individuálního pocitu obeznamenosti s určitými situacemi a schopnos-

ti zvládat vytvářením a opětným odbouráváním životních stereotypů situace nové. Vnitroskupinové příčiny veškerého dění ve skupině vyplývají jednak z akumulace a vzájemné indukce sociálních potřeb či quasi-potřeb, jednak z kolektivní integrace cílů aktivit v souvislosti se společnou úlohou členů skupiny. Skupinová aktivita určuje potom, v navrženém vícerozměrném modelu této dynamiky, na jedné straně vztah mezi aktivitou jednotlivých členů, produktivitou celé skupiny a intimitou komunikace jejích členů, na druhé straně vztah mezi velikostí a trváním skupiny, frekvencí a uspořádáním komunikace či organizací skupiny a konečně opět intimitou této komunikace, která je jakýmsi průsečíkem obou vztahů. Výsledná integrace skupiny vyplývá z dialektické jednoty procesu, v němž interdependance kontaktu a sympatie směřuje k přesycení a rozpadu skupiny a procesu, v němž sociální potřeby jako dynamicko-energetický základ skupinového dění vyrovnávají předchozí tendenci směřování k vnitřnímu členění skupiny. Skupinová integrace je tedy založena na stabilizaci antagonistických tendencí pseudointegrace a dezintegrace.

Integrace skupin představuje vznik a postupnou strukturu vztahových systémů lidské aktivity a ontogeneze, nejpodstatnějších pro formování osobnosti, žádoucího sociálního chování individuí i skupin nebo kolektivů. Zkoumání těchto vzájemně spjatých procesů je také ústředním tématem recenzované publikace. V důsledku jeho rozsáhlosti se publikace zabývá mnohými problémy sociálně psychologické teorie, aktuálními v současné sociologii i psychologii. Násťin konstruktivního marxisticko-leninského řešení těchto problémů je v ní doplňován stručným rozбором nemarxistických pojetí zkoumaných otázek. Tyto kritické připomínky se však vztahují převážně k tradičním, v původní podobě již i v buržoazní sociologii nebo psychologii překonaným myšlenkovým směrům. Přesvědčivost většiny autorových názorů by se nesporně ještě zvýšila jejich konfrontací s novějšími buržoazními přístupy k osobnosti, jejímu definování, základnímu výzkumu i aplikovanému ovlivňování. Zájemcům o tuto problematiku, postrádajícím hlubší filozofické zázemí, by jistě prospělo explicitní zdůvodnění často používaného pojmu fenomenální nebo fenomenologie.

V rozporu s výchozí zmínkou o konstitutivní dialektice svobody a determinace člověka zdůrazňuje autor později pouze druhý pól tohoto vztahu. Aktivní účast člověka na utváření vlastní osobnosti není v publikaci objasněna ani v rovině filozoficko-antropologických premis, ani v rovině experimentálně psychologických poznatků. Násťin teorie malých skupin není propojen s teorií osobnosti. Problematika formování osobnosti v interakci, nejtěsněji spjatá s ústředním tématem, je zcela opomenuta. Právě rozbor takových vskutku sociálně psychologických pojetí, jako je původně stanovená souvislost „Já“ a „generalizovaného druhého“ nebo současné vymezení osobnosti jako zosobnění malé skupiny, by však značně obohatil marxisticko-leninské postřehy zprostředkujících mezičlánků společenské determinace člověka.

Při sympatické obsahové hutnosti patří k hlavním přednostem recenzované publikace důslednost, s níž systematicky reinterpretuje nejznámější sociálně psychologické poznatky a přístupy a s níž rozpracovává a zároveň tak stejně systematicky znovupřipomíná základní obecné metodologická východiska marxisticko-leninského zkoumání osobnosti a společenských základů jejího utváření. Nastolené otázky i navrhované předběžné odpovědi dokazují v této publikaci svébytnost takto orientované sociální psychologie a zásadní odlišnost jejich postupů od běžných nemarxistických prací z tohoto oboru. Podnětnost autorových názorů přitom současně přesahuje hranice společenskovědních oborů a nepřímou tak dokumentuje shodnost předmětů jejich zkoumání i přetrvávající rozdílnost hledisek, z nichž jsou tyto předměty zkoumány. Publikace takového zaměření, jímž se vyznačuje Hiebschova práce, našim sociologům rovněž připomínají zdánlivou samozřejmost, že již sám pojem osobnost i s ním spjaté pojmy životní činnost, motivační struktura a podobné mohou být vymezovány v různém kontextu a jejich rozdílné implicitní chápání je potom zdrojem nedorozumění, zvláště při plnění interdisciplinárních úkolů. Zatímco v sociologii jsou tyto stále častěji užívané pojmy vztahovány k určitým sociálním skupinám či statistickým kategoriím a je reprezentujícím typům v rámci společenského systému, v psychologii se i při užívání abstrakta „člověk“ týkají převážně určitého psychofyzického systému jedince.

Jan Vlášil

Bojovník za pravdu

V tomto roce se dožil 75 let soudruh Ladislav Štoll, akademik, ředitel Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV. Jméno soudruha Ladislava Štolla je spjato s životem naší komunistické strany. Od poloviny dvacátých let stál v jejich řadách, od mládí aktivně pracoval v oblasti politiky, publicistiky, literatury, filozofie, sociologie. Od samého počátku jeho činnosti šlo o účast v politickém zápase, o boj o inteligenci o její pochopení vědeckého světového názoru, o získání mladých lidí pro politiku KSC. Příznačným pro jeho veškerou práci je komunistický postoj spjatý se socialistickým humanismem. L. Štoll hluboce prostudoval práce K. Marxe a B. Engelse, v letech 1934–1936 překládal v Moskvě z němčiny vybrané spisy K. Marxe a B. Engelse. V období buržoazní demokratické republiky popularizoval u nás práce V. I. Lenina, střetával se s názory buržoazních ideologů, přesvědčoval své čtenáře i posluchače o správnosti Leninova výroku, že Marxovo učení je všemocné, protože je pravdivé. Vedl boj za pravdu marxismu-leninismu vášnivě, přesvědčivě a argumentovaně. V polemice s buržoazními publicisty v předmluvě ke knize *Zápas o nové české myšlení*, vydané v roce 1947 a nazvané *Slovo o pravdě*, napsal: „Sledujeme-li dnešní publicistiku, máme dojem, jako by kritérium pravdy, pojem pravdy, vyšel jaksi z módy. Nelze se zbavit dojmu, že jistá část dnešní vlivné politické i kritické publicistiky považuje úsilí o dosažení pravdy za naivnost, za přihlouplost. K oddůvodnění tohoto svého názoru má i své filozofické relativistické a jiné teorie. Slovo pravda se, zkrátka řečeno, zdá být některým lidem jaksi otřelé... Dějiny se postavily na stranu pravdy a prakticky kritizují zděděné vlastnické poměry. A to je nejhlubší příčina toho, proč někteří dnešní vlivní publicisté zapomínají na staronový pojem pravdy... Kdekdok mluví dnes o „mravnosti“ kdekdo o „svobodě“, nejvíce ovšem ti, kdo za své věčné přirozené právo lidské považovali svůj bezpracný důchod, svoji výsadu. A proto nebude v našem českém myšlení světleji, dokud se nepřičiníme o to, aby pravda byla nastolena na své místo, aby nebyla ve svých právech omezována svobodou a mravností sobců všeho druhu, dokud jí nebude přiznána její plná jedinečná autorita. Vždyť co je mravnost proti pravdě? Myslí a jedné pravdivé, a jednáš svobodně. Pravda řeší všechno. Pravda, toť „monarcha“ všech

pravých demokratů, pravda, toť svrchovaný pán všech svobodných. Mimo sféru její „monarchie“ není pravé demokracie, mimo sféru jejího panství není pravé svobody ani mravnosti.“

Zápas o pravdu, o pravdivé, tj. marxisticko-leninské poznávání světa je náplní života L. Štolla. Neúnavně, trpělivě, přitom zásadově z marxisticko-leninských třídních pozic bojuje za socialistické umění, za socialistickou kulturu. Socialistické umění je pro něho především pravdivým uměním, ne snad uměním individualistickým, nebo dokonce uměním pro umění. V práci *Skutečnosti tváří v tvář* z r. 1948 L. Štoll zdůrazňuje: „Socialismus potřebuje pravdivé umění ne jako fasádu, jako okrasu, ale jako společenskou sílu, která člověka zušlechťuje, demokratizuje a zlidštuje.“ V článku *Empirie proti ideologii?* v polemice s tendencí empirismu, která se v druhé polovině padesátých let objevovala v Literárních novinách, Štoll píše: „Zastánci této empiristické teorie zapomínají, že z tisíce nezvratných faktů je možno udelat jednu velikou lež. Rekl bych to obrazně: Je možné například navštívit kteroukoliv zemi světa, natočit kilometry filmového pásu, tisíce záběrů, z nichž každý bude skutečným nezvratným faktem života a výsledek bude nepravdivý, zkreslený nebo dokonce lživý filmový obraz života. K tomu abychom udelali pravdivý film, pravdivý umělecký obraz života té země nestačí chodit v ní jen od faktu k faktu, od zkušenosti ke zkušenosti, to předpokládá také znát historii té země a lidu, její sociální a politické zřízení, dějinný stupeň vývoje, na němž se nachází, to předpokládá hluboce vniknout do celého smyslu jejího společenského života... Proto při posuzování pravdivosti uměleckého díla záleží také na tom, prizmatech jaké osobnosti a jaké ideologie byla skutečnost viděna. Proto nestačí jen zbystrěný smysl pro fakta života, ale je nutný i pravdivý světový názor, pravdivá ideologie, která dovede odlišit podstatné od nepodstatného, to co se rodí, od toho co umírá, která nepodceňuje výhonky, protože jsou dočasně slabé, a nepřeceňuje staré, protože je dočasně mohutné, která vidí věci v pohybu, v toku jejich proměn, neboť v tom je totiž pravda života“.

Boj s revizionismem v našem kulturním, politickém a filozofickém životě, ale i kritika dogmatismu, překonávání sektářských názorů, znovu a znovu boj za pravdu, za marxisticko-leninskou teorii a praxi určují Štollu tvorbu a vystupování. Vědomí nutnosti odha-

lovat pravdu vštěpoval vždy svým studentům a posluchačům, vedl k této zásadě své spolupracovnický. Jeho místo v zápase o nové české myšlení je místem komunisty, který vždy a všude bojuje za pravdu, který vychází ve své činnosti z poznání že: „Pravda je jen jedna, bezadjektivní, a ta byla vždycky zbraní lidu, stejně jako lid byl zbraní její“.

Ladislav Hrzal

Valné shromáždění Slovenské sociologické společnosti při Slovenské akademii věd

Znovu po pěti letech se v dubnu konalo v Bratislavě Valné shromáždění Slovenské sociologické společnosti při Slovenské akademii věd, jehož se zúčastnila asi polovina členů Společnosti.

Valnému shromáždění předsedala dosavadní předsedkyně Slovenské sociologické společnosti J. Jančovičová. V desetičlenném předsednictvu byli dále akademik A. Sirácky, akademik Vl. Cirbes, prof. J. Zvara a V. Bauch, ředitel sociologické sekce Ústavu pro filozofii a sociologii Slovenské akademie věd.

Zprávu o činnosti přednesl J. Karásek, dosavadní místopředseda Slovenské sociologické společnosti. V úvodu hovořil o nutnosti konfrontace marxistické a buržoazní sociologie a analýzy protimarkistických teorií. Zdůraznil výraznou ideologickou funkci sociologie a její angažovanost při realizaci závěrů XV. sjezdu KSČ. Mezi úkoly Slovenské sociologické společnosti uvedl též nutnost spolupráce s Československou sociologickou společností při ČSAV, sociologickými pracovišti a společenskými organizacemi a dále odbornou a jazykovou přípravu delegátů na Světový sociologický kongres v Uppsale ve Švédsku v r. 1978, přičemž zdůraznil kolektivní odpovědnost za přípravu odborných vystoupení na konferencích. Zdůraznil také potřebu aktivizace činnosti jednotlivých sekcí, jichž je zatím osm (metodologická sekce, sekce sociologie práce, zemědělství, kultury a volného času, rodiny a zaměstnané ženy, mládeže, urbanizace a národnostní vztahů) a v jejichž činnosti existují dosud určité rezervy. V závěru naznačil, že se uvažuje o organizování sociologických večerů, setkání slovenských a polských sociologů apod.

Po zprávě revizní komise předal pak M. Daňo jménem ÚV SSM zlaté medaile za socialistickou výchovu prof. J. Zvarovi a prof. M. Suchému a stříbrnou medaili s. R. Roškovi. Odznakem Petra Jilemnického byl vyznamenán L. Macháček.

Následovalo 13 diskusních vystoupení, v nichž se promítly některé aktuální problémy, jako žádoucí spolupráce Slovenské sociologické společnosti, zejména její sekce sociologie práce, s Vědeckotechnickou společností (akademik M. Mahel), potřeba věnovat větší pozornost sociálnímu plánování a sociologickým aspektům problémů životního prostředí

(D. Franců), význam překladatelské činnosti (L. Macháček), pořádání absolventských seminářů pro sociology (B. Majdová), zájem o zřízení sekce sociologie zdravotnictví (L. Lubelec), potřeba vytvářet v sekcích teoreticko-metodologickou bázi pro výzkumy (E. Malá), zakládání mezinárodních výzkumných týmů a ujasnění edičního programu vydávání sociologické literatury na Slovensku (R. Roško), práce mladých sociologů ve Slovenské sociologické společnosti (J. Košta), spolupráce se Socialistickou akademií a možnost zřízení sekce socialistického způsobu života (V. Wagner), otázky životní úrovně v socialistické společnosti (Sv. Zeman), otázky principu stranickosti a světónázorové orientace vědeckého pracovníka, povinnost společenských věd prohlubovat vědomí ideologických zápasů dvou světových soustav, účast vědeckých pracovníků na ideologicky angažované publicistice a nutnost komplexních sociálních výzkumů s využitím interdisciplinárních aspektů (akademik Vl. Cirbes) a potřeba integrovaného vědeckého zkoumání (například otázky vědomí spolu s filozofy (V. Bauch). Jméno Československé sociologické společnosti při ČSAV vystoupil její předseda prof. J. Zvara, který seznámil Valné shromáždění Slovenské sociologické společnosti s jednáním a závěry Valného shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV, které se konalo dne 4. listopadu 1976 v Brně.

J. Jančovičová ve svém shrnutí diskuse uvedla, že není nedostatek námětů pro práci, ale spíše je problém jejich realizace. Je třeba vzájemně propojit činnost jednotlivých sekcí a pomáhat vzájemnému sepětí teorie a praxe. Větší pozornost je nutno věnovat sociálnímu plánování a sociologickým aspektům životního prostředí. Jednotlivé sekce by měly představovat teoreticko-metodologickou bázi pro výzkumy, přičemž je třeba výzkumné práce uvádět v život, aby pomáhaly činnosti sociologické společnosti. Za velmi podnětné označila návrhy zříditi sekci sociologie zdravotnictví a sekci socialistického způsobu života a vytvořit při předsednictvu Slovenské sociologické společnosti ediční komisi složenou ze zástupců slovenských výzkumných institucí, která by byla gestorem edičního programu sociologické literatury.

J. Pichňa přednesl pak návrh kandidátky nového výboru a revizní komise Slovenské sociologické společnosti při SAV, který byl jednomyslně schválen. Do výboru byli navrženi tyto kandidáti: J. Jančovičová, J. Košta, D. Sagara, V. Bauch, J. Buncák, A. Helík, J. Karásek, T. Ollík, B. Sabršulová, G. Blaas, E. Gibarti, A. Garďošová, Fr. Kán, I. Kusý, L. Macháček, B. Majdová, M. Májeková, E. Malá, J. Margóč, J. Pichňa, K. Podoláková, J. Schenk, V. Wagner, Sv. Zeman, Vl. Zukaľ a J. Zvara. Jako náhradní členové výboru byli navrženi: K. Gavorová, M. Horanský, Fr. Mach, H. Woleková. Za členy revizní komise byli navrženi: V. Harmadyová, R. Haspra, M. Katriak.

Na závěr jednání bylo přijato usnesení, v němž se konstatuje, že Valné shromáždění zhodnotilo činnost Slovenské sociologické společnosti při SAV od r. 1972, a v němž se vztýčují další úkoly, jako například nutnost soustavné kritiky buržoazní sociologie, rozvíjení činnosti vytvářením poboček Slovenské sociologické společnosti v mimobratislavských centrech, prohlubování spolupráce s jinými společnostmi, především s Československou sociologickou společností při ČSAV, Socialistickou akademií a Vědeckotechnickou společností, rozvíjení kontaktů se sociology ze socialistických zemí, soustavná spolupráce s mladými sociology a aktivizace práce všech sekcí.

Libuše Lišková

Struktura každodenních činností – základní charakteristika způsobu života

(Informace o výsledcích výzkumu časových rozpočtů Pražanů)

V podstatě všechny definice způsobu života, nezávisle na rozdílech v rozsahu a povaze používaných definičních příznaků, přiznávají úlohu klíčového prvku způsobu života životním činnostem. Jejich ustálené formy, vlastnosti a rysy jsou charakteristické pro dosažený stupeň společenského vývoje. Promítá se v nich jak stupeň rozvoje výrobních sil a celková úroveň materiálního bohatství společnosti, tak charakter společensko-výrobních poměrů a s ním související třídní rozvrstvení společnosti. Všechny tyto společenské determinanty se však do života jednotlivců nepromítají přímo, ale v řadě zprostředkování – historických, sociálně ekonomických, kulturních aj. Výsledkem je rozmanitost, variabilita konkrétních podmínek života různých sociálních skupin, tříd a vrstev společnosti, která – aktivně osvojována a zpětně utvářena subjektem – vyúsťuje v reálnou bohatost a mnohotvárnost forem lidského života. Poznat způsob života znamená proto nejen popsat obecné charakteristické vlastnosti životních činností, ale také pochopit složité vazby mezi nimi a rozvojem podmínek života na jedné straně a rozvojem osobnosti a její tvůrčí aktivity na straně druhé.

Výzkum časových rozpočtů Pražanů, který byl uskutečněn v roce 1976 Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV¹, se proto také – v rámci poznávacích možností a mezi techniky samé – pokusil získat nejen výchozí deskriptivní charakteristiky každodenních činností, odvozené od situovanosti činností podél časové osy, ale také některé hlubší infor-

mace o závislostech mezi strukturou životních činností, podmínkami života a názory a potřebami respondenta. V informaci, kterou předkládáme čtenáři na základě první fáze zpracování výzkumu, se opíráme především o údaje charakterizující strukturu a diferenciaci využití týdenního časového fondu základních socioprofesionálních, demografických a dalších skupin. Převážná část použitých statistických dat byla publikována ve statistických informacích vydaných společně Městskou správou ČSÚ a Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV v březnu 1977 pod názvem *Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*.

Práce a studium

Více než tři čtvrtiny pražských občanů jsou ekonomicky aktivní a dalších 12 % převážně mladých lidí se studiem připravuje na účast ve společenském pracovním procesu. Čas, který věnují práci nebo studiu (viz tabulka 1), představuje 22–28 % jejich týdenního časového fondu a je základním strukturotvorným a diferencujícím prvkem v systému každodenních činností. Výzkum se pokusil rozložit blok tzv. pracovní doby – tradičně studovaný jako celek – na vlastní práci a ostatní s ní spojené činnosti. Přes relativně nízkou spolehlivost této operace (opírající se jen o výpověď respondenta), která nás nutí interpretovat získané výsledky s vědomím, že jde o jistou idealizaci skutečného stavu, a přes některé problémy s tímto klasifikačním postupem spojené (výzkum nezachytil vazbu pracovní činnosti na normativní pracovní dobu respondenta), přinesl některá zajímavá a společensky významná zjištění:

1. Potvrdil všemi výzkumy časových rozpočtů dokladaný rozdíl v průměrném množství času věnovaného pracovní činnosti muži a ženami. Obohatil však toto zjištění o poznatek, že rozdíl se výrazně snižuje u skupiny zaměstnanců. Čas práce na pracovišti a mimo pracoviště (položky 11 plus 14) v průměrný pracovní den (neuvažovány dny s plnou či částečnou absencí) činil u dělníků 8,0 hodin, u dělnic 6,8 hodin, u zaměstnanců 7,7 hodin a u zaměstnankyň 7,3 hodiny.

2. Vzhledem k tomu, že ve zjištěných údajích je zahrnuta i přesčasová práce (více než polovina zaměstnaných mužů a více než čtvrtina zaměstnaných žen udávají, že pracují přesčas minimálně jednou týdně), přinesl výzkum varovný poznatek o relativně nízkém stupni využití zákonné pracovní doby. Přestože se do výsledků promítá převážně jen le-

¹ Výzkum časových rozpočtů Pražanů (úvodní metodologická informace viz Sociologický časopis 3/1977) uskutečnili pracovníci oddělení pro výzkum utváření socialistického způsobu života ÚFS ČSAV, vedeného doc. dr. B. Filipcovou, CSc. (vedoucí pracovní skupiny dr. J. Vítečková, členové E. Rendlová, V. Rak, dr. H. Jeřábek) ve spolupráci s Městskou správou Českého statistického úřadu v hl. m. Praze, odborem životní úrovně domácností. Výzkum zachytil situaci v terénu v době od 25. 5. do 15. 6. 1976; zúčastnilo se ho 500 domácností zpravodajské

sítě statistiky životní úrovně a v nich 1101 respondentů starších 15 let. Každý respondent zaznamenával primární a sekundární činnosti v průběhu sedmi dnů a poskytl řadu dalších informací. Výzkum použil čtyři technické instrumenty: záznamový deník, dotazník respondenta, evidenční charakteristiku respondenta, evidenční charakteristiku domácnosti. V roce 1977 na jaře bylo provedeno došetření zaměřené na problémy víkendu, dovolených a rodinného hospodářství. Došetření se v době přípravy této informace zpracovává.

Tabulka 1. Struktura týdenního časového fondu základních socioprofesionálních skupin — v hod.

Hlavní činnosti	Dělníci		Zaměstnanci		Ženy v domác- nosti	Studenti a učni	Ostatní
	M	Ž	M	Ž			
Počet osob	146	89	252	355	77	125	39
11 Práce na pracovišti	39,3	30,7	33,4	30,3	1,0	19,4	1,2
12 Jídlo na pracovišti	3,3	2,4	2,5	2,6	0,0	1,4	0,1
13 Ostatní činnosti na prac.	2,0	1,6	1,4	1,4	0,0	1,1	0,1
14 Práce mimo pracoviště	1,5	1,7	4,0	2,7	0,0	14,6	0,0
15 Vedlejší výděleč. práce	0,5	0,6	0,8	0,6	0,0	0,2	0,8
Práce a čas na pracovišti	46,6	37,0	42,1	37,6	1,0	36,7	2,2
21 Cesta do práce a zpět	5,9	4,1	5,8	4,7	0,1	5,0	0,3
22 Cesta za nákupy, zábavou	2,9	2,9	3,5	3,4	3,7	5,5	3,3
23 Cesta na chatu	2,0	2,0	2,0	1,8	1,7	2,0	1,5
Doprava	10,8	9,0	11,3	9,9	5,5	12,5	5,1
31 Příprava jídla	1,6	9,7	1,7	9,7	15,1	1,7	12,9
32 Vnitřní úklid bytu, domu	2,7	5,3	3,5	4,9	8,0	2,3	5,9
33 Péče o prádlo, obuv	0,3	4,4	0,5	4,1	7,0	0,6	4,8
34 Fyzická péče o děti	0,6	2,6	0,8	2,0	9,8	0,2	1,5
35 Údržba motor. vozidel	1,7	0,1	1,3	0,0	0,1	0,4	0,0
36 Úklid okolí domu, chaty	1,1	0,6	1,4	0,4	0,3	0,3	0,1
37 Jiné domácí práce	0,9	0,8	1,3	1,1	1,5	0,7	0,9
38 Nákupy	1,3	3,8	1,6	3,2	4,8	1,8	5,2
39 Služby, pochůzky	0,3	0,2	0,4	0,3	0,3	0,4	0,7
Domácnost, služby	10,5	27,5	12,5	25,7	46,9	8,4	32,0
41 Jídlo, občerstvení	7,0	6,2	7,3	6,5	9,3	7,2	10,4
42 Osobní hygiena	5,7	5,8	6,2	6,4	6,8	6,0	6,6
43 Návštěva holiče, lázní	0,1	0,2	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1
44 Návštěva lékaře, léčení	0,2	0,8	0,7	0,6	0,8	0,9	0,3
45 Spánek (hlavní i denní)	52,2	51,5	51,5	51,4	54,0	59,5	61,4
Biologicko-fyziol. potřeby	65,2	64,5	65,8	65,2	71,1	73,6	78,8
51 Výkon veřejných funkcí	0,3	0,0	0,7	0,1	0,0	0,2	0,2
52 Účast na schůzích	0,4	0,2	0,6	0,5	0,0	0,2	0,0
53 Brigády	0,5	0,0	0,2	0,1	0,0	0,3	0,0
54 Účast na školení, kur- sech	0,1	0,3	0,5	0,5	0,2	0,2	0,0
55 Sebevzdělávání	0,8	0,5	1,7	0,7	0,7	2,3	0,1
Studium a participace	2,1	1,0	3,5	1,9	0,9	3,2	0,3

Tabulka 2. Struktura týdenního časového fondu základních socioprofesionálních skupin — v %

Hlavní činnosti	Dělníci		Zaměstnanci		Ženy v domác- nosti	Studenti a učni	Ostatní
	M	Ž	M	Ž			
Počet osob	146	89	252	355	77	125	39
61 Ruční práce	0,0	2,2	0,0	1,7	2,6	0,7	2,8
62 Technické kutilství	0,7	0,0	1,0	0,1	0,2	0,6	0,1
63 Zahrádkářství	1,5	1,5	2,4	2,0	1,6	0,6	3,8
64 Jiné technické činnosti	0,7	0,2	0,4	0,1	0,0	0,2	0,0
Technické a manuální aktivity	2,9	3,9	3,8	3,9	4,4	2,1	6,7
71 Aktivní sport	1,5	0,2	1,1	0,5	0,6	3,3	0,2
72 Vycházky, pobyt v přírodě	3,5	3,2	2,7	2,7	9,8	3,0	7,3
Pohybové aktivity	5,0	3,4	3,8	3,2	10,4	6,3	7,5
81 Návštěva kina	0,7	0,4	0,5	0,5	0,6	1,3	0,0
82 Návštěva divadla, koncertu	0,2	0,1	0,2	0,3	0,1	0,5	0,2
83 Návštěva jiné kult. akce	0,2	0,6	0,4	0,3	0,3	0,9	0,2
84 Poslech rozhlasu	0,4	0,3	0,2	0,2	0,1	0,3	1,1
85 Poslech televize	8,7	8,8	7,7	6,4	7,6	6,6	12,1
86 Poslech gramofonu, magnetofonu	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,5	0,1
87 Četba novin a časopisů	1,1	0,5	1,3	0,6	1,1	0,9	1,7
88 Četba knih	1,7	1,8	2,2	1,9	1,9	2,5	3,8
89 Zájmová umělecká činnost	0,3	0,0	0,1	0,0	0,1	0,9	0,0
Účast na kultuře	13,5	12,6	12,8	10,3	11,9	14,4	19,2
91 Rozhovory s manželem /—lkou/	0,5	0,4	0,7	0,4	0,7	0,1	0,1
92 Rozhovory s dětmi /rodiči/	1,1	1,4	1,6	1,3	3,7	0,6	1,1
93 Rozhovory se širší rodinou	1,4	1,6	1,5	1,3	2,2	1,3	2,6
94 Rozhovory s přáteli	2,6	2,0	2,2	2,3	2,8	3,3	2,6
95 Návštěva sport. utkání	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,4	0,0
96 Návštěva kostela	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
97 Návštěva restaurace apod.	1,2	0,4	0,9	0,4	0,6	1,1	0,3
Sociální kontakty	7,0	5,9	7,2	5,9	10,2	7,0	6,9
01 Jiné činnosti	1,4	0,5	1,6	1,8	2,0	1,2	0,8
02 Odpočinek, nienedělání	2,0	1,5	2,0	1,3	2,1	1,5	7,3
03 Vypřívování záznam. deníku	1,0	1,2	1,4	1,3	1,6	1,1	1,2
Ostatní aktivity	4,4	3,2	5,0	4,4	5,7	3,8	9,3
Volný čas celkem /51—03/	34,9	30,0	36,3	29,6	43,5	36,8	49,9

gální absence a přes jisté nadhodnocení dat společensky žádoucím směrem tvoří přiznané nepracovní činnosti na pracovišti a prodloužené přestávky na jídlo již 6–8 % vynaloženého pracovního času. U pracovníků, kteří uvedli, že jejich týdenní pracovní doba je 42,5 hodiny (a těch je v Praze i ve zkoumaném souboru absolutní převaha), byl naměřen průměrný čas práce včetně zákonných přestávek na jídlo (tj. položka 11, 14 a zákonná část položky 12) u mužů 39,6 hodin a u žen 36,4 hodiny týdně.

3. Změny v obsahu a charakteru práce provázající vědeckotechnický rozvoj spolu s určitými zvláštnostmi struktury pracovních příležitostí v Praze (relativně vyšší podíl nevýrobní činnosti, služeb, administrativy, vědy a kultury aj.) vytvářejí situaci, kdy poměrně značný podíl pracovních činností je vykonáván buď mimo vlastní pracoviště, nebo mimo rámec normativní pracovní doby. V profesích se složitou duševní prací činila tato položka u mužů 4–5 hodin týdně, vyskytuje se však i v profesích manuálních. Tato část pracovních činností se do značné míry vymyká společenské kontrole a s jejím růstem stoupá význam zejména morálních faktorů pracovní stimulace.

4. Vedlejší pracovní činnost zdaleka není masovým jevem. V průběhu sledovaného týdne se vedlejší výdělečné činnosti věnovalo 6–7 % zaměstnaných žen a 8–12 % zaměstnaných mužů, v průměru každý z nich zhruba 6 až 8 hodin. Srovnání struktury týdenního časového fondu pracovníků s vedlejším úvazkem s ostatními ekonomicky aktivními respondenty ukázalo, že časové výdaje na vedlejší práci nejdou na úkor zkrácení pracovního času v hlavním zaměstnání, ale na úkor ostatních životních činností. 40 % dotázaných zaměstnaných mužů a 20 % žen přitom projevilo zájem o další vedlejší pracovní činnost (20 % mužů a 6 % žen jen ve vlastním oboru, ostatní i v jiném oboru pracovní činnosti). Jde o relativně nevyužitý rezervoár doplňkových zdrojů pracovních sil.

5. Pracovní studijní zatížení studentů a učňů, přes určité rozdíly dané typem školy, pohlavím, věkem aj. je v průměru srovnatelné s délkou pracovního času zaměstnaných žen. Od relativně vyrovnaného průměru se zřetelně odlišují jen učnice, u nichž byly zjištěny časové výdaje na práci a studium pod 30 hodin týdně.

6. Množství času, které věnují pracovní činnosti ženy, výrazně kolísá v závislosti na jejich věku a rodinné situaci. Jestliže u vdaných žen bez dětí byla zjištěna celková týdenní doba práce a času stráveného na pracovišti ve výši 41 hodin, u žen s jedním a dvěma dětmi klesla na zhruba 36 hodin a u žen se třemi dětmi na průměrných 30 hodin (u osamělých žen s dětmi však tento pokles nebyl zaznamenán). Objem pracovní činnosti naopak výrazně vzrůstá u žen ve věku nad 40 let.

Pokus proniknout do vnitřní struktury pracovních činností — i když vzhledem k podmínkám terénního sběru dat a k poznávacím možnostem techniky samé značně hrubý — potvrdil smysluplnost zvoleného přístupu a současně ukázal i směr, jímž by bylo účelné postupovat při analýze pracovní doby v dalších výzkumech.

Doprava

Délka času věnovaného překonávání prostorových vzdáleností je funkcí řady objektivních i subjektivních činitelů — teritoriálního rozmístění pracovních příležitostí a ubytovacích center, silniční sítě a komunikačního systému, ve velkoměstských podmínkách pak především funkcí rozvoje městské hromadné dopravy. 63 % pracujících, kteří se zúčastnili výzkumu časových rozpočtů Pražanů, používá k cestám do práce a z práce městské hromadné dopravy a na tyto cesty spotřebují týdně v průměru 5–6 hodin. Jen 11 % mužů a 3 % žen v našem souboru cestovalo do práce a z práce osobním automobilem (průměrná týdenní časová spotřeba 4–5 hodin). 20 % mužů a 30 % žen chodilo do práce pěšky, jedna cesta jim trvala v průměru asi 20 až 25 minut a týdně vynaložili v průměru 3–4 hodiny.

Zaměstnané ženy, zejména s dětmi, věnují cestám do práce a z práce relativně méně času (vdané ženy se dvěma a více dětmi jen asi 3,5 hodiny); volbu pracoviště přizpůsobují svým časovým možnostem.

Překonávání vzdáleností je však podmínkou i mnoha dalších činností — nákupů, sociálních kontaktů, aktivit volného času; v průměru spotřebují pražští občané na dopravu týdně 9 až 11 hodin, což je množství času řádově srovnatelné s časem věnovaným televizi a veškeré četbě. Dopravní časy se přitom zvyšují u těch občanů, kteří vyjíždějí za rekreací mimo město. Rekreční cesty si vyžádaly v průměru 3,6 hodiny týdně. Do určité míry překvapivým jevem je skutečnost, že průměrné dopravní časové zatížení je relativně rovnoměrně rozloženo po celém území Prahy — u zaměstnaných mužů nebyly zjištěny rozdíly v souhrnných dopravních časech v závislosti na vzdálenosti místa bydliště od centra, u žen se od průměru poněkud odlišovaly jen ženy bydlící bezprostředně v centru města, ani u nich však neklesly souhrnné dopravní časy pod 8 hodin týdně.

Není účelné v této souvislosti znovu zdůrazňovat naléhavost řešení dopravní situace v Praze. Jen pro ilustraci uvedme, že v odpovědích na otevřenou otázku, co nejvíce ztěžuje život občanům Prahy, byla v 73 % dotazníků spontánně uvedena dopravní situace, především problémy městské hromadné dopravy (na druhém místě — v 54 % dotazníků — byly uvedeny problémy zásobování a služeb).

Komplex domácích prací

Třetí skupinou životních činností, které tvoří neoddelitelnou součást každodenního života,

jsou činnosti spojené se sebeobsluhou a obsluhou domácnosti. Ve své podstatě jsou to pracovní činnosti zaměřené na dodatečnou tvorbu a udržování užitečných hodnot, zajišťování a poskytování služeb nezbytných k uspokojení mnoha základních životních potřeb. Tento komplex domácích prací a povinností se postupně stále více dostává do centra pozornosti všech badatelů zabývajících se problematikou časových rozpočtů, a to z řady důvodů. Především jde o činnosti, které vyžadují velmi mnoho času (v našem výzkumu asi 7 % časového fondu zaměstnaných mužů, 16 % časového fondu zaměstnaných žen a 28 % času žen v domácnosti), jehož určitá část je vynakládána neracionálně i s ohledem na stávající společenské a individuální podmínky a další část by bylo možno ušetřit přesunutím neproduktivní individuální práce do zespolčenštěné sféry. V racionalizaci domácích prací je právem spatřován hlavní zdroj časového prostoru pro nové, kultivující se a rozvíjející lidské potřeby. Druhou příčinou zvýšeného zájmu o domácí práce je skutečnost, že jejich nerovnoměrná dělba mezi obě pohlaví je v současné fázi společenského vývoje v socialistických zemích základním diferenciálním faktorem celé struktury životních činností mužů a žen. Větší objem času, který – ve srovnání se svými mužskými partnery – vynakládají ženy na domácí práce (ve výzkumu činil rozdíl v dělnických domácnostech 16,3 hodiny a v zaměstnaneckých domácnostech 13,2 hodiny), jde na úkor všech ostatních činností, počínaje sférou společenské práce a konče volným časem.

Také výzkum časových rozpočtů Pražanů se domácími pracemi zabýval velmi podrobně, a to nejen jejich trváním a strukturou, ale i jejich vazbou na podmínky života, rodinnou situaci, kvalitu bytu ap. na jedné straně, a na postoje, názory na straně druhé. Získané výsledky jsou natolik obsáhlé, že vyžadují samostatné zpracování. V současné fázi interpretace proto uvedme alespoň některé dílčí závěry:

1. Srovnání s výsledky výzkumů časových rozpočtů v roce 1967 (velká města ČSR) naznačuje, že (přes určité problémy dané ne zcela srovnatelnou klasifikací) celkový objem času vynaloženého na komplex domácích prací a obsluhy domácího hospodářství pravděpodobně poněkud klesá, výrazněji u žen než u mužů.

2. Současně s tímto poklesem probíhá postupně a pozvolně vyrovnávání podílu obou pohlaví. Jestliže v roce 1967 věnovaly komplexu domácích prací dělnice ve městech s více než 100 000 obyvateli 2,9krát více času než dělníci a zaměstnankyně 2,5krát více než zaměstnanci, činil odpovídající násobek u zkoumané pražské populace v roce 1976 v socioprofesionální skupině dělníků 2,6 a ve skupině zaměstnanců 2,0.

3. Objektivní posuny v podílu obou pohlaví na domácích pracích jsou doprovázeny a pravděpodobně také do určité míry stimulo-

vány posuny ve sféře vědomí. V názorech na dělbu práce v rodině dochází ke zřetelnému pohybu. Vedle činností, které jsou veřejným míněním stále ještě v souladu s tradicí přisuzovány jen jednomu pohlaví (patří k nim především opravářské a údržbářské práce včetně údržby motorových vozidel, které jsou téměř jednoznačně hodnoceny jako práce mužské, a naproti tomu opravy oděvů a žehlení, které mají statut prací ženských), vyděluje se skupina činností téměř shodně považovaných za práce vhodné pro obě pohlaví: učení a procházky s dětmi, nákup potravin a úklid bytu. I u řady dalších domácích prací se však názory na tradiční dělbu narušují: 59 % mužů a 68 % žen se domnívá, že mytí nádobí je také mužská práce, 55 % mužů a 60 % žen považuje za správné, aby se muž podílel na praní prádla, muž má pomáhat i při péči o nemocné dítě. Relativně menší posun byl zaznamenán u vaření: za společnou práci je označilo 35 % mužů a 41 % žen.

4. Podíl mužů na domácích pracích vzrůstá zejména ve volných dnech. V pracovních dnech věnují muži domácím pracím asi hodinu a ženy asi tři hodiny, z toho hodinu přípravě jídel. V nepracovních dnech se podíl poněkud vyrovnávají – u zaměstnaných mužů byly změřeny průměrné hodnoty 2,5 až 3 hodiny, u zaměstnaných žen asi 4,8 hodiny (přitom spotřeba času na přípravu jídel se pohybuje kolem dvou hodin).

5. Nejvýraznějším faktorem diferencujícím množství času vynaloženého na domácí práce – nebereme-li v úvahu příslušnost k různému pohlaví – je rodinný stav a počet dětí. Již samo uzavření sňatku (pravděpodobně ve spojení se vznikem samostatné domácnosti) znamená pro zaměstnanou ženu zvýšení objemu domácích prací asi o 6–8 hodin týdně (svobodné ekonomicky aktivní ženy v našem souboru věnovaly domácnosti týdně 16,3 hodiny, rozvedené ženy a vdovy bez dětí 18,9 a vdané ženy bez nezaopatřených dětí 24,7 hodiny). U mužů činí tato „daň za sňatek“ asi 3–4 hodiny. S přibývajícím počtem dětí se náročnost domácích prací zejména pro ženu rychle zvyšuje – zaměstnané ženy s jedním nezaopatřeným dítětem vynaložily týdně na domácí práce 27,4 hodiny, se dvěma dětmi 30 hodin a se třemi dětmi 37,6 hodin.

6. Celkový objem domácích prací vzrůstá s počtem členů domácnosti: výzkumem však dosud nebyl prokázán výraznější vliv takových faktorů, jako je velikost a kvalita bytu, vybavenost domácnosti zdrojem teplé vody i některými spotřebiči. Tento problém bude muset být dále zkoumán jemnějšími metodami. Naproti tomu bylo prokázáno, že objem domácích prací vzrůstá v domácnostech vlastních zahrádku, auto, chatu, i v domácnostech žijících v rodinných vilkách. Například jen úklid bytu a domu vyžadují u manželských párů žijících ve vilce týdně o 2 hodiny více času než u obyvatel družstevních a státních bytů. Také průměrný rozdíl v celkovém objemu domácích prací manželských párů

vlastních a nevlastních chatu činil týdně asi 2 hodiny. Údržbě motorových vozidel v domácnostech s autem bylo věnováno týdně v průměru asi 2,5 hodiny.

7. Rozhodující položkou v ženském souboru domácích prací je příprava jídel. Přestože se ve 33 % studovaných domácností stravují v poledne všichni členové v některém zařízení společného stravování, nevede toto využívání společenských služeb k výraznějšímu snížení časové spotřeby na přípravu jídel v domácnostech. Rozdíl mezi množstvím času věnovaného vaření zaměstnanými ženami v domácnostech, kde se v poledne stravují v zařízení hromadného stravování všichni členové, ve srovnání s domácnostmi, z nichž se v poledne nestravuje mimo domácnost nikdo, činí týdně jen 0,6 hodiny.

8. Využívání služeb, zejména těch, které by se mohly projevit ve snížení pravidelného objemu domácích prací, je zatím relativně nízké. Častěji jsou využívány tyto služby: čištění oděvů (92 % domácností), instalatérské a jiné drobné řemeslnické služby (48 % domácností), šití oděvů (46 % domácností) a žehlení nebo mandlování prádla (43 % domácností). Praní ložního prádla si nechává dělat za úplatu jen 20 % domácností, opravy oděvů 29 % domácností a běžnou údržbu automobilů 7 % domácností (48 % domácností přitom vlastní osobní automobil). Lze předpokládat, že vedle objektivních faktorů kvality a ceny služeb se na jejich relativně nízkém využívání podílí i postoje zázemí. S názorem, že je lépe zaplatit peníze za služby, pokud nám to šetří čas, vyslovilo souhlas jen 52 % dotázaných. Hodnota volného času se zvyšuje jen zvolna. V zájmovém konfliktu domácnost a volný čas je první činitel silnější. 55 % dotázaných například neodmítlo názor (součet hlasů pro a nerozhodných), že byt musí být vždy dokonale uklizen, třeba i na úkor volného času, a 51 % dotázaných neodmítlo názor, že správná hospodyně pere všechno prádlo sama.

I tento první a velmi hrubý přehled některých zjištění týkajících se komplexu domácích prací potvrzuje, že v této oblasti zůstávají mnohé otázky nezodpovězeny, a to jak pokud se týká časového efektu měnících se materiálních podmínek života, tak pokud se týká efektu postojových predispozic a hodnot. Hledání odpovědí na ně je podmínkou racionálnější a účinnější společenské intervence do této sféry.

Uspokojování biologicko-fyziologických potřeb

Z komplexu činností, jimiž jsou uspokojovány biologicko-fyziologické potřeby, jsou časovými rozpočty zachycovány především: čas věnovaný jídlu, péči o sebe, lékařské péči a spánku. Nejvýznamnější je poslední z nich, protože představuje základní dlouhodobou podmínku zdravého lidského života a ve struktuře časového fondu absolutně nejvyšší, relativně nejhomogennější a nejméně proměnlivou složku. Názory fyziologů na objektivní

potřebu spánku se značně liší — za relativně spolehlivou střední normu lze považovat historickým vývojem formulovaný a boji dělnické třídy prověřený požadavek osmihodinového spánku denně. Těchto hodnot dosahuje v našem výzkumu pouze ekonomicky neaktivní populace. Střední délky spánku u zaměstnaných mužů a žen se pohybují v pracovní dny těsně pod hranici 7 hodin a jen ve dny nepracovní dosahují 8–8,5 hodiny. Množství spánku výrazně klesá v rodinách s dětmi, a to zejména u žen — zaměstnané ženy se třemi nezaopatřenými dětmi v našem výzkumu spaly v průměru týdně jen 49,7 hodin. S tímto objektivizovaným zjištěním korelují i názory respondentů. Jen 46 % zaměstnaných mužů a 40 % zaměstnaných žen považuje své množství spánku za dostatečné (podle časových záznamů spali v průměru asi 54 hodin týdně), 48 % mužů a 55 % žen označilo množství svého spánku za spíše nedostatečné (změřené střední hodnoty činily asi 50–51 hodin), 6 % mužů a 3 % žen pocituje mimořádný nedostatek spánku (průměrné hodnoty se u mužů snížily pod 48 hodin, u žen pod 47 hodin týdně).

Napjatost každodenního životního režimu tedy nedovoluje některým skupinám, zejména zaměstnaným žen, plně uspokojit potřebu spánku (kromě již uvedených k nim patří například pracující ve třísměnných provozech). Lze proto předpokládat, že s postupným uvolňováním časového režimu bude část vytvořeného časového fondu využita některými sociálními skupinami k odstranění trvalého spánkového deficitu.

Volný čas

Společensky nejvýznamnější skupinou v souboru ostatních aktivit, tradičně označovaných jako volný čas, jsou činnosti zahrnuté do komplexu *sebevzdělávání a participace*. Význam těchto činností je dán jejich tvůrčím charakterem, který z nich činí — abstrahujeme-li od některých problémů efektivnosti — nástroj individuálního i společenského rozvoje. I když uvedený konkrétní výčet činností, tak jak je lze identifikovat a měřit v časových záznamech, nevyčerpává všechny formy, jimiž probíhá proces dalšího vzdělávání a účasti na řízení společnosti (prostorem pro účast na řízení a rozšiřování znalostí je především sama pracovní činnost), představuje jejich podstatnou složku, na jejímž rozšiřování má společnost mimořádný zájem.

Výzkum časových rozpočtů Pražanů potvrdil, že podíl pracujících na těchto činnostech je zatím značně nerovnoměrný. Alespoň jednou měsíčně se podle vlastního vyjádření zúčastňuje schůzí 23 % dělnic, 40 % dělníků, 43 % zaměstnankyň a 57 % zaměstnanců, ostatní navštěvují schůze méně často, nebo vůbec ne. Podobné relace, i když s absolutně nižšími hodnotami, byly zjištěny i u účasti na přednáškách a kurzech, výkonu veřejných funkcí, sebevzdělávání. Obecně lze říci, že na participačních a vzdělávacích aktivitách se

podílejí častěji muži než ženy, zaměstnanci více než dělníci. Účast roste také se vzděláním a složitostí práce — například skupiny pracovníků vykonávajících složité profese duševní práce věnovaly týdně uvedeným činnostem v průměru 3,8 hodiny, kdežto pracovníci nejjednodušších manuálních profesí jen 0,8 hodiny.

Vzhledem ke značné nerovnoměrnosti rozložením jsou v průměrných časových rozpočtech participační a vzdělávací aktivity zastoupeny poměrně malými hodnotami. Za nízkými průměry je však skryta skutečnost, že ve struktuře životních činností těch pracujících, kteří se uvedenými aktivitami skutečně zabývají, je jejich podíl podstatně výraznější. Například zaměstnaní muži, kteří se věnovali v průběhu týdne sebevzdělávání a studiu (aktivita 55 v tabulce 1), vynaložili na tuto činnost 4,9 hodiny a zaměstnané ženy 3,6 hodiny.

Technické a manuální aktivity mají ve struktuře využití volného času významnější postavení, především zásluhou prolínání zájmové i materiální motivace. Jejich nejtypičtějším představitelem jsou ženské ruční práce a zahrádkaření (použitá klasifikace činností operativně zařadila všechny uvedené činnosti do bloku volného času s vědomím, že část z nich má — alespoň u některých respondentů — povahu činností nutných). 71 % zkoumaných domácností bylo vybaveno šicím nebo pletacím strojem (vybavenost vedla ke zvýšení množství času na ruční práce v průměru o 1,5 hodiny týdně) a 16 % domácností mělo vlastní zahrádku (na její ošetřování vynaložil každý dospělý člen těchto domácností zhruba 3–4 hodiny týdně).

Údaje o délce *pohybových aktivit* je nutno hodnotit s vědomím, že výzkum probíhal v atmosféricky relativně příznivém období pozdního jara. Výzkumem bylo zjištěno poměrně vysoké zastoupení sportovních činností: asi 30 % ekonomicky aktivních mužů věnovalo sportu týdně v průměru cca 5 hodin a více než 20 % ekonomicky aktivních žen v průměru 2,4 hodiny. Na druhé straně asi 40 % mužů a 50 % žen vypovědělo, že nesportují vůbec; podíl nesportujících výrazně vzrůstá s věkem. Naproti tomu zjištěné průměrné délky pobytu v přírodě nejsou příliš velké. Výzkumem přitom byly zaznamenány některé paradoxní jevy. Množství času stráveného v průběhu týdne vycházkami v domácnostech vlastních auto a chatu je nižší než v domácnostech bez tohoto vybavení. Délka pobytu v přírodě se vyrovnává vyšším podílem zahrádkaření. Podíváme-li se na strukturu týdenního časového fondu těch respondentů, kteří ve zkoumaném týdnu cestovali na chatu, za rekreaci mimo Prahu, zjistíme, že průměrná délka trvání rekreační dopravy je vyšší než celotýdenní pobyt na vycházkách; i zde působí zahrádkaření jako kompenzační faktor.

Ve specifických podmínkách Prahy jako tradičního kulturního centra se problém kul-

turní participace posouvá do zvláštní roviny. Bohatostí a kvalitou nabídky vytváří pražský kulturní život mimořádně příznivé podmínky pro nejružnější formy kontaktu s kulturními hodnotami, i když s některými problémy — nerovnoměrné územní rozmístění kulturních zařízení, nízká kulturní vybavenost sídlišť, nedostatky v městské hromadné dopravě aj. Za situace, kdy základní objektivní limity nejsou situovány v rovině příležitostí k účasti na kultuře, může analýza forem kulturní participace přinést řadu cenných poznatků právě o diferenciální síle řady dalších sociálních, ekonomických, psychických a jiných faktorů. Z velkého objemu informací o rozsahu kulturní participace, získaných výzkumem časových rozpočtů. lze v současné fázi zpracování uvést alespoň tato zjištění:

1. Časově i významově převažující formou kulturní participace je poslech televize, jehož průměrná délka se ve srovnání s údaji výzkumu z r. 1967 (velká česká města) spíše poněkud zkrátila. Převažuje selektivní poslech vybraných pořadů, délka poslechu klesá se vzděláním a poněkud se zvyšuje s rostoucím věkem. 10 % zkoumaných domácností dosud nevlastní televizní přijímač.

V pracovní dny se průměrná délka poslechu pohybuje od třetí čtvrti do jedné hodiny, ve dny nepracovní se blíží jedné a půl hodině. Pohled na časovou strukturu týdenních činností těch respondentů, kteří se vůbec nevěnovali poslechu televize, ukazuje, že nejde o alternativní záměnu, kdy na místo televize nastupuje jiná forma kulturní participace, ale o výrazné snížení objemu kulturní participace na úroveň asi 4 hodin týdně u zaměstnaných žen a 6 hodin týdně u zaměstnaných mužů.

2. Devadesát procent času věnovaného kulturní participaci je stráveno aktivitami vykonávanými doma. 60 % dotázaných také vypovědělo, že prakticky netraví volné večery mimo domov. 20 % dotázaných přiznalo, že prakticky nechodí do kina (frekvence návštěv méně často než 1–2krát ročně nebo vůbec ne); 48 % dělníků a 31 % zaměstnanců nechodí do divadla. 74 % dělníků a 54 % zaměstnanců vůbec nechodí na koncerty vážné hudby. Častější participaci na kulturních aktivitách mimo domov nalézáme u mladších lidí, u svobodných — a přirozeně také u pracujících s menší frekvencí vyjíždky za rekreací mimo Prahu.

3. Zájmové umělecké činnosti se věnuje jen velmi málo občanů. Ve sledovaném týdnu to byla jen 3 % ekonomicky aktivních respondentů a 27 % studentů a učňů. Muži věnovali zájmovým uměleckým činnostem v průměru 3,5 až 4 hodiny týdně, ženy o polovinu méně.

V zásadě lze tedy konstatovat, že bohatá kulturní nabídka je v Praze využívána velmi nerovnoměrně. Vedle základního jádra pravidelných návštěvníků kulturních akcí zůstává značná část občanů stranou kulturního života města.

Poslední studovanou skupinu aktivit volného času představují nejružnější formy *sociál-*

ních kontaktů. Největší podíl na nich má vnitrorodinná komunikace. Styky s přáteli mimo rodinu jsou častější u mladých a svobodných lidí, s věkem jejich objem výrazně klesá.

Vyjdeme-li z operativního vymezení *volného času* jako času věnovaného ostatním aktivitám, s výjimkou práce, dopravy, domácích povinností a uspokojování biologicko-fyziologických potřeb, pak je přirozené, že celkové množství volného času odráží především základní difference v objemu pracovních činností. Největší rozdíly v množství volného času jsou tak mezi ekonomicky aktivními a neaktivními respondenty (průměrná difference se pohybuje kolem 10 hodin týdně) a dále mezi oběma pohlavími (rozdíly zhruba 5–6 hodin). Třetím výrazným diferencujícím faktorem – projevujícím se zejména u žen – je fáze rodinného cyklu indikovaná rodinným stavem, popřípadě věkem. Výrazně více volného času bylo zjištěno u mladých lidí a u svobodných respondentů. Ostatní osobnostní indikátory diferencují celkové množství volného času méně výrazně nebo nepravidelně.

Pocit dostatku volného času mělo 27 % zaměstnaných mužů a 16 % zaměstnaných žen – změřené hodnoty dosahovaly 36 hodin u mužů a 34 hodin u žen. 58 % mužů a 64 % žen považovalo množství svého volného času za spíše nedostatečné (odpovídající zjištěné hodnoty 35,5 hodiny a 29 hodin) a 15 % mužů a 20 % žen má pocit mimořádného nedostatku volného času (údaje z časového rozpočtu u mužů 34 hodin, u žen 28 hodin). Z těchto zjištění vyplývá, že subjektivní reflexe vlastní životní situace v podstatě akceptuje jako hodnotící standard diferenciaci v množství volného času mezi pohlavími (hodnoty, které ženy považují za dostatečné, jsou u mužů klasifikovány jako mimořádný nedostatek) a stupeň spokojenosti nebo nespokojenosti je závislý na vnitroskupinových diferencích v konfrontaci s rozvinutostí struktury uvědomovaných potřeb. Pohled na strukturu využití volného času v závislosti na celkové spokojenosti s jeho objemem ukazuje, že nejsilnější jsou uvědomovány nerovnosti v objemu kulturní participace – rozdíl v množství času věnovaného účasti na kultuře mezi respondenty spokojenými a nespokojenými s množstvím volného času je 6 hodin týdně.

V pracovní dny se množství volného času pohybuje kolem tří hodin u zaměstnaných žen, u mužů pod hranici čtyř hodin. V jeho struktuře výrazně převažují kulturní aktivity (absorbují zhruba 40 % volného času) a z nich především poslech televize. Ve volné dny vzrůstá průměrné množství volného času na necelý dvojnásobek – u mužů činilo 7–7,5 hodiny, u žen 5,5–6 hodin. V absolutních hodnotách se ve volné dny zvětšuje objem času věnovaného všem činnostem s výjimkou participace a vzdělávání. Mění se však vnitřní relace mezi skupinami aktivit – kulturní participace ustupuje poněkud do pozadí a ros-

te podíl technických, manuálních a pohybových aktivit.

Hlubší vzhled do kvalitativní struktury aktivit volného času bude předmětem další fáze zpracování výzkumu, stejně jako řada dalších věcných i metodologických otázek – např. analýza výskytu aktivit a jejich frekvence, rozložení aktivit v průběhu dne, analýza souvislosti mezi peněžními a časovými rozpočty a jiné.

Eliška Rendlová
Jana Vítečková

Některé specifické přístupy k sociální analýze v o. p. Škoda, Plzeň

Tak jako v jiných podnicích, i v o. p. Škoda v Plzni přistupujeme k realizaci komplexní sociální analýzy tak, aby tvořila objektivní, vědeckými metodami podložený základ a východisko pro prognózování a sestavování sociálních programů a plánů. V tomto článku se nechceme zabývat vlastní metodikou analýzy, ale sdělit některé zkušenosti z naší práce, související s konkrétním řešením sociálních problémů spojených s technologickými změnami, jmenovitě se zaváděním nové výroby v R-hale, což se promítne i na ostatní pracoviště podniku.

Vzhledem k tomu, že každá změna ve výrobní a technické oblasti podniku s sebou nesí i změny v oblasti sociální, je třeba uvažovat o jejich řešení již v přípravné fázi.

I.

Faktory vyplývající z celkové současné situace v oblasti pracovních sil v podniku a celé plzeňské aglomeraci

Uvedené faktory vyplývají z celkové situace v oblasti pracovních sil v podniku a v jeho zájmové oblasti. Tyto faktory mohou negativně působit na vědomí pracovníků a vytvářet psychické bariéry v motivaci proti potřebné mobilitě a socioprofesionálním změnám. Proto je nutné již v současné době vytvářet podmínky pro jejich překonávání.

1. Nedostatek pracovníků v podniku

Nedostatek pracovníků je způsoben napjatou situací ve zdrojích pracovních sil v zájmové oblasti podniku. Nedostatek pracovních sil se týká zejména výrobních dělníků, jsou jím však poznamenány i všechny ostatní kategorie pracovníků podniku. Proto je přezkoumání určitých skupin pracovníků spojeno s vysokými nároky na prosazování celopodnikových zájmů i za cenu způsobení určitých obtíží ve vlastním závodě nebo útvaru.

Zajištění náročné výroby v R-hale předpokládá

– vytvořit jádro kvalifikovaných pracovníků pro R-halu ze zkušených a uvědomělých pracovníků podniku

– rozmislovat nově získané pracovníky především jako náhradu za pracovníky převa-

žené do R-haly, z menší části je pak umístovat přímo do R-haly, kde by doplnili vytvořená jádra pracovních skupin

— vytvořit dynamickou motivační vazbu mezi R-halou a ostatními závody a útvary podniku (mzdový systém, nehmotné stimuly, otázky kvalifikace) tak, aby se upevnila stabilizace pracovníků v podniku vůbec a na novém programu zvláště

— vytvořit a postupně upevňovat rozhodující pracovní skupiny všech kategorií pracovníků přicházejících do R-haly, popřípadě i ostatních pracovníků podílejících se na úkolech nového programu v rámci celého podniku.

2. Počáteční nejistota při změně pracoviště

Tato nejistota bude zvýrazněna poměrně netypickým způsobem výroby a může ovlivnit ochotu pracovníků měnit místo. Při přechodu na nové pracoviště jsou někdy ochotnější přejít pracovníci méně stabilizovaní, mající sklon ke zvýšené fluktuaci, což by mohlo narušit stabilitu nově vznikajících pracovních kolektivů.

Návrh řešení

- Dávat přednost kvalifikovaným a stabilizovaným pracovníkům podniku, zejména v mladším a středním věku, kteří mohou mít v novém provozu lepší perspektivu.
- Orientovat se na mladé perspektivní dělníky s vyšším vzděláním a absolventy středních a vysokých škol, zejména při obsazování TH funkcí.
- Eliminovat pečlivým výběrem, zejména u nových pracovníků, negativní průvodní jevy náborových akcí.

3. Vzdálenost R-haly od dopravních prostředků

Značná rozloha podniku působí řadě pracovníků dopravní potíže. Z toho pramení neochota některých pracovníků pracovat na vzdálených pracovištích, což se týká i R-haly.

Návrh řešení

- Vhodné napojit R-halu na městskou i meziměstskou síť hromadné dopravy a vyřešit zejména dopravní problémy související s uvedením autobusového nádraží na Leninově třídě do provozu.
- Snížit na minimum nutnost vyřizování osobních záležitostí pracovníků v pracovní době (pochůzky do podniku i do města).

4. Situace v oblasti pracovních sil v plzeňské aglomeraci

Volné zdroje pracovních sil jsou v oblasti plzeňské aglomerace vyčerpány tak, že došlo i k vyčerpání populačního migračního zázemí v přilehlých okresech města, které má dnes jednu z nejnižších hustot obyvatelstva v ČR.

Migrace ze vzdálenějších míst ztrácí v ČR na intenzitě a Plzeň — vzhledem ke stávající bytové situaci a celkové vybavenosti třetího sektoru — není příliš přitažlivá.

Návrh řešení

- Důsledně dodržovat termíny plánované výstavby bytů ve městě a celé zájmové oblasti podniku a přidělovat je zejména s přihlédnutím k zajištění nového programu, na němž se však bude podílet podnik jako celek.
- Ve spolupráci s orgány národních výborů prosazovat rozvoj služeb, školství a kultury ve městě a okolí a systematicky realizovat zásady sociální politiky přijaté

v Programu sociálního rozvoje kolektivu pracovníků podniku do r. 1990.

- Přesvědčit orgány KNV a MěNV, aby ještě výrazněji podporovaly všechna opatření, která pomohou upevňovat nejen pracovní stabilitu pracovníků podniku, ale i přispívat k jejich sounáležitosti s městem a jeho okolím.
- Rozvíjet politickou práci a propagandu tak, aby se ještě více upevňovaly vazby mezi městem a podnikem.

5. Klesající zájem o studium strojírenských oborů

V posledních letech dochází i v plzeňské aglomeraci k odklonu mládeže od strojírenských oborů, zejména u studentů vysokých škol. Nový program bude však klást vysoké nároky na budoucí techniky a základ inženýrsko-technických kádřů budou kromě užší skupiny odborníků jaderné fyziky a kybernetiky tvořit vysoce kvalifikovaní a zkušení inženýři strojaři a elektrotechnici.

Obdobná situace je i u středně technických kádřů, kde dochází i k tomu, že příliš veliký počet absolventů těchto škol odchází přímo na vysoké školy pro malý zájem absolventů gymnázií o technické studium a podnik tak ztrácí potřebné střední technické kádry.

Návrh řešení

- Zintenzivnit spolupráci se základními a středními školami s cílem získat schopnou mládež pro studium na průmyslových školách a Vysoké škole strojní a elektrotechnické, popřípadě na jiných technických školách, jejichž absolventy podnik potřebuje.
- Ve spolupráci se školami ovlivňovat v průběhu studia nadané a uvědomělé studenty jak středních, tak i vysokých škol, aby nastoupili do podniku, a vytvářet vhodné podmínky pro jejich stabilizaci a rozvoj jejich kvalifikace.
- Zkvalitnit pedagogickou práci pracovníků podniku, kteří vyučují na středních a vysokých školách, aby zejména oni byli dobrými propagátory podniku a v tomto směru ovlivňovali i studenty.
- Zvyšovat náročnost na tvůrčí a kvalifikovanou práci všech kategorií pracovníků a ještě výrazněji odstraňovat namáhavou a nekvalifikovanou práci.

6. Klesající zájem o strojírenské učební obory

Zájem o strojírenské obory klesá i u mládeže, která vstupuje do učební poměru. Nový program však vyžaduje vysokou kvalifikaci většiny dělníků všech profesí.

Protože bylo opakovaně prokázáno, že volbu povolání výrazně ovlivňují rodiče a že nejmenší fluktuaci mezi vyučenci mají děti našich pracovníků a mladí vyučenci bydlící v Plzni a nejbližším okolí, je vhodné získávat učně především z rodin pracovníků podniku a využívat i práci se škodovackými rodinnými generacemi pro posilování a upevňování zdravého podnikového patriotismu.

Mládež, která bude vstupovat do učební poměru, bude zařazována do pracovního procesu v době, kdy již bude nový program do výrobního systému podniku začleněn, kdy první generace pracovníků podniku již bude mít určité výrobní zkušenosti a kdy program bude považován za výrobně zvládnutý obor podniku.

Návrh řešení

- Ve spolupráci se základními školami zintenzívnit práci s žáky ZDŠ a získávat je pro vyučební obory v podniku.
- Rozvíjet v potřebném rozsahu náročné čtyřleté učební obory a učební obory spojené s možností získat úplné střední vzdělání.
- Pro zvyšování kvalifikace pracovníků podniku rozvíjet podnikovou školskou soustavu tak, aby byla zvyšována zejména kvalifikace mladých pracovníků, kteří přejdou na náročnou práci jaderného programu, a maximálně využívat jejich kvalifikaci.
- Pro rozhodující činnost zpracovat postupně výběrové a kvalifikační profesiogramy, které se stanou podkladem pro zdůvodněný výběr, výchovu a rozvíjení kvalifikace pracovníků.
- Neopomenout ani výběr a výchovu pracovníků pro méně kvalifikované, pomocné a obslužné činnosti, neboť i na kvalitě jejich práce a smyslu pro odpovědnost bude do určité míry záviset efektivnost a produktivita práce ostatních.

II.

Specifické faktory, ovlivňující kádrově personální obsazení R-haly

1. Vysoká kvalifikační náročnost většiny prací

Nový program nevyžaduje nové profese a činnosti, má však vzhledem k technologii v R-hale vysoké kvalifikační nároky. Profesní náročnost je zvýrazněna i tím, že jde o zavádění výrobního programu, který se stává nosným programem podniku.

Návrh řešení

- Vybírat pro R-halu pracovníky odpovídající kvalifikačním požadavkům, zejména pracovníky, kteří se již ve stejných nebo obdobných profesích v podniku osvědčili.
- S předstihem zaškolovat nejnutnější kádr

kvalifikovaných pracovníků s tím, že tito pracovníci budou v pracovních čtách působit i jako instruktoři dalších pracovníků, kteří budou získávat a rozvíjet svoji kvalifikaci převážně v přímé výrobní činnosti v R-hale.

- V případě přijímání nových pracovníků, u nichž není možné z dosavadní praxe usuzovat na vhodnost zařazení (pracovníci mladí, noví), posoudit jejich pracovní a a psychickou způsobilost účelovým hodnocením, popřípadě využít pro celkové posouzení jejich způsobilosti i psychologické vyšetření.

2. Vysoký stupeň odpovědnosti

Nový program vyžaduje vysoký stupeň odpovědnosti za přesnou a kvalitní práci, kdy i malé chyby mohou mít značné důsledky nejen ekonomické, ale někdy i společensko-politické.

I když technologie výroby předpokládá vysoký podíl kontrolních prací, přece značná část odpovědnosti za kvalitní práci zůstává na samotných pracovnících všech profesí a celých pracovních kolektivech. V některých případech lze kvalitu práce posuzovat jen na základě výpovědi pracovníka a dodržení pracovního technologického postupu, popřípadě na základě složitě a nákladně automatické kontroly.

Návrh řešení

- Vybírat pro R-halu pracovníky osvědčené nejen z hlediska odbornosti, ale i z hlediska charakterových, zejména morálních vlastností, jako je smysl pro odpovědnost, svědomitost, smysl pro nové, pro spolupráci apod.

3. Podíl nízkokvalifikované práce

Kromě prací vyžadujících vysokou náročnost je v novém programu i určitý podíl prací méně kvalifikovaných a fyzicky namáhavých. Svým charakterem jsou tyto práce v podniku nepopulární a jsou častými příčinami fluktuace. Dá se předpokládat, že obdobně tomu bude i v R-hale.

Návrh opatření

Obsazovat málokvalifikované práce mladými vyučenými pracovníky i pracovníky nevyučenými tam, kde je možné rychlé zapracování. Pracovníci nevyučené v těchto pracích stabilizovat, u vyučených pracovníků počítat s jejich pozdějším převodem na jiné, kvalifikované práce v souladu s požadavky růstu jejich kvalifikace. Tuto perspektivu s nimi projednat při jejich náboru pro R-halu.

4. Náročná manipulace s materiálem

Je dána velikostí výrobků a specifickými technologickými zařízeními a postupy. Projeví se náročností na kvalifikaci „pomocných sil“ — jeřábníků a vazačů — i na jejich charakterové rysy, neboť jejich pracoviště je rizi-

kové a způsobuje rizikovost i ostatních pracovišť, zejména na manipulačních trasách.

Návrh řešení

Pro zvlášť náročné manipulační činnosti (jeřábniče, vazači těžkých jeřábů a jeřábů přímo zúčastněných na výrobních operacích například při montáži) vybírat schopné pracovníky a vyloučit, aby tyto práce vykonávali lidé se sklonem ke zkratovému jednání, popřípadě s jinými nevhodnými osobnostními rysy, nebo pracovníci ne zcela fyzicky a duševně pro tuto práci způsobilí.

V souladu se zásadami přijatého *Programu sociálního rozvoje* provádět při jejich výběru i posuzování psychické způsobilosti (lékařské a psychologické vyšetření).

5. Dodržování technologické kázně

Dodržování technologické kázně je charakteristické pro strojírenskou výrobu vůbec. Pro nový program jsou tyto nároky ještě vyšší s ohledem na vysoce negativní dopad při jejím porušení (nemožnost opravy nákladného výrobku, nemožnost dodatečné opravy nedokonalé provedené operace). Nutnost striktního dodržování technologických postupů se může stát z psychologického hlediska negativním činitelem, neboť lidé dávají přednost práci, při níž mohou uplatnit své specifické schopnosti a okamžité osobnostní dispozice, před prací, při níž je neustále nutno respektovat striktně stanovené zásady.

Návrh na řešení

- U vybraných pracovníků všech profesí klást důraz na jejich kvalifikaci, svědomitost a odpovědnost nejen za sebe, ale i za celý pracovní kolektiv.
- Během provozu využívat diferencovaného přístupu při běžném hodnocení (kontrola) práce, důsledně a včas realizovat návrhy na přemístění na méně náročnou práci u těch pracovníků, u nichž se projevují sklony k porušování technologické kázně.
- Zvýšit kvalifikační a osobnostní nároky na pracovníky technické kontroly, zejména pak vysoce náročné defektoskopie.

6. Směnnost

V R-hale se předpokládá vyšší směnnost než v ostatních strojírenských závodech podniku (i když i tam se zřejmě bude zvyšovat s ohledem na využívání základních fondů). Je všeobecně známo, že obsazování druhých a třetích směn a nepřetržitých provozů je velmi nepopulární a je někdy i příčinou fluktuace pracovníků. I když práce v noci není vysloveně zdravotně závadná, nese s sebou (stejně jako práce v sobotu a v neděli) mnoho negativních důsledků: snižování pozornosti při práci v noci, dřívější a vyšší únava, vyšší možnost úrazů, méně kvalitní reprodukce sil (spaní ve dne), nepravidelnost v rodinném životě (zaměstnání, když ostatní členové rodiny mají volno) a s tím související omezení kulturních aktivit (návštěva akcí večer a ve dnech volna).

Návrh řešení

- Pro kompenzaci vysoké směnnosti zpracovat systém mzdové a morální stimulace pracovníků třísměnných a nepřetržitých provozů v duchu *Směrnice pro hospodářský a sociální rozvoj ČSSR v letech 1976–80*.
- Prosazovat ve spolupráci s orgány národních výborů zkvalitnění a dostupnost služeb a kultury pro pracovníky, kteří pracují na směny.

7. Nerovnoměrnost využití specifických pracovišť

Nerovnoměrné využití specifických pracovišť vyžaduje dočasné přefazování pracovníků na jinou práci. Projevuje se ve vysoké náročnosti na organizačtorskou práci všech stupňů řízení a vyžaduje vysoké uvědomění všech pracovníků – ve smyslu respektování priority celospolečenských zájmů. Tento problém se týká převážně svářečů, ale zčásti i ostatních kategorií pracovníků.

Návrh řešení

- Vybírat pečlivě a odpovědně řídící a vedoucí pracovníky, včetně dispečerů výroby, tak aby byli schopni splnit vysoké nároky na práci s lidmi a úspěšně vést svěřené kolektivy v těchto podmínkách.
- Pro zabezpečení dočasného účelného přefazování vysoce kvalifikovaných pracovníků na náhradní práci vytvořit mzdovou a morální stimulaci, aby nedocházelo k jejich fluktuaci.
- Vytýpat pracovníky podle jejich základní kvalifikace a zajistit jejich přechod na víceprofesnost.

III.

Tvorba pracovních kolektivů

V současné době, kdy řízení výroby, ekonomiky a vědeckotechnického rozvoje je úzce propojeno s řízením pracovních kolektivů, hraje velmi důležitou roli struktura těchto kolektivů (z hlediska kvalifikace, věku, typů postojů pracovníků k různým pracovním i mimopracovním objektům a jevům, postavení vedoucích pracovníků v nich apod.), která ovlivňuje produktivitu práce celého kolektivu.

Specifika pracovních skupin v R-hale bude mít tyto charakteristické rysy:

1. Půjde o kolektivy nové, bez historického vývoje, kde se pracovníci budou teprve blíže poznávat a kde v pracovních skupinách se bude postupně rozvíjet nová neformální (pospolitní) struktura a sociálně politické vazby.

2. Základem vznikajících neformálních vztahů mohou být již vytvořené soudružské vztahy pracovníků, kteří do nové skupiny přešli ze společného předchozího pracoviště. Tito pracovníci mohou vytvořit dobré, stmelující jádro nového pracovního kolektivu. V případech nevhodných charakterových vlastností nebo nesprávných osobních a skupinových zájmů však mohou působit i negativně

a působím na další vytváření a rozvoj kolektivu disfunkčně.

3. Vývoj neformální struktury v nových skupinách může být silně ovlivňován vědomím příslušnosti pracovníků k bývalému společnému pracovišti. Tato skutečnost může mít vliv na tvorbu skupin a podskupin v tom smyslu, že se budou sdružovat spíše pracovníci ze stejného závodu („turbináři“, pracovníci z venku ap.) a tato diferenciace může přetrvávat až nezdravě dlouho.

4. Během vývoje neformální struktury skupin budou po delší období přetrvávat vztahy k pracovníkům z bývalých pracovišť, hlavně ty, které vznikaly dlouholetým společným působením. Tyto vztahy mohou být využívány k materiální i nemateriální pomoci (rady, pokyny, poskytování podkladů a informací, neformální intervence při vyřizování pracovních požadavků, kooperace apod.) některým pracovníkům v nových skupinách. Může se tak zvyšovat prestiž některých pracovníků, a to nikoli vlivem charakterových vlastností a kvalifikace, ale vlivem „známosti“.

Návrh řešení

- Postupovat podle návrhů uvedených v kapitolách I a II.
- Již v předběžném výběru (výběr pracovníků pro R-halu v časovém předstihu před realizací přechodu) podle možností přihlížet k názorům pracovníků, kteří mají vytvořit jádro skupin, na své budoucí spolupracovníky. Tímto způsobem snížit nebezpečí přenášení případných negativních vztahů z bývalých pracovišť do nových skupin.
- Pro vytváření pracovních skupin, v nichž jsou vysoké nároky na součinnost kolektivu, postupně vypracovat profesiografická schémata nároků na kvalifikační a osobnostní vlastnosti jednotlivců a přihlížet k nim při tvorbě skupin.
- U vybraných kolektivů provést po určité době skupinový výzkum názorů pracov-

níků a výzkum vztahů v pracovních skupinách.

- Na základě zkušeností vedoucích pracovníků a stranických a odborových orgánů z dosavadní práce s pracovními skupinami a na základě poznatků z výzkumu provést analýzu situace a citlivě realizovat přijaté návrhy na opatření.

Závěr

Smyslem této analýzy a návrhů řešení je v dostatečném předstihu zajistit hladký průběh zavedení nového programu i z hlediska jeho psychosociálních nároků. Jde o to, plánovitě přistupovat k předpokládaným změnám a vytvářet podmínky pro maximální vyloučení negativních jevů při jejich realizaci. To se týká jak změn v materiální oblasti, tak i potřebných a s předstihem uplatňovaných změn ve vědomí pracovníků i širší veřejnosti.

Literatura

- Avanesov, V. S.: *Dostovernost različij a primeneniye matricnyh metodov v sociologičeskich issledovanijach*. In: *Sociologičeskije issledovanija*, 1975, č. 4, s. 146–158.
- Ergonomické doporučení I–1–2* (interní materiál podniku).
- Kerimov, D. A. aj.: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.
- Kutta, F. – Soukup, M. aj.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Mihalik, J.: *Plánovanie sociálneho rozvoja*. Bratislava, Práca 1974.
- Paniotto, V. I.: *Sociometričeskije metody izučeniya malych sociálnych grupp*. In: *Sociologičeskije issledovanija*, 1976, č. 3, s. 141–152.

Karel Herman – Václav Fiala

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 249–391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. – Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odbor-ného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10.–, roční předplatné Kčs 60.–. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27, Praha 1. – Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1977. Číslo vyšlo v prosinci 1977.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 13, 1977 (6 issues) Dutch Glds. 62.– (DM 60.–).

© ACADEMIA, Praha 1977.